

NYELVFILOZÓFIA

FARKAS KATALIN – KELEMEN JÁNOS

NYELVFILOZÓFIA

Áron Kiadó

Budapest, 2002

A kötet a Soros Alapítvány,
az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája
és az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított felsőoktatási
tankönyvtámogatási program keretében jelent meg.

SZERKESZTETTE

BÁRDOS JUDIT

© *Katalin Farkas and János Kelemen, 2002*

ISBN 963 9210 19 6

FELSŐOKTATÁSI TANKÖNYV

Borítóterv: Bárdos Judit
Felelős kiadó: Áron László
1447 Budapest, Pf. 487.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	9
--------------	---

I. A NYELV ELEMI MODELLJEI

1. Kifejezés és tartalom	11
1.1. Jelölő és jelölt	11
1.2. A kettős artikuláció	14
1.3. A kifejezések és a tartalomsík kapcsolata: denotáció és konnotáció	17
2. Az elemi beszédhelyzeten alapuló kommunikációs modell ..	18
3. Struktúra és funkció	20
3.1. A gondolkodás kifejezése vagy kommunikációs eszköz?	20
3.2. A funkciók sokféleségének elve	25
4. A nyelvi rendszer: <i>langue</i> és <i>parole</i>	27
5. Nyelv és „nyelvek”	31
5.1. Természetes, mesterséges és másodlagos nyelvek	31
5.2. Mesterséges és formalizált nyelvek	33
6. A természetes nyelv elsőbbsége	36
7. A másodlagos nyelvek vagy szemiotikai rendszerek	41
8. Valóban létezik a „nyelv”?	45
9. A nyelv társadalmi természete	49
10. Tanulás vagy veleszületettség	54

II. JELENTÉS

1. Hogyan lehetséges jelentés?	61
2. Jelentés és referencia	64
3. Jelentés és igazságfeltétel	68
3.1. Jelentés és leírás	68
3.2. Igazságfeltétel és logika	71
3.3. Ellenvetések	73
4. Jelentés és verifikáció	75
5. Jelentés és használat	82

6. Analiticitás	86
6.1. Analiticitás, aprioritás, szükségszerűség	86
6.2. Az analiticitás episztemikus fogalma	90
7. Az analiticitás kritikája és a holizmus	93
8. Quine és a radikális fordítás	98
8.1. A radikális fordítás programja	98
8.2. A fordítás meghatározatlansága	102
8.3. Jelentés-nihilizmus	104
9. Davidson és a radikális interpretáció	110
9.1. Előhang: a paritya-érv	110
9.2. Tarski-féle igazságelmélet	115
9.3. Interpretáció és a Jószándék Elve	118

III. REFERENCIA

1. Nevek	123
1.1. Referencia	123
1.2. A tulajdonnevek két fontos jellegzetessége	124
1.3. Mill	126
1.4. Az egyszerű millánus elmélet kritikája	126
1.5. Frege: értelem és jelöllet	130
1.6. Russell és a nevek leíró elméletével kapcsolatos problémák	132
1.7. Kripke	137
1.8. Az oksági elméletek körvonalai	138
1.9. A kripkei nézetek értékelése	140
1.10. Merev jelölők	143
2. Leírások	145
2.1. A nemlétező problémája	145
2.2. Russell leírás-elmélete	148
2.3. A leírás-elmélet további vonásai	150
3. Indexikus kifejezések	153
3.1. Kontextusfüggő referencia	153
3.2. Általános vonások	155
3.3. Frege az indexikus kifejezésekről	156
3.4. Frege nézetének kritikája	158
3.5. A lényegi indexikus	161

IV. INTENCIÓ, BESZÉDAKTUSOK, KOMMUNIKÁCIÓ

1. A pragmatikai jelentésről	165
2. A performatív megnyilatkozások	170
3. Illokúciós és perlokúciós aktusok	178
4. Érvényességi feltételek	183
5. Az illokúciós aktusok végrehajtási szabályai, szerkezete és típusai	187
6. A referálás és predikálás mint beszédaktusok	196
7. Tükröződik-e a mondatok grammatikai szerkezetében a megnyilatkozások cselekvés-jellege?	203
8. Társadalomelméleti és általános filozófiai vonatkozások ..	206

V. NYELV, GONDOLKODÁS, VILÁG

1. Nyelv és gondolkodás	209
2. Reprezentáció	210
3. A gondolkodás nyelve	213
3.1. A mentális reprezentáció és a gondolkodás nyelve	213
3.2. Érv a gondolkodás nyelve mellett	215
4. Univerzalizmus és relativizmus kérdése a nyelv és a gondolkodás viszonyában	218
4.1. Az elsődlegesség	218
4.2. Nyelvi relativizmus	220
4.3. Családi hasonlóság	223
5. A privátnyelv-argumentum	226
6. A nyelv és a külvilág	231
6.1. A jelentés és a külvilág tényei	231
6.2. Jelentés-externalizmus	234
BIBLIOGRÁFIA	241
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	249

Könyvünk Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig* c. kötetének folytatása, mely szintén az Áron Kiadónál jelent meg. Ezúttal a nyelvfilozófia néhány központi problémáját (jelentés és referencia; a nyelv, a gondolkodás és a valóság viszonya, stb.) tárgyaljuk szisztematikus módon. A két kötet, mely egy teljes nyelvfilozófiai kurzus anyagát együtt tartalmazza, egységet alkot, de külön-külön is haszonnal forgatható. Reménybeli olvasói között szeretnénk üdvözölni a filozófus-, nyelvész- és általában a bölcsész-hallgatókat, s egyben mindenkit, aki érdeklődik a nyelv természetével kapcsolatos végső kérdések iránt.

Kelemen János az ELTE filozófia professzora, számos általános filozófiai, italianisztikai és nyelvfilozófiai kötet szerzője.

Farkas Katalin a Közép-Európai Egyetem tanára, metafizikai, ismeretelméleti és nyelvfilozófiai tanulmányokat közölt az analitikus filozófia körében.

ELŐSZÓ

Ezt a könyvet tankönyvnek szánjuk: bevezetésnek a nyelvfilozófia tanulmányozásához. Szemünk előtt elsősorban a filozófia szak nyelv- vagy tudományfilozófiai kurzusainak, illetve a nyelvészet alapozó tárgyainak hallgatósága lebegett. Reményeink szerint persze haszonnal forgathatja minden bölcsész hallgató, sőt rajtuk kívül is mindenki, aki tanulmányai során beleütközik a nyelvfilozófiai problémájába.

Eredeti szándékunk szerint könyvünk első fejezeteként előrebocsátottunk volna egy történeti bevezetőt. A szándék nem korábbi elképzelésünk szerint valósult meg, pontosabban: túllépte annak határait. A szóban forgó fejezet önállósult, és 2000 telén külön kis kötetben (Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig*) jelent meg az Áron Kiadónál. Az itt következő fejtegetések ezért *in medias res* kezdődnek, s nem foglalkoznak a nyelvfilozófia tárgyának vagy a többi nyelvészeti és filozófiai diszciplínához, így a szemiotikához vagy a hermeneutikához fűződő viszonyának meghatározásával, ahogyan nem térnek ki az egyes kérdések filozófiatörténeti összefüggéseire sem. Mindezekben a kérdésekben az előző kötetet ajánljuk az olvasó figyelmébe, amivel azt is szeretnénk sugallni, hogy a két kötet egységet alkot, legalábbis annyiban, hogy egy teljes nyelvfilozófiai kurzus anyagát együtt tartalmazza. Ügyeltünk azonban arra, hogy a soron következő fejezetek önmagukban is olvashatók és tanulmányozhatók legyenek.

A könyv végén szereplő bibliográfia kifejezetten azokat a munkákat tartalmazza, melyekre az egyes kérdések tárgyalásakor explicite hivatkozunk. Bibliográfiánk természetesen távolról sem öleli fel a releváns szakirodalmat, reméljük azonban, hogy

megfelelő kiindulópontot nyújt a további tájékozódáshoz. Technikailag az a megjegyzés kívánczik még ide, hogy a lábjegyzetek számozása fejezetenként újra kezdődik. A többször idézett munkák könyvészeti adatait az egyes fejezeteken belüli első előfordulásukkor adjuk meg.

A kutatási programot, melynek keretében könyvünk elkészült, nem tudtuk volna a Soros Alapítvány és az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája nagyvonalú támogatása nélkül teljesíteni. Köszönet illeti ezért a Soros Alapítványt és az MTA-t. Ehelyütt szeretnék Bárdos Juditnak, kötetünk szerkesztőjének is pontos és áldozatkész munkájáért köszönetet mondani.

Említettük: könyvünk írása során elsősorban a filozófia szak nyelvfilozófiai (és tudományfilozófiai) kurzusainak hallgatóira gondoltunk. Ez egyaránt jelenti azokat a reménybeli olvasókat, akik ezután, e lapokat forgatva ismerkednek a nyelv filozófiai problémáival, s azokat a hallgatókat és doktoranduszokat, akik az elmúlt években vettek részt kurzusainkon. A könyv anyaga a velük folytatott közös munka közben formálódott. Különösen hálásak vagyunk doktorandusz kollégáinknak, akikkel az ELTE analitikus filozófiai programjának keretében számos itt tárgyalt problémát is megvitathattunk. Szerény munkánkat ezért nekik, az órákat a Paul's pubban vagy a Gilde sörözőben folytató „nagy csapatnak” ajánljuk.

A szerzők

Budapest, 2001. december 17.

I.

A NYELV ELEMI MODELLJEI

1. Kifejezés és tartalom

1.1. Jelölő és jelölt

„Nyelven” legtöbb esetben a hangnyelvet és ennek írásos változatát értjük. Kommunikációs szándékunkat hangok, pontosabban hangsorok, illetve az ezeket helyettesítő grafikai jelek segítségével valósítjuk meg, melyeket fizikai paramétereikkel is jellemezhetünk: a hangképző szerveink segítségével kiejtett hangsorok többek közt bizonyos hullámhosszal és rezgésszámmal rendelkeznek, az írás pedig tekinthető úgy, mint például fekete jelek sora egy fehér papíron vagy fehér krétajelek sora egy fekete táblán. A nyelvhasználat azonban jóval több, mint a levegő rezgése vagy vonalak egymásutánja egy felületen: óriási különbség van egy értelmetlen hangsor és egy kimondott nyelvi kifejezés, vagy egy sorminta és egy írott szöveg között. A nyelv segítségével kifejezhetjük gondolatainkat, kérdéseket tehetünk fel, megérthetjük mások szándékait, elhívhatunk valakit moziba, megoszthatjuk véleményünket a filmről és még számtalan más dolgot tehetünk.

Abból kell kiindulnunk, hogy akusztikai paramétereik mellett a hangok (és vizuális tulajdonságaik mellett az írásjelek) azzal a tulajdonsággal is rendelkeznek, hogy *egy adott nyelvhez* tartozó hangsorként (grafikai jelsorozatként) ismerhetők fel, melyek önmagukon kívül valami mást képviselnek, s jelentést hordoznak. A nyelv legegyszerűbb modelljének tehát a hangsor és a jelentés

alkotta párt tekintjük: beszéd közben hangsorokat és jelentéssorokat párosítunk össze.

Ezért minden nyelvelméletnek válaszolnia kell arra a kérdésre, hogy mi különbözteti meg a pusztá hangokat a jelentéssel bíró hangsoroktól, továbbá arra, hogy mi a párba állított elemek természete, s mi teremti köztük kapcsolatot. Ferdinand de Saussure, a modern nyelvészet megalapítója erre a kérdésre úgy válaszolt, hogy az egyik oldalon nem maga a hang áll, hanem a hang pszichikai lenyomata, míg a másik oldalon egy szintén pszichikai természetű jelenség található: a fogalom. Az egyik a jelölő, a másik a jelölt, a kettő egysége pedig a nyelvi jel.¹

A jelölő és a jelölt kapcsolata önkényes, de rendkívül szoros: Saussure szuggesztív hasonlatát idézve úgy kell elképzelnünk őket, mint egy papírlap két oldalát. Nem változtathatjuk meg az egyiket úgy, hogy a másik érintetlen maradjon, ahogyan egy papírlapnak sem tudjuk csupán az egyik oldalát összehajtogatni. Ez a kép azt sugallja, hogy a jelben összekapcsolt elemek nem létezhetnek az általuk alkotott viszonyon kívül: bármit is értsünk „fogalmon”, egy adott fogalom csak azáltal létezik, csak azáltal válik azonosíthatóvá, hogy egy jelölő jelöltjévé tesszük.

„Fogalmaink” és „gondolataink” ezek szerint a nyelvnek köszönhetik létüket, pontosabban annak, hogy a jelölők mintegy kiszakítják őket a pszichikus élmények tagolatlan tömegéből. Ez a megállapítás kétségtelenül helyes, de még számos összefüggést kell tisztázni ahhoz, hogy belássuk igazságát és tényleges jelentését.

Egyelőre a mondottakat azzal kell kiegészítenünk, hogy a jelölő és a jelölt kapcsolata nem egy elszigetelt jelen belül jön létre, hanem a jelek egész rendszerét feltételezi. Például a „kék” szó jelentése függ a magyar nyelv összes többi színszavának a jelentésétől, mivel ezek együttesen határozzák meg, hogy egy-egy szó a színskála melyik tartományát fedi le. Más nyelvek máskép-

¹ Saussure-nek a nyelvi jel természetéről szóló meghatározásait lásd Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Ford. B. Lőrinczy Éva), Gondolat, Bp. 1967. 91–97.

pen osztják fel a színskálát: a „kék” tartományt az olasz tovább tagolja az „azzurro”, a „blu”, a „turchino” vagy a „celeste” szavakkal. A tisztán grammatikai funkciójú nyelvi elemek hasonlóképpen viselkednek: a magyarban a páros testrészeket egyes számban említjük, így akinek valamelyik páros testrésze közül hiányzik az egyik, azt „félszeműnek”, „fél lábúnak”, „félkezűnek”, nem pedig „egyszeműnek”, „egylábúnak”, „egykezűnek” mondjuk.

E megfontolások alapján bővítenünk kell kezdeti modellünket. Azt kell mondanunk, hogy a jelölők és a jelöltek síkja nem elemről elemre, hanem globálisan felel meg egymásnak, s hogy mindkét síkon belül további rétegek különböztethetők meg. A két sík, melyet nevezünk – Hjelmslev,² a nagy dán nyelvész nyomán – a kifejezés és a tartalom síkjának, elsősorban „anyagában” vagy „szubsztanciájában” különbözik egymástól. Míg az elsőt (a természetes nyelvre korlátozva vizsgálódásunkat) akusztikai jelenségek tagolatlan tömege, vagyis a hangképző szervek által előállítható és a hallásunk által felfogható hangok kontinuumuma alkotja, addig a második a mentális jelenségek úgyszintén tagolatlan tömegéből vagy kontinuumából áll (bármilyen értsünk „mentális jelenségeken”).

A kiejthető és észlelhető hangok kontinuumuma azonban csak akkor válhat a *kifejezés szubsztanciájává*, ha ezt a kontinuumot tagoljuk, artikuláljuk, vagyis valamilyen formát kényszerítünk rá. Hasonlóképpen, a mentális jelenségek halmaza, vagyis a kimondható gondolatok összessége csak akkor válhat a *tartalom szubsztanciájává*, ha alávetjük egy formális tagolásnak. Mind a kifejezésnek, mind a tartalomnak van tehát *szubsztanciája*, s mivel ez a szubsztancia egy előzetesen rendelkezésre álló anyag

² Hjelmslev itt használt fogalmainak meghatározását lásd L. Hjelmslev, „A jel glosszematikus megközelítése” (Ford. Antal László). In: Horányi Özséb – Szépe György (Szerk.), *A jel tudománya*. Gondolat, Bp. 1975. 187–217. Lásd még: Roland Barthes, „A szemiológia elemei” (Ford. Kelemen János). In: Roland Barthes, *Válogatott írások*. Európa Könyvkiadó (Modern Könyvtár 301), Bp. é. n. 9–93.

bizonyos elvek szerinti megformálása, mindkét síknak megvan a maga formája. A formális tagolás eredményeképpen mindkét síkon diszkrét egységek jönnek létre, s ezek kombinálásával hozzuk létre a mondanivalónkat kifejező magasabb nyelvi egységeket.

Az eddigiek során azt a régi és a mindennapi életben is gyakran idézett megállapítást bővítettük ki, hogy az állati hangadással, illetve jelzőeszközökkel ellentétben az emberi nyelv *tagolt, artikulált* nyelv. Ezt az artikuláltságot közvetlenül és nyilvánvalóan mutatja a kifejezés formájához tartozó fonológiai rendszer, mely nyelvről nyelvre másképp épül fel. Az egyes nyelvek ugyanis különféleképpen tagolják a hangskálát: egyes hangokat kiválasztanak, jelentés-megkülönböztető szereppel ruháznak fel (puszta fizikai zörejből „fonémává” alakítva őket), míg más hangokat figyelmen kívül hagynak. Ugyancsak a kifejezés formájához számítjuk az adott nyelv szókincsét és nyelvtani szabályait.

Nehezebb pontosan meghatározni a tartalom formáját, hiszen ez végső soron nem más, mint az a mód, ahogyan az egyes nyelvek kiemelik és rögzítik a tapasztalat bizonyos elemeit, megszervezik, rendszerezik és osztályozzák az észlelés és a gondolkodás tárgyául szolgáló univerzumot. Ide sorolhatjuk – csak néhány példát említve – a színszavak vagy a rokonsági terminusok rendszerét, az élővilág nemek és fajok szerinti felosztását, vagy akár a dolgok grammatikai nemek szerinti osztályozását. Mindez az adott nyelvre sajátosan jellemző szemantikai relációkban és jelentés-struktúrákban ölt testet (míg az egyes beszédegységek effektív jelentéseit a tartalom szubsztanciájához kell sorolnunk).

1.2. A kettős artikuláció

A kifejezés és a tartalom formája között szisztematikusan megfelelések állnak fenn, vagyis a kifejezés formájának minden eleméhez hozzárendelhetők a tartalom bizonyos egységei. Mindazonáltal, bármennyire szuggesztívnek is találtuk, a

papírlap képe pontatlan és megtévesztő. A kifejezés és a tartalom síkja nem minden esetben tagolódik azonos elvek szerint, vagyis nem illeszkedik minden esetben egymáshoz. Ha így lenne, akkor a „kár” szó jelentésének a „vár” szó jelentésétől való különbségét a „k” és a „v” hangok jelentésének különbsége magyarázná, míg a hangoknak azzal a fordított elrendezésével, mely a „kár” és a „rák” szóban figyelhető meg, egyfajta „megfordított” jelentés járna együtt. Ez ahhoz a felismeréshez vezet, hogy a természetes nyelvek (amelyeken mindig az emberi közösségek által beszélt nyelveket érjük, mint amilyen a magyar, a francia, az angol, az olasz stb.) a kifejezés és a tartalom síkján több szinten tagoltak. A mondat szintjétől „lefelé” haladva általában két artikulációs síkot különböztetnek meg. Ezen alapszik a „kettős artikuláció” elmélete, melyet André Martinet francia nyelvész fogalmazott meg.³ Az első artikulációs sík a morfémaíknál magasabb, önálló jelentéssel bíró egységeket foglalja magában, melyeket „monémáknak” neveznek (ezek sokszor, de nem feltétlenül a szavakkal, máskor a szótövekkel vagy a szavak ragozott alakjaival, illetve az összetett szintagmákkal azonosak, hiszen mindig az a döntő, hogy mi számít önálló, diszkrét jelentésegységnek). A másodikat a fonémák alkotják, melyeknek jelentés-megkülönböztető szerepük van, s nincs önálló jelentésük. Emiatt a kifejezés és a tartalom a második artikulációs síkon nem illeszkedik egymáshoz.

A kettős artikuláció elméletét néhányan megkérdőjelezzik, s a monémák vagy a szavak „fölött” megkülönböztetnek még több artikulációs síkot.⁴ Bizonyos fokig természetesen elméleti választás kérdése, hogy mit tekintünk a nyelvben önálló artikulációs síknak, minden azon múlik azonban, hogy melyek azok a szintek, ahol még a diszkrét egységek „előre gyártott”

³ André Martinet, „A nyelv kettős artikulációja”. In: Szépe György (Szerk.), *A nyelvtudomány ma*. Gondolat, Bp. 1973. 39–53.

⁴ Ferruccio Rossi-Landi nevéhez fűződik a „négyes artikuláció” elmélete. Ferruccio Rossi-Landi, *Metodica filosofica e scienza dei segni*. Bompiani, Milano 1985. 89–90.

véges készlete áll a beszélő rendelkezésére. A fonémák száma rendkívül korlátozott (egy-egy nyelvben harminc körül van). A szókincs jóval nagyobb, de nem végtelen, s egy-egy nem jelentéktelen részletét minden beszélő „késztermékként” birtokolja. Az ennél magasabb szinteken – a mondatok és a mondatok kombinációi szintjén – végtelen számú egységet találunk, melyeket a beszélő legtöbbször esetenként hoz létre, s nem készen vesz elő a rendelkezésére álló raktári készletből. A probléma egy hasonlat segítségével (mely azonban több felületes analógiánál) úgy is megfogalmazható, hogy mi tartozik a nyelvi tőkéhez. A nyelv ugyanis, mint Gilbert Ryle, a brit analitikus filozófia egyik klasszikus képviselője rámutatott, bizonyos fontos aspektusaiban olyan, mint a tőke: „a Nyelv olyan viszonyban áll a Beszéddel, mint amilyen viszonyban áll a Tőke a Kereskedelemmel”.⁵ A nyelvi tőkét a korábbi nyelvi munka révén felhalmozott elemek alkotják, ezek pedig a fonológiai állomány szintje fölött ritkán haladják meg a szavak és az állandósult szókapcsolatok készletét. A mondatokat (kivéve a közmondásokat, idézeteket, stb.) létrehozuk, és nem „használjuk” a szónak abban az értelmében, melyben egy előzetesen létrehozott kész dolgot használunk. Ezért inkább a beszéd egységeinek kell őket tekintenünk, melyek alapvetően a csere és a kereskedelem szférájába tartoznak.

Érdemes tehát megmaradnunk amellett, hogy a főntebb megkülönböztetett két artikulációs sík az alapvető. Ezek biztosítják azoknak az ismételten felhasználható diszkrét egységeknek a létét, melyek stabilitást és kellő szigort kölcsönöznek a nyelvnek. Felmerül a kérdés, vajon a kettős artikuláció nem megy-e túl a természetes nyelvek határain, s nem jellemző-e minden jelrendszerre. Egy esetleges igenlő válasz alátámaszthatná azt a tételt, hogy a nem-nyelvi rendszerek is a nyelv mintájára foghatók fel. A kérdésre később visszatérünk.

⁵ Gilbert Ryle, „Use, usage and meaning”. In: Colin Lyas (Szerk.), *Philosophy and Linguistics*. Macmillan, London 1971. 54.

1.3. A kifejezéssík és a tartalomsík kapcsolata: denotáció és konnotáció

A kifejezés és a tartalom – mint Hjelmslev rámutatott – bonyolultabb módon is egymáshoz kapcsolódhat. Például gyakran előfordul, hogy az egymással R relációban álló kifejezéssík (K) és tartalomsík (T) együttesen válik egy újabb tartalom (T') kifejezésévé (K'): K'(K R T) R T'. Szemléletesen:

(1)	2	K'	R	T'
	1	K R T		

Más szóval, vannak olyan rendszerek, melyekben már a kifejezéssík is összetett, mivel már eleve tartalmi elemeket olvaszt magába. Ez a képlet írja le azt a mechanizmust, melynek segítségével egy megnyilatkozás elsődleges (nyelvi) jelentésére támaszkodva egy másodlagos vagy áttételes jelentést fejezünk ki. Az elsődleges jelentést (T) időnként denotációnak (denotatív jelentésnek), a másodlagos jelentést (T') pedig konnotációnak (konnotatív jelentésnek) nevezik. A szépirodalmi művek, amelyeknek a saját nyelve – az irodalom természeténél fogva – a természetes nyelvre épül, illetve azt előfeltételezi, lényegében ezt a jelentés-mechanizmust aknázzák ki, vagyis az általuk kifejezett tartalom mindig konnotatív természetű.

Könnyű megkonstruálnunk a fordított esetet: K R T(K' R T'). Vagyis:

(2)	2	K	R	T
	1			K' R T'

Ebben az esetben nem arról van szó, hogy az elsődleges nyelvi jelentésre ráépül egy további (például költői) jelentés, hanem arról, hogy a tartalomsíkot alkotják további jelek, melyek maguk is kifejezéssíkra és tartalomsíkra tagolódnak. Ilyenkor az adott nyelv vagy szemiotikai rendszer segítségével egy másik nyelvről illetve szemiotikai rendszerről beszélünk, más szóval, az egyiket

a másik metanyelveként használjuk. A metanyelv ebben a megközelítésben olyan rendszer, melynek tartalomsíkját egy másik szemiotikai rendszer alkotja.

2. Az elemi beszédhelyzeten alapuló kommunikációs modell

A fenti modellek bemutatásakor nem vettük figyelembe a nyelv funkcióit. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi jel természete és formális felépítése attól is függ, hogy mire használjuk. Kapcsoljuk be gondolatmenetünkbe most ezt a szempontot is. A nyelv funkcióinak tanulmányozásához az egyik lehetséges kiindulópontot az adja, hogy megvizsgáljuk, mely tényezők játszanak szerepet bármely nyelvi megnyilatkozásban. Roman Jakobson⁶ nyomán a következő tényezőket különíthetjük el:

(3)	KONTEXTUS ÜZENET FELADÓ CÍMZETT KONTAKTUS KÓD
-----	---

Az elemi kommunikációs helyzetnek ez a modellje azt fejezi ki, hogy a Feladó egy Kontextusra utaló Üzenetet továbbít egy (részben vagy egészében) közösen birtokolt kódra támaszkodva a Címzettnek, akivel valamilyen fizikai csatorna vagy pszichológiai kapcsolat révén Kontaktusban áll. Ha ezek a kommunikációs szituáció nélkülözhetetlen elemei, s ha ezekkel kimerítően megadtuk a nélkülözhetetlen elemek sorát, akkor a következőképpen lehet okoskodni: a kommunikációs aktusok alapvetően hat típusba sorolhatók attól függően, hogy a fenti tényezők közül

⁶ Roman Jakobson, „Nyelvészet és poétika”. In: Roman Jakobson, *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, Bp. 1969. 211–257.

melyik dominál. Ha a feladó áll előtérben, akkor a nyelv emotív vagy expresszív funkciója teljesül, ha a címzett, akkor az ún. konatív funkció valósul meg (ennek példái a vocativus és az imperativus). Amikor a kommunikatív aktus a kontextusra irányul, akkor referenciális funkcióról beszélünk, amikor a kontaktusra, akkor a fatikus funkció kerül előtérbe (ilyenkor a csatornát ellenőrizzük, a kommunikáció megkezdésére vagy bevégzésére adunk jelet, stb.). A kommunikáció irányulhat magára a kódra és az üzenetre is. Az előző esetben a metanyelvi, az utóbbiban a poétikai funkcióra látunk példát. A lehetséges hat funkció tehát a következő:

(4)	REFERENCIÁLIS POÉTIKAI	KONATÍV
EMOTÍV	FATIKUS METANYELVI	

Ennek az elemzésnek a tanúsága szerint minden megnyilatkozásban jelen van többé-kevésbé mind a hat funkció (hiszen hatnak a kommunikációs szituáció alapvető tényezői). Emeljük ki tehát, hogy minden megnyilatkozásnak van – többek között – referenciális, poétikai vagy metanyelvi aspektusa, s az egyedi esetek közti különbségek csupán a funkciók hierarchikus elrendeződésének különbözőségeiből adódnak. Mindez azt jelenti, hogy a világra való vonatkozás (referencialitás) mellett ugyanúgy szükségszerű vonása a természetes nyelvnek a költőiség, mint ahogyan lényegi jellemzője az a fajta gazdagság, összetettség és önreflexivitás, mely lehetővé teszi metanyelvi használatát. A későbbiekben még visszatérünk erre a megálapításra.

Kiemelendő továbbá, hogy a közlemény vagy az üzenet strukturális tulajdonságaira is hatással van az a funkció, melyet be kell töltenie. Ha a közlemény a kódra irányul, vagyis metanyelvi szerepet vállal magára, akkor szükségképpen gazdagabbnak kell lennie, mint a segítségével leírt kifejezés,

hiszen az utóbbinak mind kifejezés-, mind tartalomsíkját magában foglalja. Amikor az üzenet poétikai, akkor olyan jegyeket vesz fel, melyek saját megformáltságára irányítják figyelmünket. Ilyen például az alábbi alliteráció, melynek hatását a mély magánhangzók tovább erősítik:

bús donna barna balkonon

mereng a bíbor alkonyon.

(Babits: *Messze... Messze...*)

3. Struktúra és funkció

3.1. A gondolkodás kifejezése vagy kommunikációs eszköz?

Az előbbi kommunikációs modellnek számos előnye van, mégis felmerül a kérdés, hogy a nyelv tanulmányozása során miért éppen az itt megállapított hat funkciót kell szemünk előtt tartani. Egyesek szerint valójában sokkal kevesebb, vagyis egy vagy két alapvetőnek tekintett funkció figyelembe vétele elegendő ahhoz, hogy megértsük a nyelv főbb sajátosságait. Mások szerint, éppen ellenkezőleg, abból kell kiindulnunk, hogy a nyelvnek végtelen sok, egyaránt fontos használati módja van, s ezért nem is lehetséges egységes és általános elméletet kialakítani róla.

Lássuk először az előbbi megközelítést!

A filozófia és a nyelvészet története azzal a tanulsággal szolgál, hogy amennyiben a nyelvet egy vagy két alapvető funkciójával kívánjuk magyarázni, akkor mindenekelőtt a gondolkodásban és az emberek közti kommunikációban játszott szerepéből kell kiindulnunk. Sokan úgy látják, hogy e két lehetséges kiindulópont között is választásra kényszerülünk: vagy amellett kell elköteleznünk magunkat, hogy

- (5) a nyelv alapvetően gondolataink kifejezésének eszköze, s csak másodsorban használjuk kommunikációra,

vagy amellett, hogy

(6) a nyelv alapvetően a kommunikáció eszköze.

Jegyezzük meg: a (6)-ik tétel nyitva hagyja, hogy más tekintetben mi a nyelv és a gondolkodás viszonya, például nem kötelez el amellett, hogy a nyelv abban az értelemben is eszköze a gondolkodásnak, hogy – kifejező szerepén túl – maguknak a gondolatoknak a megformálásában, illetve a gondolkodási műveletek végrehajtásában is szerepet játszik.⁷ Ugyanakkor a (6)-ik tétel kibővíthető azzal, hogy

(5') a nyelv gondolataink kifejezésének eszközeként a világ reprezentálására szolgál.

Némelyek már a nyelv absztrakt grammatikai-logikai struktúráját is *reprezentációnak* tartják, mondván, hogy a nyelv a világ ontológiai struktúrájának megjelenítése vagy leképezése. Erre a szerepkörre persze a mondatokat is ki lehet jelölni, kijelentve, hogy a mondatok a tények reprezentációi, képei vagy leírásai.⁸ Ha ezt elismerjük a mondat általános definíciójának, akkor a deskriptivista nyelvelméletek álláspontjára helyezkedünk.

Aki a (6)-ik tételt fogadja el, nem feltétlenül tagadja, hogy nyelvünk segítségével kifejezzük gondolatainkat, azt azonban feltétlenül elveti, hogy ez a tény alkalmas a nyelv *magyarázatára*. Míg a (6)-ik tétel hívei arra a véleményre hajlanak, hogy gondola-

⁷ Erre a kérdésre visszatértünk az V. fejezetben.

⁸ Lásd „A kijelentés a valóság egy képe”. Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés* (Ford. Márkus György). Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. (4.01) 126. „A kijelentés egy elemi tény leírása.” I. m. (4.023) 127. A két felfogás persze együtt járhat, mint éppen a *Logikai-filozófiai értekezés* mutatja: „A logika nem tan, hanem a világ tükörképe.” (6.13) 169. Lásd még a jelentés igazságfeltétel-elméletének tárgyalását a II. fejezet 3. szakaszában.

taink kommunikálására csak mellékesen, mintegy véletlenszerűen van szükség, hiszen minden kommunikációs kényszertől függetlenül is képesek vagyunk őket elgondolni és nyelvi formába önteni, addig a (7)-ik tételt elfogadó nyelvészek és filozófusok amellet kardoskodnak, hogy a kommunikáció az emberek közti kooperációval együtt járó elsődleges szükséglet, s nem is mindig jelenti gondolatok cseréjét. (Vajon nem eredendőbb-e – kérdezhetnénk – az érzelmek kommunikációja?) E felfogás képviselői úgy vélik, hogy a nyelvnek még a gondolkodásban játszott szerepét is a kommunikáció magyarázza, mert a nyelv a kommunikáció eszközeként lehet a gondolkodás eszköze.

A két nézet közti vita a nyelv természetére irányuló kutatások egész történetét átfogja. A (5)-ik tételt ma leghatásosabban Noam Chomsky, korunk legnagyobb nyelvésze védelmezi, aki a következőképpen fogalmazza meg: „a nyelv »lényegileg« a gondolkodás kifejezését szolgáló rendszer”.⁹ Chomsky a nyelvi képességet az ember veleszületett, fajspecifikus képességének tartja, s ebből az „innátista” tézisből vezeti le, hogy a kommunikáció lényegtelen a nyelv magyarázata szempontjából: „a kommunikáció a nyelvnek csak egyik funkciója, és semmi esetre sem a leglényegesebb”.¹⁰ Egyik érve az, hogy a nyelvnek a kommunikatív funkcióra való visszavezetése a kommunikáció fogalmának túlzott kiszélesítését és ez által kiüresítését követeli meg. Ily módon „vagy meg kell fosztanunk a »kommunikáció« fogalmát minden jelentésétől, vagy el kell vetnünk azt a nézetet, hogy a nyelv célja a kommunikáció.”¹¹ Egy másik érve úgy hangzik, hogy legalábbis a nyelvi szabályok egyik fontos csoportjára általánosan jellemző az a tulajdonság, melyet ő a

⁹ Noam Chomsky, *Reflections on Language*. Pantheon Books, New York 1975. 57.

¹⁰ I. m. 69.

¹¹ Noam Chomsky, *Rules and Representations*. Columbia University Press, New York 1980. 230.

struktúráról való függés elvének nevez, s ez nyilvánvalóan nem eredeztethető a kommunikációból.¹²

Az (5)-ik tétel Chomsky-féle változatához, már csak az innatizmus következtében is, kifejezetten hozzátartozik, hogy gondolatainkat akkor is ki tudnánk fejezni, ha a nyelvet sohasem használnánk vagy használtuk volna kommunikációra. A nyelv tudása egyfajta mentális állapot, mely abból áll, hogy rendelkezünk bizonyos szabályok és elvek struktúrájával, s mely a kommunikációhoz és minden más használathoz képest előzetesen adva van. Ezért elvben lehetséges, „hogy valaki anélkül tudja a nyelvet, hogy rendelkezne használatának képességével.”¹³

A (6)-ik tétel közelebb áll köznapifelfogásunkhoz, s mindazok számára meggyőzőbb, akik (Arisztotelészt követve) az ember szociabilitásából, társadalmi természetéből vezetik le a nyelvet. Ám a tétel előbbi megfogalmazása túl általános és gyenge ahhoz, hogy igazi alternatívája legyen a Chomsky-féle elméletnek. Az az állítás, hogy „a nyelv alapvetően a kommunikáció eszköze”, vagyis „a nyelv alapvető funkciója a kommunikáció”, a köznapifelfogás szerint nem sokban különbözik attól az állítástól, hogy „a szív funkciója az, hogy vért pumpáljon az erekbe”. Úgy tűnik, mindkét esetben egy szervnek tulajdonítunk valamilyen funkciót, mégpedig oly módon, hogy nem zárjuk ki: a szerv struktúrája az adott funkcióra való hivatkozás nélkül is leírható. Mintha a nyelv struktúráját pontosan úgy lehetne tanulmányozni, mint a szív struktúráját a boncasztalon.

Ez ellen a felfogás ellen szól a nyelvbúvárhoz intézett alábbi intelem:

Nyelvet boncolnál, de csupán tetemébe hasíthatsz;
Szellemet, életet űz messzire durva szikéd.¹⁴

¹² Noam Chomsky, *Reflections on Language*, 57.

¹³ Noam Chomsky, *Rules and Representations*, 51.

¹⁴ Friedrich Schiller, „A nyelvbúvár” (Ford. Eörsi István). In *Schiller versei*. Lyra Mundi, Európa Könyvkiadó, Bp. 1977. 173.

E figyelmeztetés fényében a (6)-ik tétel ma szigorúbban fogalmazandó meg:

- (6') A nyelv lényegi természete szerint, vagyis struktúrájában is a kommunikációtól függő kommunikációs rendszer.

A kommunikációra hivatkozó (7)-ik tételnek ezt az erős változatát ma például John Searle képviseli, aki az utóbbi évtizedekben a beszédaktus-elmélet kidolgozásában játszott vezető szerepet (a beszédaktus-elméletről a IV. fejezetben lesz részletesen szó). Szerinte a nyelv struktúráját nem lehet a kommunikációra történő hivatkozás nélkül leírni, mivel a nyelvben forma és funkció, struktúra és használat folytonos kölcsönhatásban van egymással. Searle lényegében azt a logikát követi, melyet a társadalomtudósok és a biológusok a jelenségek funkcionális magyarázata során alkalmaznak, feltételezve, hogy valamely társadalmi intézmény, vagy egy élőlény az általa betöltendő funkciónak köszönheti specifikus felépítését. Ilyen értelemben a boncasztalon heverő szív struktúrája sem érthető meg anélkül, hogy tudnánk, hogy feladata vért pumpálni a szervezetbe. S ha a nyelv lényegét tekintve valóban kommunikációs rendszer, akkor a funkcionális magyarázat logikája ebben az esetben is azt kívánja, hogy a strukturális sajátosságokat a funkció, vagyis a kommunikáció felől közelítsük meg, s feltárjuk, miként hatnak vissza a kommunikáció szükségletei magára a struktúrára. A nyelvi képesség ezek szerint több annál, mint olyan elmeállapotban lenni, melyben rendelkezünk a szabályok formális struktúrájával, és ennek alapján képesnek lenni arra, hogy mondatokat alkossunk és értsünk meg. A nyelv kommunikatív természetét hangsúlyozó teoretikusok hívei ezért a mondatok különböző használataira vonatkozó tudást is belefoglalják a nyelvről alkotott tudás fogalmába. Searle meghatározása például így hangzik: „egy személy tudása a mondatok jelentéséről nagyrészt annak a tudásával azonos, hogy hogyan kell a mondatokat állítások megtételére, kérdések

feltevésére, parancsok adására, kérések, ígérek, figyelmeztetések tételére stb. használni.”¹⁵

Jegyezzük meg: az a vita, hogy a nyelvnek a gondolkodásban vagy a kommunikációban játszott szerepét kell-e alapvetőnek tekinteni, nem pusztán arra vonatkozik, hogy melyik a nyelv elsődleges funkciója. A vita a körül is forog, hogy egyáltalán a *funkcióból* kell-e kiindulnunk. Vajon nem adott-e előzetesen a struktúra, mely meghatározza, hogy nyelvünket mire használhatjuk és mire nem? Vagy mégis nem a funkció alakítja-e inkább a struktúrát? Akik az első kérdésre igennel felelnek, általában a formális nyelvelméleteket részesítik előnyben, míg akik a második kérdésre felelnek igennel, nemcsak elégtelennek, de sokszor sterilnek is tartják a formális nyelvleírást, és „steril formalizmust” vetnek az előző csoport tagjainak szemére. Szoros értelemben tehát a kommunikáció fogalmához kapcsolódik a funkció fogalma, s a kommunikációra való hivatkozás jelenti a nyelv funkcionális magyarázatát.

3.2. A *funkciók sokféleségének elve*

Ez utóbbi megközelítés hívei ugyanakkor a kommunikációt sokszor nem a nyelv *egyik*, és nem a nyelv *egyetlen* fő funkciójának tekintik, hanem gyűjtőnévnek, mely sok különböző funkciót foglal össze. Így eljutunk ahhoz az állásponthoz, amely szerint a nyelvnek végtelen sok egymással egyenértékű használati módja van, s ezért egyik olyan elmélet sem tükrözi híven a nyelv realitását, mely a magyarázat során csupán néhány funkcióját tünteti ki.

Az utóbbi álláspont máig leghatásosabb kifejtését Wittgensteinnek köszönhetjük, aki *Filozófiai vizsgálódások* című művében többek közt a szerszámoszládában található különféle

¹⁵ John Searle, „Chomsky’s Revolution in Linguistics”. In: Gilbert Harman (Szerk.), *On Noam Chomsky: Critical Essays*. Anchor Books, New York 1974. 28.

szerszámokra hivatkozik, s kijelenti: „Amilyen különböző ezeknek a tárgyaknak a funkciója, olyan különböző a szavaké is.”¹⁶ Hasonlóképpen szögezi le, hogy „számtalan különböző használati módja van mindannak, amit »jel«-nek, »szó«-nak, »mondat«-nak nevezünk.”¹⁷ A nyelv használati módjainak ezt az egymásra visszavezethetetlen sokféleségét a „nyelvjáték” fogalmával igyekszik megragadni, melynek különféle meghatározásai közül ragadjuk ki a következőt: „A »nyelvjáték« szónak itt azt kell kiemelnie, hogy egy nyelvet beszélni: egy tevékenység vagy egy életforma része.”¹⁸

A kommunikációra történő hivatkozásoktól eljutottunk tehát a nyelvi funkciók sokféleségéig, innen pedig még egy lépéssel tovább mentünk: a nyelv nem egyszerűen kifejezése és nem is kommunikálása gondolatainknak vagy bármi másnak, hanem valami olyasmi, ami közvetlenül beleszövődik a különféle *tevékenységekbe, életformákba*. Ilyeténképpen nem áll a világon kívül vagy a világ fölött, nem tükörképe, reprezentálása vagy leírása a világnak, hanem része annak. Az eredmény röviden összefoglalva a következő:

- (7) A nyelv lényegét az életformákba beleszövődő különböző használati módok alkotják.

Ez a felfogás kétségtelenül radikálisan különbözik az eddig számba vett nézetektől. Még egy lépéssel tovább mehetünk. Austin javaslata szerint a nyelvet a cselekvés kategóriája alá kell rendelnünk, hiszen

- (8) Beszélni annyi, mint cselekvéseket végrehajtani.

¹⁶ Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin). Atlantisz, Bp. 1998. (11.§) 23.

¹⁷ *I. m.* (23. §) 30.

¹⁸ *Uo.*

Ez tulajdonképpen a korábban már említett beszédaktus-elmélet fő tétele. Természetesen nem állunk nagyon távol Wittgenstein elgondolásaitól, pusztán arról van szó, hogy Austin radikálisabban fogalmaz, s arról a javaslatáról, amely szerint a beszéd-tevékenységek leírását az általános cselekvési kategóriák segítségével kell elvégezni, s úgy nyilatkozott, hogy „mindez filozófiai forradalmat váltott ki.”¹⁹ A hagyományt, melyet ez az elmélet egészében véve elutasít, úgy jellemzi, mint a deskriptivista téveszme, „a »leíró« illúzió foglyát”.²⁰

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a nyelv természetére vonatkozó általános magyarázó stratégiák, melyeket röviden összefoglaltunk, nagymértékben meghatározzák a szemantikai problémák megoldásának fő irányait. A rivális jelentéselméletek („formális szemantikák”, „strukturális szemantikák”, „használat-elmélet”, „beszédaktus-elmélet”, stb.) közötti különbségek persze nem olyan drámaiak, mint a fentiekben található egyik-másik megnyilatkozás sejtetni engedi. Inkább azt kell majd megállapítanunk, hogy különböző igények kielégítésére alkalmasak, s nem egyszer kiegészítik egymást.

Az eddigiekben meglehetősen tág értelemben szóltunk a nyelv különböző funkcióiról és „használati módjairól”. Ideje, hogy közelebbről megvizsgáljuk az ide tartozó fogalmakat.

4. A nyelvi rendszer: *langue* és *parole*

Az első kérdés az, hogy amennyiben különbséget tudunk tenni a „nyelv” és különböző használatai között, akkor ez a különbségtevés milyen viszonyban áll a „*langue*” és a „*parole*” (vagyis a „nyelv” és a „beszéd”) Saussure-tól ismert szembeállításával. Felmerül számos további kérdés is. A „beszéddel”, illetve a különböző használati módokkal szembeállított „nyelv” vajon

¹⁹ John L. Austin, *Tetten ért szavak* (Ford. Pléh Csaba). Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 31.

²⁰ I. m. 30.

egyetlen rendszer-e? Vagy nem inkább „nyelvekről” kell-e beszélnünk? A „nyelv” és a „beszéd” között hol helyezkednek el Wittgenstein „nyelvjátékai”? Beszéd-tények-e vagy a „nyelvhez” („nyelvekhez”) tartoznak? Hol a helyük az Austin- és Searle-féle beszédaktus-elmélet beszédaktusainak?

A nyelvészek különböző elnevezéseket használva széleskörűen elfogadják a „langue” és a „parole” szembeállítását. Chomsky és számos követője hasonlóképpen különbözteti meg egyrészt a nyelvi kompetenciát, melyen a nyelvi képességet, illetve a nyelvről való tudást értik, másrészt pedig a performanciát, mely nem más, mint e képességnek a konkrét pszichológiai feltételektől függő megnyilvánulása. A szembeállítás mindenek előtt az általános és az egyedi szétválasztását szolgálja, mely lehetővé teszi a nyelvtudomány tárgyának kijelölését. Míg a nyelv tudományosan vizsgálható általános aspektusainak Chomsky kompetencia-fogalma alapján pszichológiai és biológiai realitást kell tulajdonítanunk, addig a saussure-i „langue”-fogalom fényében ezek társadalmi természetűek (maga Saussure a „langue”-ot „társadalmi intézményként” határozta meg). Mindkét esetben rendszerről van szó, persze különböző értelemben: a „langue” a nyelv elemei közti szinkronikus (egyidejű) relációk rendszere, míg a kompetencia szabály-rendszer. A „langue” elemeit (fonémák, szókincs, grammatikai funkciókat jelölő végződések, stb.) a köztük lévő relációk határozzák meg, és kapcsolják össze az egyidejűség tengelyén. Mintául szolgálhatnak az ige- vagy főnévragozási paradigmák, ezért ezt a tengelyt a nyelvi jelenségek „paradigmatikus tengelyének” is nevezhetjük (ugyanolyan joggal nevezhetjük a „szelekció tengelyének”). A beszédtevékenység választás és kombináció: a „langue” rendelkezésünkre álló egyenértékű elemei közül kiválasztjuk a célunknak megfelelőt és más elemekkel kombinálva lineáris lánczá, szintagmákká és mondatokká fűzzük össze őket. Ez a nyelvi jelenségek időbeli, „szintagmatikus” tengelye (vagy a „kombináció tengelye”). Fontos hangsúlyoznunk, hogy a „parole” Saussure eredeti meghatározása szerint teljes egészében

egyéni, akarati aktus: „a beszélők akaratától függő kombinációk” összessége.²¹

Nyilvánvaló, hogy a „langue” és a „parole” (vagy a „kompetencia” és a „performancia”) fogalmaira valamilyen formában szükségünk van, de az is nyilvánvaló, hogy nem fedik le az összes nyelvi tényt. Már fentebbi kérdéseink is erre utaltak. További fogalmakat kell tehát bevezetnünk, hogy meg tudjunk ragadni egy sor olyan jelenséget, mely egyértelműen egyik póluson sem helyezhető el. Egy nyelv beszélői mindig tisztában voltak azzal, hogy nyelvük nem egységes, például dialektusokra oszlik. Ezekkel régóta foglalkozik a nyelvtudomány (már Dante leírja, hogy sokszor azok is, akik ugyanabban a városban élnek – például Bolognában a S. Felice külváros és a főutca lakói – egészen másképp beszélnek).²² Ugyanakkor, a „dialektus” mintájára, mely egy adott nyelv földrajzilag körülhatárolt változata, egy adott beszélő sajátos nyelvhasználatát is tanulmányozni lehet. Ennek jelölésére vezették be az „idiolektus” fogalmát, melyen egy „személyi dialektust” értenek. Az utóbbi – bár kétségtelenül a „langue” vagy a nyelvi képesség egyéni szintű megvalósulása – nem sorolható a „parole”-jelenségek közé, hiszen állandó és ismétlődő kiejtési, szóhasználati és grammatikai jellegzetességeket ölel fel, vagyis rendszerszerű vonásokat mutat. A rendszerszerűség okán egy-egy kifejezetten egyedi jellegű nyelvi változatot sokszor magában véve is „nyelvnek” fogunk fel, mint amikor Dante, Shakespeare vagy Ady nyelvéről beszélünk. A csak egyetlen szerzőre, adott esetben egyetlen műre jellemző sajátos nyelvi eszközök léte alapozza meg az utánzás, a hamisítás vagy a paródia lehetőségét. Alighanem fölösleges továbbolvasni Karinthy versét, hogy azonnal felismerjük, kit parodizál:

²¹ Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 37.

²² Dante Alighieri, *A nép nyelvén való ékesszólásról* (Ford. Mezey László). In: *Dante Összes Művei* (Szerk. Kardos Tibor). Magyar Helikon, Budapest, 1962. 359.

Jött értem a fekete hajó
Jött értem a fekete vizen.
Álom-királyfit, vitt tova vitt
Moslék-országnak mentiben –
Fekete hajó, fekete vizen.²³

Itt a parodisztikus hatást az Ady nyelvére jellemző bizonyos fajta elemek – szóismétlések, gyakori jelzők, stb. – kiemelése idézi elő. Egy szerző nyelvének felismerhető vonásai azonban az egyik természetes nyelvről a másikra való áttétel során is megőrizhetők, sőt a csupán prozódiai és szintaktikai jellemzőket felhasználó, szándékosan értelmetlen halandzsa szövegek segítségével is reprodukálhatók. Ilyen az alábbi műfordítás-paródia:

HENRIK:

Csitándiságomat csotválva még
E purhonya, ez a pöhös nyagóc!
S Richárd, a nyekre? Hát ő? Mondsza csak!

DOWNSTAR:

Cáp cselkesiddel sunnyog és butog
A Vérgonyasztón ...

HENRIK:

A Vérgonyasztón? Ó, süh! Pém! Piha!
Szotykón vatyorgó páhás veckelem!²⁴

²³ Karinthy Frigyes, „I lady Endre: Moslék-ország”. In: Karinthy Frigyes, *Így írtok ti*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1979. 17.

²⁴ Kálnoky László, „XIX. Henrik – Shakespeare”. In: Kálnoky László, *Szeszélyes szüret*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1958. 417-418.

5. Nyelv és „nyelvek”

5.1. Természetes, mesterséges és másodlagos nyelvek

A dialektusok és az idiolektusok természetesen csak az egyik szembeszökő bizonyítékát nyújtják annak a ténynek, hogy egyetlen nyelvről beszélni még a „*langue*” szintjén is további nagyfokú absztrakciót jelent, s a valóságban inkább csak „nyelvek” vannak. A „nyelvek” többes számú terminusával tulajdonképpen nem is a természetes nyelvek dialektális (szintén „természetes”) változataira utalunk, hanem sokkal inkább azokra a rendszerekre, melyeket a társadalmi és szellemi élet legkülönbözőbb területei fejlesztenek ki különféle tartalmak adekvát kifejezésére. Ilyenek a foglalkozási csoportok nyelvei, melyekre érdekes módon már Dante utalt, aki szerint Bábel tornyának építésekor a nyelv a munkamegosztás ágai szerint differenciálódott („ahányféle munkát végeztek e nagy mű elkészítéséhez, annyiféle nyelvre oszlott akkor az emberiség.”).²⁵ Ilyenek a világszemléletek nyelvei, mint az „orákulum”, az „eposz”, a „tragédia”, a „képzelet nyelve” stb., melyekről Hegel beszélt.²⁶ S ilyenek — még egy nagyon fontos példát említve — a kultúra egy-egy nagy szférájához tartozó kifejezési rendszerek, mint a „költészet nyelve”, a „tudomány nyelve”, stb.

Fontos lesz, hogy a későbbiekben legalább nagy vonalakban tisztázzuk ezeknek a rendszereknek egymáshoz való viszonyát. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy nincs egyetlen olyan érvényes kritérium sem, melynek segítségével élesen elhatárolhatnánk, osztályozhatnánk, megszámlálhatnánk, s egyetlen, mindent átfogó rendszerbe illeszthetnénk őket. Inkább „az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálózata-nak” az a viszonya áll fenn közöttük, mellyel Wittgenstein a nyelvjátékok viszonyát jellemezte, s melyet „családi hasonlóság-

²⁵ Dante Alighieri, *A nép nyelvén való ékesszólásról*, 356-357.

²⁶ Hegel, *A szellem fenomenológiája* (Ford. Szemere Samu). Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 369-371.

nak” nevezett.²⁷ Ebben az értelemben – s néhány más értelemben is – a „nyelvek” itt körvonalazott fogalma megfelel a „nyelvjátékok” Wittgenstein-féle fogalmának.

A Wittgenstein „nyelvjátékaira”, általában a „nyelvhasználati módjaira” vonatkozó korábbi kérdésünket célszerű úgy megválaszolni, hogy ezek – a „nyelvekhez” hasonlóan – inkább a „langue”, mintsem a „parole” szintjén helyezkednek el. Sokan az Austin és Searle által vizsgált „beszédaktusokat” is ide sorolják. Mint később látni fogjuk, ez fontos lesz a beszédaktus elmélet helyes értelmezése szempontjából.

A „nyelvek” terminus az előző pontban arra szolgált, hogy – a többes szám révén – kiemeljük az egyedi közlemények („parole”-tények) alapjául szolgáló általános rendszer sokféle voltát. Másrészt azért beszéltünk „nyelvekről”, mert – a „nyelv” szó jelentéstartalmának megfelelően – a szóbeliséget, vagyis a verbális rendszereket tartottuk szem előtt: a természetes nyelveken belüli dialektális változatokat, valamint a természetes nyelvek alapzatára épülő további verbális rendszereket (mint a „költészet nyelvét”, a „tudomány nyelvét”, stb.). Ha eltekintünk volna attól a megszorítástól, melyet a „verbális” jelző fejez ki, akkor a „nyelvek” helyett éppen olyan jól megtette volna a „szemiotikai rendszerek” kifejezés. A verbális nyelvek, köztük a költészet nyelve, éppúgy szemiotikai rendszerek, mint a zene és a festészet nyelve, vagy mint a gesztusok, a tánc és a közlekedési szabályok nyelve.

Az előbbi felismerés – mint tudjuk – már a filozófia történetének korai szakaszaiban megfogalmazódott: elég Ágoston jeltipológiájára emlékeztetnünk. Ugyancsak megszokott, hogy a szemiotikai rendszereken belül a természetes nyelvekkel szembeállítjuk a mesterséges jeleket.

A modern szemiotikai elméletek által javasolt felosztások közül az a hármas felosztás érdemli meg leginkább figyelmünket, mely természetes, mesterséges és ún. másodlagos nyelveket vagy

²⁷ Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (66.§ és 67.§), 58.

szemiotikai rendszereket különböztet meg.²⁸ A mesterséges nyelvek közé tartoznak a valamilyen korlátozott gyakorlati célra bevezetett tisztán egyezményes jelek (KRESZ), melyek lehetnek verbálisak vagy sem; a tudományok nyelvei; valamint a matematika és a logika tisztán formális rendszerei. A másodlagos szemiotikai rendszerek azok, melyek közvetlenül ráépülnek a természetes nyelvre (ilyen a költészet), vagy mindenesetre erőteljesen függnék tőle (ilyenek a nem verbális művészetek nyelvei).

5.2. Mesterséges és formalizált nyelvek

Amióta létezik a modern formális logika, különösen fontossá vált a szemiotikai rendszereknek az a felosztása, mely a természetes és a formalizált nyelvek megkülönböztetéséből indul ki. Ezért röviden külön is ki kell térnünk erre a problémára.

A nyelv formalizálására irányuló törekvések mintájául a matematika szolgált, mely a legelső és mindmáig a leghatékonyabb formális rendszer. Az időnként felbukkanó elképzelések ellenére, melyek szerint – legalábbis a megismerés területén – a matematika átvállalhatja a nyelv szerepét, mindig is nyilvánvaló volt, hogy nyelve nagy hatékonyságú, de korlátozott célú és részleges. A mindennapi nyelvvel való ilyen vagy olyan szempontú elégedetlenség azonban – a különféle technikai jellegű motívumok mellett – évszázadokon át ösztönzően hatott a formalizálási törekvésekre. A nyelvkritikai hagyomány ébren tartotta azt a gondolatot, hogy nyelvünk alkalmatlan annak a szerepnek a betöltésére, melyet kognitív szempontból elvárunk tőle, s hogy hibáit egy (ezoterikus vagy tudományos ihletésű) „tökéletes nyelv” segítségével kell és lehet orvosolni. A XVII. században többek közt George Dalgarno, John Wilkins és

²⁸ J. M. Lotman, „A művészet mint nyelv” (Ford. Köves Erzsébet). In: J. M. Lotman, *Szöveg, modell, típus*. Gondolat Kiadó, Bp. 1973. 16–17.

Leibniz²⁹ próbálkozott azzal, hogy a természetes nyelvet – legalábbis írásban – egy egyszerű, pontos és egyértelmű mesterséges nyelvvel helyettesítse. Ezek az ösztönzések erősen szerepet játszottak a modern logika születésében, nem utolsósorban magának Frege-nek a munkásságában is. (*Fogalomírás* című művének ama célkitűzését, hogy megalkossa „a tiszta gondolkodás formulanyelvét”, Frege például úgy indokolta, hogy „akadályba ütköztem a nyelv nehézségében”).³⁰

A Frege előtti mesterséges nyelvek csak nagy fenntartással nevezhetők formálisnak. Megalkotóik alapeszméje az volt, hogy meg kell találni legegyszerűbb fogalmainkat, meg kell állapítani a belőlük képzett összetett fogalmak hierarchikus rendjét, végül pedig az így kapott osztályokhoz hozzá kell rendelni egy-egy konvencionális (betű-) jelet vagy betű-kombinációt. Ezek után garantálnak tűnt, hogy a jelek közötti viszonyok pontosan megfelelnek a fogalmak és a létezők rendjének, illetve láthatóvá teszik azt. A formalizálás itt alig jelent többet, mint a természetes nyelv szavainak grafikai jelekkel történő helyettesítését. A helyettesítés műveletét tartalmi és materiális szempontok alapján kijelölt egységeken hajtják végre.

Egy formalizált nyelv ezzel ellentétben a természetes nyelv mondatainak a kifejezések materiális tartalmától elvonatkoztató logikai elemzésén alapszik. Ehhez pedig arra volt szükség, hogy felfedezzék: a mondat (vagy az „ítélet”) nem alkotórészeinek összege, hanem a nyelvi jelentés *sui generis* szerkezettel bíró alapegysége. Csakis ezen az alapon lehetett megalkotni a „nyelvi forma” fogalmát. Az első lépést ezen az úton Kant tette meg, a döntő lépés pedig Frege nevéhez fűződik.

A modern logika eredménye és eszköze is a természetes nyelv logikai elemzésének. Az ezen az úton elért sikerek érthetően keltették azt a reményt, hogy a formalizálás módszere orvosolja

²⁹ Lásd Umberto Eco, *A tökéletes nyelv kutatása* (Ford. Gál Judit és Kelemen János). Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1998. 219-249., 257-279.

³⁰ Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok* (Ford. Máté András és Bimbó Katalin). Osiris, Bp. 2000. 16.

mindazt, amit jogosan vagy jogtalanul a természetes nyelv hibájául rovnunk fel, mindenekelőtt a kétértelműséget és a pontatlanságot. Ezek a remények, mint ismeretes, a tudományos nyelvre és a mondatok értelmességére vonatkozó neopozitivisták kikötésekben öltöttek testet. A logika eszközei a neopozitivisták felfogás bukása után is hatalmas mértékben tökéletesedtek, de paradox módon éppen ez a fejlődés mutatta meg, hogy mindig csak a nyelv egy-egy szektorát lehet valamilyen célból sikeresen formalizálni. A természetes nyelv egész rendszerének a formalizálása nem egyszerűen kivihetetlen, hanem céltalan vállalkozás.

Ma tehát széleskörű az egyetértés abban, hogy a természetes nyelvek minden formalizálási törekvés alapját és vonatkoztatási rendszerét alkotják. A formalizált nyelveknek nem az a céljuk, hogy helyettesítsék a természetes nyelveket, hanem az, hogy modellálják egy-egy töredéküket (a kvantifikáció működését, a névelők viselkedését, a modális operátorok logikáját, stb.).

A dolognak az a másik oldala, hogy fel lehet vetni, vajon elvi szempontból nem csupán viszonylagos-e a különbség a természetes nyelvek és a formális rendszerek között. Legradikálisabban Richard Montague fogalmazta meg ezt a nézetet: „Elvetem azt az állítást — mondta Montague —, hogy fontos elméleti különbség volna formális és természetes nyelvek között.”³¹ S valóban, abban a tényben, hogy a nyelv működésének megértéséhez fontosnak tartjuk a nyelv logikai formájának feltárását, bennefoglaltatik az a feltevés, hogy a természetes nyelv: *formális* nyelv. Ezen a ponton persze helyes, ha különbséget teszünk a formális és a formalizált nyelvek között, pontosabban a természetes nyelv mint formális nyelv, valamint azon mesterségesen megalkotott logikai rendszerek között, melyek a maguk formuláival mintegy explicitté teszik a természetes nyelv formális tulajdonságait.

³¹ Richard Montague, „English as a Formal Language”. In: *Formal Philosophy. Selected Papers of Richard Montague*. Yale University Press, New Haven and London 1974. 188.

A tudományos nyelv problémájáról ehelyütt annyit jegyezzünk meg, hogy bár annak idején a neopozitivisták az egységes tudomány eszméjével összefüggésben megfogalmazták az egységes tudományos nyelv programját, a tudomány területén is inkább „nyelvekről” kell beszélnünk, s nem egyetlen tudományos nyelvről. Ezeket persze nagyfokú családi hasonlóság köti össze, hiszen minden tudomány – ideértve a társadalom- és humántudományokat is – elvileg azonos követelményeket támaszt a nyelvvel szemben: az egyértelműség, a pontosság és a jelentés-invariancia követelményét. Legtöbb területen egyfajta kevert technikai nyelvvel találkozunk, mely a szóban forgó követelményeket az adott terület lehetséges matematizálásával és jól definiált szakterminusok alkalmazásával elégíti ki. A természetes nyelv talaját még azok a matematikai természettudományok sem hagyták el teljesen, melyek a legnagyobb mértékben támaszkodnak a matematikára, illetve saját, e célból kidolgozott jelölési eszközeikre. Kétséges, hogy ez valaha lehetséges vagy egyáltalán kívánatos lesz-e. Különösen kérdéses ez a társadalom- és humántudományok esetében, hiszen egy olyan valóság leírása a feladatuk, melyet éppen a természetes nyelv cementje tart össze.

6. A természetes nyelv elsőbbsége

A nyelvfilozófia történetének egyik legerősebb hagyományát foglalja magában az a két összefüggő tétel, hogy az embert a természetes nyelv különbözteti meg az állatoktól, s hogy a természetes nyelv az összes többi szemiotikai rendszerhez képest alapvető. Más szóval:

- (9) A természetes nyelv az elsődleges szemiotikai rendszer.

E mellett a prioritási tétel mellett szól a következő érv.

- (10) A természetes nyelv be tudja tölteni mindazokat a funkciókat, melyeket a többi szemiotikai rendszer csak részben képes betölteni.

A 2. pontban bemutatott (4)-es modell segítségével ezt a következőképpen támaszthatjuk alá.

A költészet lehetőségét például úgy magyarázzuk, hogy magában a nyelvben inherensen megvan a poétikai funkció, mely valamilyen mértékben minden üzenet megformálásakor érvényesül. Ebből a szempontból tehát a költészet nem más, mint a nyelv költői funkciójának önálló megjelenése, vagyis a természetes nyelvre másodlagosan ráépülő szemiotikai rendszer. A ráépülés mechanizmusát könnyen érthetővé teszi az 1. pontban bemutatott (1)-es modell, mellyel a konnotatív jelentés-képzés mechanizmusát ábrázoltuk. A költői nyelv ezek szerint abban az értelemben másodlagos nyelv, hogy már azt is a kifejezéssík részévé teszi, ami az elsődleges szemiotikai rendszerben tartalomnak számít. A tudományok nyelveit – hasonlóképpen – felfoghatjuk úgy, mint a nyelv referenciális funkciója által lehetővé tett és azt kihasználó mesterséges rendszereket.

A (4)-es modell szerint a természetes nyelv jellemzői közt a metanyelvi funkció is megtalálható, ami azt jelenti, hogy nyelvünk természetéhez hozzátartozik az önreflexivitás, míg más szemiotikai rendszerekből ez a tulajdonság hiányzik. Ezt már Ágoston észrevette, s a következőképpen fogalmazta meg: „az összes olyan jelfajtát, amelyre röviden kitértem, lám, szavak segítségével is ki tudtam fejezni, a szavakat azonban pusztán e jelek segítségével semmiképpen sem tudnám.”³² Kétségtelenül így van. Egyrészt minden természetes nyelvnek megvannak az

³² („Nam illa signa omnia quorum genera breviter attigi, potui verbis enuntiare, verba vero illis signis nullo modo possem.”) Szent Ágoston, *A keresztyén tanításról* (Ford. Böröczki Tamás Városi István fordításának felhasználásával). Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Bp. é. n. (2001.) II. könyv, III./4. 84.

eszközei arra, hogy reprezentálja saját nyelvtanát, s hogy mondatokat alkossunk az illető nyelv mondatairól. Röviden:

- (11) Minden természetes nyelv funkcionálhat saját meta-nyelveként.

Másrészt minden természetes nyelv lehetőséget ad arra, hogy segítségével leírjuk és elemezzük bármely más jelrendszer konstrukciós és használati szabályait, illetve értelmezzük az ezek segítségével alkotott üzeneteket. Vagyis:

- (12) Természetes nyelvek és a többi szemiotikai rendszer viszonya aszimmetrikus abban az értelemben, hogy a természetes nyelv segítségével leírható a többi szemiotikai rendszer, míg a többi szemiotikai rendszer nem alkalmas sem önmaga, sem más szemiotikai rendszerek reprezentálására.

A vizuális, zenei, stb. jelekből felépülő üzenetek leírása és értelmezése megköveteli, hogy le tudjuk őket fordítani a metanyelvként kiválasztott természetes nyelvre: magyarra, oroszra, németre, stb. A (12)-ik tétel magában foglalja tehát, hogy a képzőművészeti vagy zenei műalkotásokat (de nemcsak ezeket, hanem például a költői és irodalmi műalkotásokat is) képesek vagyunk magyar prózai nyelvre lefordítani. Más szóval, a magyar próza nyelvén értekezni tudunk a *Sixtusi Kápolna* freskóiról, a *Varázsfuvoláról* és a *János Vitézről*, bár természetesen semmiképpen sem lehetséges a maradéktalan fordítás: amikor a *Sixtusi Kápolna* freskóiról verbális beszámolót adunk, akkor számos információ mellett veszendőbe megy a képek szemléletéből fakadó műélvezet. Ennek ellenére igaz marad, hogy verbális beszámolóink és a nem-verbális jelek közötti viszony a (12)-ik tétel értelmében aszimmetrikus: szavaink vonatkozhatnak az utóbbiakra, míg – eltekintve néhány különleges esettől (például irodalmi művek képzőművészeti illusztrációitól) – fordítva ez nem áll fenn.

A fenti érvelések során nem tettünk különbséget a természetes nyelvek szóbeli és írásbeli formái között. Céljaink szempontjából ez nem is volt fontos, mert – eltekintve néhány ellentétes véleményről³³ – az írásbeliség a szóbeliségen alapszik. Ugyanakkor az írásbeliség is mutatja, hogy már a természetes nyelvnek sem szükségképpen a hangzó kontinuum a szubsztanciája. Még inkább bizonyítja ezt a siketnémák jelbeszéde. A természetes nyelvek elsődlegessége tehát nem hangzó voltukkal, hanem bizonyos más – formális – tulajdonságaikkal függ össze. Vagyis nem a kifejezés szubsztanciájával, hanem a kifejezés formájával magyarázható.

A (11)-ik és (12)-ik tételben kifejezett összefüggés a természetes nyelv *komplexitására* és *gazdagságára* utal. Egy nyelv csak akkor lehet ön maga metanyelve, ha eléggé komplex ahhoz, hogy elkülönítse azoknak a mondatoknak a síkját, melyeket reprezentál (tárgynyelvi sík), valamint azoknak a mondatoknak a síkját, melyek segítségével az előzőket leírja. S csak akkor szolgálhat bármely más nyelv metanyelveként, ha eléggé gazdag ahhoz, hogy a tárgynyelv szubsztanciális és formális tulajdonságait, valamint a tárgynyelv segítségével megformálható összes lehetséges üzenetet reprezentálja. Az utóbbi feltétel azt írja elő, hogy metanyelvi funkciójában *gazdagabbnak* kell lennie a tárgynyelvnél (saját tárgynyelvi mondatainak összességénél és minden más szemiotikai rendszernél). Ennek oka, hogy minden tárgynyelvi mondathoz (üzenethez) hozzá kell tudni rendelnie egy strukturális leírást, vagyis rendelkeznie kell olyan terminusokkal, melyek segítségével ez a leírás elvégezhető („jel”, „jelentés”, „főnév”, „ige”, „prepozíció”, stb.). Valamint rendelkeznie kell néhány olyan predikátummal („igaz”, „jól formált” stb.),

³³ A klasszikus filozófusok közül Giambattista Vico azon a véleményen volt, hogy „írás és nyelv egyszerre született meg”. Giambattista Vico, *Az új tudomány* (Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samú). Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 135. A mai filozófusok közül Derrida képviseli az írás önállóságának koncepcióját. Lásd: Jacques Derrida: *De la Grammatologic*. Minuit, Paris 1967.

melynek segítségével az így reprezentált tárgynyelvi mondatokról állításokat lehet tenni.

Könnyű belátni, hogy a természetes nyelvek – egy vertikális metaforát használva – metanyelvi funkciójukban „felfelé nyitottak”, hiszen strukturálisan meg kell engedniük, hogy az adott metanyelvi sítot tárgynyelvi síká alakítsák át. Ez a lehetőség elévileg végtelen, még ha természetesen a végtelenségig nem használható is ki. Itt csak megemlítiük, hogy a „felfelé való nyitottság” követelménye egyszersmind logikai követelmény, mert a Russell-féle paradoxonok tanúsága szerint ez biztosítja, hogy elkerüljük az önreflexivitásnak azokat az ellentmondásait, melyek néha a mindennapi nyelvhasználatban is jelentkeznek („én most hazudok” stb.).

A természetes nyelvek ugyanakkor horizontálisan is nyitottak, bár ennek a fajta nyitottságnak a legalacsonyabb szintű egységektől a magasabb szintű egységeig haladva fokozatai vannak. Például az elemi jelentés-megkülönböztető szereppel bíró egységek síkja zárt (minden nyelv néhány korlátozott számú fonéma kiválasztásával alakítja ki fonológiai rendszerét, mely történelmileg ugyan változhat és változik, de a nyelv minden szinkron állapotában rögzített). Az önálló jelentéssel bíró egységek síkja, vagyis a szókincs már nyitott: ennek elemei folyamatosan cserélődnek és bővülnek, bár számuk nem lehet végtelen. Ezt a folyamatot, melyet a szándékos nyelvújítás, az idegen nyelvekből való kölcsönzés, az illető nyelv grammatikája által lehetővé tett szóképzési mechanizmus stb. állandóan életben tart, egy adott nyelvi állapotában is figyelemmel lehet kísérni. Mindamellet igaz, hogy többé-kevésbé állandó és korlátozott szókincs segítségével fejezzük ki magunkat. A nyelv véges elemeinek a felhasználásával azonban potenciálisan végtelen számú és végtelen hosszúságú mondatot tudunk alkotni, amit a grammatika rekurzíve alkalmazható szabályai tesznek lehetővé. Ezt Chomsky nyomán a nyelv kreatív aspektusának nevezhetjük.

Mindezek alapján megfogalmazhatjuk a természetes nyelvek egy további alapvető tulajdonságát:

- (13) A természetes nyelvek nyitottak, végtelenek és kreatívak.

Ez a tétel a természetes nyelveknek egy olyan tulajdonságát rögzíti, mely inkább az állati kommunikációs eszközöktől, s nem a másodlagos nyelvektől különbözteti meg őket, hiszen nem állíthatjuk, hogy a nyitottság, a végtelenség és a kreativitás nem jellemző egy sor másodlagos szemiotikai rendszerre. Mindenesetre az a komplexitás és gazdagság, mely a természetes nyelvek prioritása mellett szól, vitathatatlanul összefügg nyitott, végtelen és kreatív jellegükkel.

7. A másodlagos nyelvek vagy szemiotikai rendszerek

A másodlagos nyelvek nyilvánvalóan rendelkeznek olyan tulajdonságokkal, melyeket a fentiekben a természetes nyelvek mint elsődleges szemiotikai rendszernek a tulajdonságaiként emeltünk ki. Éppen most említettük a kreativitást, mely elvitathatatlan a költészet, a zene vagy a vizuális művészetek nyelvétől. Ésszerű feltennünk, hogy ezekben az esetekben a másodlagos nyelvek szóban forgó tulajdonságai a természetes nyelvekből származnak. Ennek alapján korábbi megállapításainkat azzal egészíthetjük ki, hogy a természetes nyelv annyiban is elsődleges szemiotikai rendszerünk, hogy felépítése meghatározó befolyást gyakorol a többi jelrendszerre, és tulajdonságait átörökíti rájuk. Felállíthatjuk tehát a következő tételt:

- (14) A másodlagos nyelvek a természetes nyelvben megfigyelhető alapelvek szerint épülnek fel.

Ennek megfelelően elvárható, hogy a *langue/parole* distinkciót, a kifejezés- és tartalomsík szubsztancia és forma szerinti rétegződését, a jelek rendszerfüggőségét, a paradigmatis és szintagmatikus relációk megkülönböztethetőségét és nem utolsó

sorban a kettős artikulációt a különböző rendszerekben azonosítani tudjuk.

A *langue* / *parole* distinkciót mindenütt természetesnek vesszük, hiszen az egyéni jelhasználat bármely területen egy általánosan elismert jelkészlet és szabályrendszer meglétét feltételezi. Ennek kifejezésére rendelkezünk a kód és a szöveg fogalmpárjával, mely lényegében lefedi a *langue* / *parole* distinkciót, de annál általánosabb. Már (3)-ik, hattényezős modellünk is olyan kommunikációs helyzetet tükrözött, melyben mellékes, hogy a természetes nyelvet használjuk-e vagy egy másik, attól különböző kommunikációs eszközt. Ebből a perspektívából nézve a „*langue*” nem más, mint egyfajta kód, a „*parole*” pedig a szövegprodukciónak a tevékenysége. Innen adódik, hogy a két fogalompárt a szakirodalom is csak relatíve különbözteti meg.

Az irodalom és általában a művészetek területén evidensnek látszik, hogy amennyiben másodlagos nyelveknek tekintjük őket, akkor az egyes műalkotásokat úgy kell értelmeznünk, mint „*parole*”-jelenségeket vagy mint szövegeket, melyeket a feladó egy adott műfaj, stílus, irodalom- és művészettörténeti korszak jelentésszféra és szabályainak alkalmazásával hoz létre, s melyeket a címzett ugyanezeknek az eszközöknek a birtokában fogad be vagy „dekódol”. Ebben az értelemben beszélünk a reneszánsz, a barokk vagy a romantika „nyelvéről”, melyet ismernünk kell ahhoz, hogy bizonyos fajta üzeneteket fel tudjunk fogni, vagy hogy bizonyos fajta műalkotásokat élvezni tudjunk.

A kód és a szöveg terminusait sokszor kiterjesztik a kultúrák és társadalmak egészének vizsgálatára. Ez azt feltételezi, hogy a kultúrák és társadalmak a maguk egészében is úgy foghatók fel, mint egy-egy nyelv, vagyis elkülöníthető bennük a felszíni jelenségek mögötti véges szabályrendszer, a struktúra; valamint a megfigyelhető jelenségek és események szintje, mely szövegek együtteseként tanulmányozható. A nyelvészetből származó fogalmaknak ez a kiterjesztése jellemezte a strukturalizmust, mely a társadalom- és humántudományok területén úgy tekintett a nyelvtudományra, mint vezető tudományra.

E magától értetődőség és széles alkalmazás ellenére nem problémátlan sem a *langue / parole*, sem a *kód / szöveg* distinkció. A társadalomtudományokban megvannak a határai annak, hogy meddig mehetünk el a nyelvészeti fogalmak alkalmazásában. A társadalmi és kulturális jelenségek egészét egy bizonyos nyelven írt szöveggént értelmezni: meglehetősen leegyszerűsítés. A társadalom végül is nem nyelv. Ám azon a területen, melyet sokkal több joggal tekintünk nyelvnek („másodlagos nyelvnek”), szintén nehézségekbe ütközünk: egy műalkotás értelmezése nem analóg azzal, ahogyan beszélgetés közben megértjük partnerünk megnyilatkozását. Az utóbbi esetben a megértés tényét sokkal inkább magyarázza a közösen birtokolt kód, mint az előzőben. Ennek számos oka közül megemlíthető, hogy a magas kultúrák kialakulásától kezdve a műalkotásoktól elvárjuk, hogy újítók legyenek, vagyis nem egy adott szabályrendszer alkalmazásának egy-egy újabb példáját keressük bennük, hanem olyan üzeneteket, melyek magukat a szabályokat változtatják meg, s így az alapjukul szolgáló kódot lényegében maguk hozzák létre. Megértésük és élvezetük aktusa tehát nem lehet azonos egy „dekódolási” aktussal. További okként említhetjük, hogy e művek sokszor időben távol állnak tőlünk, s a megfjéjtésükhöz szükséges kódot még akkor is csak töredékesen birtokolhatnánk, ha történetileg valóban egy kódolási művelet eredményeként jöttek volna létre. Ráadásul azzal is számolnunk kell, hogy a természetes nyelvvel ellentétben az irodalom és a művészetek területén nemcsak a „nyelv” a végtelen, hanem maga az üzenet is. (Valójában végtelen értelmezési lehetőséget kínáló „nyitott művekkel”³⁴ van dolgunk). Minderre és sok más okra hivatkozva a másodlagos szemiotikai rendszerek esetében le kell mondanunk a megértés és értelmezés „kód-koncepciójáról”. Ez teszi szükségessé a jelen vizsgálódások tárgyán kívül eső hermeneutikai megközelítést.

³⁴ Lásd Umberto Eco, *A nyitott mű* (Ford. Dobolán Katalin). Európa Könyvkiadó, Bp. 1998.

Korábban láttuk: a kettős artikuláció biztosítja számunkra a diszkrét egységeknek azt a szilárd készletét, melyek kombinálásával új jelentéseket vagyunk képesek kifejezni, illetve értelmes közleményeket hozunk létre. Így arra kell számítanunk, hogy bárhol, ahol jelentéssel van dolgunk, ehhez hasonló mechanizmusra bukkanunk. André Martinet (akinek köszönhetjük a kettős artikuláció tételét) egyenesen azt állítja, hogy egyetlen olyan rendszer sem nyelv, amelyben ez a mechanizmus nincs meg: „Egy nyelvtől tehát azt várjuk, hogy a tagolásban juttassa kifejezésre a tartalom és a kifejezés síkján a párhuzamosságot [...]. Mindkét területen szintagmákkal és paradigmákkal kívánunk dolgozni, és készek vagyunk megtagadni a nyelv nevet az olyan rendszertől, melyben nincsenek meg ezek az eszközök.”³⁵

Érthető tehát, ha egy időben erős törekvések voltak arra, hogy a kettős artikuláció meglétét olyan területeken is kimutassák, mint a vizuális művészetek: a festészet, az építészet, a fényképezés és a film. Emlékezetes viták folytak például a filmnyelvről, melynek összetettsége nyilvánvalóan nehezíti teszi a természetes nyelvnek megfelelő artikulációs síkok azonosítását. Ezért próbálkozott a szemiotikusok közül Umberto Eco először azzal, hogy három artikulációs síkot különböztessen meg.³⁶ Megjegyzendő, Eco később zsákutcának nevezte ezt a kísérletet, s ezzel együtt minden olyan kísérletet, mely a nem verbális szemiotikai rendszereket olyan nyelvi kategóriákkal vizsgálja, mint „a legkisebb jelentés-megkülönböztető egység”, „a kettős artikuláció”, „a paradigma”, „a szintagma”, stb.³⁷

Az említett példák elméletileg a következő választás elé állítanak minket. Amikor nehézségekbe ütközik a nyelvészeti kategóriák más szemiotikai rendszerekre való kiterjesztése, akkor

³⁵ André Martinet, „A nyelv kettős artikulációja”, 49.

³⁶ Umberto Eco, „A látás szemiológiája”, (Ford. Máté Mária). In: Hoppál Mihály – Szekfű András (Szerk.), *A mozgókép szemiotikája*. MRT Tömegkommunikációs Központ, Bp. 1974. 117–167.

³⁷ Umberto Eco, *Kant és a kacsacsőrű emlős* (Ford. Gál Judit). Európa Könyvkiadó, Bp. 1999. 427.

vagy arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy ezek nem nyelvek (a „másodlagos nyelv” itt használt értelmében), vagy arra, hogy továbbra is nyelveknek tekintjük őket, de azon az áron, hogy gyengítjük a természetes nyelv prioritásának azt az értelmezését, melyet a (14)-ik tétel fejez ki. Ebben az esetben az utóbbit a következőképpen kellene átfogalmaznunk:

- (14') A másodlagos nyelvek részben (alkalmazási területüktől, funkciójuktól, szubsztanciájuktól függően különböző mértékben) a természetes nyelvben megfigyelhető alapelvek szerint épülnek fel.

Valószínűleg ez a racionális megoldás, elvégre nem lenne szükség a másodlagos nyelvekre, ha tulajdonságaiknál fogva a természetes nyelv egyszerű kiterjesztései lennének, s így mindazt, amit a segítségükkel fejezünk ki, a természetes nyelveken is el lehetne mondani. El kell tehát ismernünk, hogy a másodlagos szemiotikai rendszerek legfőbb részben vezethetők vissza a természetes nyelvre, miközben fenntartjuk az utóbbi elsődlegességét, ami feltehetőleg összefügg az emberi evolúcióban elfoglalt helyével és azzal a szoros kölcsönhatással, mely fennáll közte és a gondolkodás között.

8. Valóban létezik a „nyelv”?

Még egyszer visszatérve a kettős artikuláció általánosan elfogadott elméletére, emlékeztetnünk kell arra, hogy néha ezt is vitatják. Vagyis nemcsak az vitatható, hogy a természetes nyelv tulajdonságai mennyiben terjeszthetők ki a többi szemiotikai rendszerre, hanem az is, hogy maga a természetes nyelv rendelkezik-e azokkal a tulajdonságokkal, melyekkel a tudományos és filozófiai tradíció felruházta. Nem meglepő tehát, ha a *langue/parole* distinkciót, ezen belül pedig főleg a *langue* fogalmát időnként szintén megkérdőjelezzük. A „*langue*” léte vagy nem léte súlyos filozófiai kérdés.

Lássuk először azokat a motívumokat, melyek igen nagy súllyal esnek latba mindazoknak a szemében, akik a „*langue*” léte mellett érvelnek, vagy akár a saussure-i distinkcióra való tekintet nélkül is elfogadják a nyelvnek egy olyan általános fogalmát, mely a mindenkori beszélőtől vagy beszédhelyzettől függetlenül alkalmazható.

Egyik legfontosabb motívumunk abból a követelményből fakad, hogy meg kell tudnunk válaszolni kiinduló kérdésünket: mi különbözteti meg a pusztá hangokat a jelentéssel bíró hangsoroktól? Minek a révén ismerjük fel és azonosítjuk őket egy adott nyelvhez tartozó hangsorként? Bizonyára nem egyéni önkény kérdése, hogy valaki az „*alma*” hangsort a magyar nyelv részének tekinti, az „*amla*” hangsort pedig nem, s hogy az „*alma*” része egy hangsor – jelentés párnak, míg az „*amla*” nem része annak. A választ, hogy úgy mondjuk, „maga a nyelv diktálja”: a nyelv autonóm a beszélővel szemben.

Nehéz tagadni a nyelv autonómiáját, ez pedig elvezet a saussure-i distinkcióhoz. „Úgy látszik – olvashatjuk egy mérvadó kézikönyv-ben –, arra kényszerülünk, hogy a „nyelvet” a *langue* és a *parole* közti saussure-i distinkció mentén fogjuk fel”.³⁸

Egy másik, hasonlóan fontos motívum azzal függ össze, hogy a nyelv autonómiája nélkül nem tudnánk megmagyarázni a nyelv kreativitását. Az a tény, hogy egy adott nyelven végtelen számú mondatot lehet alkotni, s hogy egy adott nyelv mondatainak hossza nincs elvi korlátozásnak alávetve, nem a beszélőkkel, s nem a „*parole*”-l, hanem a nyelvvel kapcsolatos tény. A korlátok éppenséggel a „*parole*” vagy a „*performancia*” szintjén adódnak. Ha tehát az egyedi beszélőn és az adott beszédhelyzeten túl nem lenne ott a nyelv, akkor nem létezne semmi, ami hordozhatná a kreativitás tulajdonságát.

³⁸ Bernard Harrison, *An Introduction to the Philosophy of Language*. Macmillan, London 1994. (1. kiadás 1979). 7. „A nyelv autonómiája” kifejezést is Harrisontól vesszük át.

Mindezzel természetesen nem tagadjuk a beszélők, köztük a költők, kreativitását. Nem az egyéni nyelvhasználatban is megnyilvánuló kreativitás jelenti a problémát, hanem annak magyarázata és eredete. A magyarázat pedig a nyelvben rejlik. Minden újítás – legyen szó egy új mondatról, egy meghökkentő szókapcsolatról vagy metaforáról – a nyelvben rejlő lehetőségeket aknázza ki, és további lehetőségek felismeréséhez készíti elő a talajt.

A fönti érveket perdöntőnek vehetjük a „langue” létére vonatkozó vitában. Mégis szükség van arra, hogy megismerjünk néhány ellentétes megfontolást, mert ezek ráirányítják a figyelmünket olyan további nehézségekre, melyeket a nyelv létének posztulálása önmagában véve nem old meg.

Az egyik fontos motívum, melyből a nyelv létét tagadó nézetek táplálkoznak, összefügg azokkal az okokkal, melyek az idiolektus fogalmához vezettek. Kétségtelen, hogy az egyedi beszédaktusok jelentése sohasem vezethető vissza teljesen a nyelvre, s hogy megnyilatkozásaink a konkrét beszédhelyzetben sokszor megismételhetetlen jelentésárnyalatokat fejeznek ki. Ezt a megállapítást erősíti, ha esztétikai jelenséggént vizsgáljuk a nyelvet. A nyelv esztétikai szemlélete nem egyszerűen azt jelenti, hogy elismerjük: az esztétikai funkció eleve benne rejlik a nyelvben, hanem azt, a nyelvészet számára a konkrét beszédaktusok és a műalkotások egyedisége közti analógiát fogadjuk el mérvadónak. Ezt tette a XX. század elejének neoidealista nyelvfilozófiája, mely az esztétikát – „a kifejezés tudománya-ként” – általános nyelvészettként fogta fel. Benedetto Croce volt ennek a megközelítésnek legnagyobb hatású képviselője. „A Nyelvtudomány is felfedezte – írta Croce – az esztétikai tény visszavezethetetlen egyediségének elvét, amikor kijelentette, hogy a szó az, amit valójában beszélünk, és hogy nincs két valóban azonos szó; így szétrombolta a szinonimákat és a homonimákat, és kimutatta annak a lehetetlenségét, hogy lefordítsunk egy szót egy másikra, az úgynevezett nyelvjárásból az úgynevezett köznyelvre, vagy az úgynevezett anyanyelvből az úgynevezett idegen nyelvre”. Semmilyen értelemben sem

beszélhetünk tehát nyelvről: nincs nyelvjárás, köznyelv, anya-nyelv, idegen nyelv, hanem – mint Croce egyértelműen ki is mondta – csak az éppen kimondott szó van: „a nyelveknek a valóságosan kimondott és leírt mondatokon vagy mondatkapcsolatokon kívül nincs más realitásuk”,³⁹ „minden szó, amelyet hallunk, új és idegen nyelv”.⁴⁰

Egy másik erőteljes motívum, melynek alapján néhányan megkérdőjelezzik a nyelv létét, abból a tapasztalatból származik, hogy igen gyakran szándéka szerint értjük meg a beszélőt, még akkor is, amikor hibákat vét, megbotlik a nyelve, rosszul használja a szavakat, vagyis „összekeveri a szezont a fazonnal”. Vegyük a következő példát:

Idén a balatoni vendéglősöknek jó fazonjuk volt.

Adott esetben ezt nyelvbotlásnak tekintenénk, s megértenénk, hogy a beszélő azt akarta mondani: „a vendéglősöknek jó szezonjuk volt”. Az ilyen és hasonló esetekben Donald Davidson, az utóbbi évtizedek analitikus filozófiájának egyik legjelentősebb képviselője annak bizonyítékát látta, hogy egy konkrét megnyilatkozás értelmezésekor nem egy „előzetes elméletre”, vagyis nem a nyelv korábban elsajátított konvencióira és szabályszerűségeire, hanem egy „aktuális” vagy „eseti” elméletre támaszkodunk. A kommunikáció sikerét az biztosítja, hogy a beszélő és az interpretátor részéről a mondat jelentéséről alkotott *aktuális* elmélet esik egybe vagy közelít egymáshoz. Az ebből adódó konklúzió nagyon hasonló Crocééhez: „A nyelvi kommunikációban – mondja Davidson – semmi sem felel meg a

³⁹ Benedetto Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*. Laterza, Bari 1973. (12. kiadás. Először: Sandron, Palermo 1902.) 160. Lásd *Esztétika. Elmélet és történet* (Ford. Dr. Kiss Ernő). Rényi Károly kiadása, Budapest é. n. 149.

⁴⁰ Benedetto Croce, *La poesia*, Laterza, Bari 1966. 73.

nyelvi kompetenciának”; „nincs nyelv” [...]; „nincs semmi olyan, amit meg kell tanulnunk, vagy ami velünk született.”⁴¹

„Aktuális”, „eseti” vagy egész egyszerűen ad hoc elméleteket tagadhatatlanul alkalmazunk minden értelmezési aktus során, s ezeket valóban meg kell különböztetnünk az „előzetes elmélettől”. Ebből azonban csak további feladatok következnek a vizsgálódás számára, nem pedig az, hogy el kell vetnünk a „nyelv” vagy a nyelvi kompetencia fogalmát, tekintjük ez utóbbit akár velünk születettnek, akár tanultnak. Például további feladatként jelentkezik a nyelvi jelentés és a beszélő által intencionált jelentés közti különbség pontos körvonalazása. A beszélő a szavak és a mondatok nyelvi jelentését használja fel kommunikációs szándékának megvalósítására, vagyis arra, hogy az adott hangsort egy saját céljának megfelelő jelentéssel ruházza fel, miközben az értelmező a nyelvi jelentésről való tudását és a konkrét beszédhelyzetre vagy általában az üzenet szélesebb kontextusára vonatkozó információit a beszélő intencióira vonatkozó eseti elmélettel is igyekszik kiegészíteni. Vizsgálni kell tehát, hogy mindezek a tényezők hogyan működnek együtt a kommunikációban. Ezekre a kérdésekre a továbbiakban a jelentésről és a beszédaktusokról szóló fejezetekben térünk vissza.

9. A nyelv társadalmi természete

Az eddigiek során gyakran fogalmaztunk úgy, hogy a nyelv eszköz valamire: a „gondolkodás eszköze”, a „kommunikáció eszköze”, az „érzelmeinek kifejezésének eszköze”, stb. Ezek a kifejezések önmagukban mutatják, mennyire természetes instrumentalista módon gondolkodni a nyelvről, s mennyire kézenfekvő, hogy kifejezéseinket, szavainkat és mondatainkat a különböző célokra készített munka- és használati eszközök

⁴¹ Donald Davidson, „A Nice Derangement of Epitaphs”. In: Ernest LePore (Szerk.), *Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Basil Blackwell New York 1986. 446.

tágabb kategóriája alá soroljuk. Így tesz Wittgenstein, aki visszatérő módon alkalmazza szavaink állományára a szerszámosláda képét.

Ez a fajta megközelítés a kezdetektől fogva létezik. Emlékezzünk arra, hogy már Platón érveiben is milyen fontos szerepet játszott a nevek eszköz-jellegére történő hivatkozás: a nevek „közlési, tanítási eszközök”. Ez azt sugallja, hogy a szavak függetlenek használóiktól. Akárcsak a fúró vagy a vetélő (melyekhez Platón hasonlítja őket), egy normát, egy használati előírást testesítenek meg, melynek objektív célszerűségéhez a beszélőnek feltétlenül alkalmazkodnia kell. Sőt, már az eszköz eredeti mivoltát is célja határozza meg. „Így van ez – mondja Platón – a többi eszközzel is. Céljának megfelelő természetes tulajdonságát megismerve, ezt kell megvalósítania készítőjének abban az anyagban, amiből elkészíti, nem önkényesen, ahogy a készítő akarja, hanem ahogy az eszköz természete megkívánja. Mert a készítőnek értenie kell ahhoz, hogy a vasban megvalósítsa a fúró egyes sajátos céljának megfelelő természetét.”⁴²

Ha szavainkat és kifejezéseinket eszközként vagy szerszámként fogjuk fel, akkor ez annyit tesz, hogy ragaszkodunk az egyes beszélőktől függetlenül létező nyelv fogalmához. Az eszközöket és szerszámokat *használjuk*, s jelentőségük abban áll, hogy mire használhatjuk őket. Ez alkotja a jelentés „használat-elméletének” az alapját, mely Wittgenstein megfogalmazásában röviden úgy hangzik, hogy „egy szó jelentése – használata a nyelvben”.⁴³ Erre az elméletre a következő fejezetben térünk vissza.

A szerszámkészlet képe egy további szempontból is megvilágító erejű: jól érzékelteti a nyelv társadalmi jellegének egy bizonyos felfogását. E megközelítés fényében nyelvünk nemcsak annyiban tekintendő társadalmi jelenségnek, hogy közös javak tárházaként áll rendelkezésünkre, melyből a társadalom minden tagja kiválaszthatja az adott pillanatban neki éppen szükséges

⁴² Platón, *Kratülosz* (Ford. Szabó Árpád). In: *Platón összes művei*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1984. I. 745. o.

⁴³ Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások*, 43.§ 42.

szerszámot, hanem annyiban is, hogy közös termék, melyben nemzedékek munkája testesül meg, s melyet ma is mindenki közreműködésével tartunk karban, csiszolgatunk tovább és hagyunk magunk után. A nyelv tehát munka és munkatermék: élő és holt munka, vagy – Humboldt Arisztotelészről kölcsönzött meghatározását használva – *ergon* és *energeia*. Ebben a mivoltában összevethető a társadalom más átfogó intézményeivel és tevékenységi köreivel: a javak cseréjével, a pénzzel, a tőkével, stb.

A nyelvről való gondolkodás történetében gyakran megjelennek az ilyen fajta összevetések. Ezek azért voltak fontosak, mert többnyire nem csupán egy jól sikerült hasonlatot kínáltak a nyelvi jel természetének szemléltetésére, hanem azért, mert a társadalmi élet különböző területei között fennálló valódi összefüggést ragadtak meg. Már Boethius, aki talán elsőként hasonlította össze a szavakat a pénzzel, lényegi összefüggést, valódi kapcsolatot látott abban a tényben, hogy a pénzérme és a szóbeli jel nem fizikai szubsztanciája révén az, ami, hanem azért, mert az egyik árat fejez ki, a másik pedig jelentést.⁴⁴ Amikor pedig Saussure bevezette a nyelvi érték fogalmát, s a nyelvet „tisztá értékrendszerként” határozta meg, akkor szintén sokkal többnek szánta mint pusztá analógiának azt a megállapítását, hogy benső rokonság van a nyelvtudományban és a politikai gazdaságtanban használt fogalmak között. Többek közt úgy fogalmazott, hogy „itt [inármint a nyelvtudományban] éppúgy, mint a politikai gazdaságtanban, az érték fogalmával állunk szemben; mindkét tudományban *olyan rendszerről van szó, amely különböző fajtájú dolgok közötti azonosságokból tevődik össze: ezek az egyikben a munka és a bér, a másikban a jelölt és a jelölő.*”⁴⁵ A példáknek ebbe a sorába tartozik Ryle már idézett megállapítása a nyelv és a tőke rokonságáról.

⁴⁴ Lásd William Kneal – Martha Kneale, *A logika fejlődése*. (Ford. drás, Fehér Márta, Hársing László, Bánki Dezső). Gondolat Kiadó, Bp. 1987. 193.

⁴⁵ Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 106.

A nyelv társadalmi természetének a munka, az érték, a pénz, a tőke, stb. fogalmaival való összekapcsolása segítségünkre lehet abban, hogy egyszerre adjunk számot a nyelveket keresztül-kasul átszelő különbségekről (a „nyelvek” létéről), valamint arról, hogy mindezek ellenére lehetséges a nyelv közös használata. A probléma azóta fennáll, hogy Locke a szó jelentését a beszélő saját ideájaként határozta meg, s így lényegében megalkotta az egyedi nyelv, azaz az idiolektus fogalmát. A jelentés idea-elméletének ez a változata azonosította a szavak jelentését és a beszélők fejében lévő tudást, ami azt a következményt vonta maga után, hogy sohasem tudhatjuk pontosan, mit ért valaki rajtunk kívül egy szón. Alternatív megoldásként az kínálkozott, hogy válasszuk szét a jelentést és a világra vonatkozó tudásunkat, vagyis a beszélők közt fennálló tudásbeli különbségek ellenére posztuláljuk a jelentés objektív voltát: az „arany” szónak így mindenki számára közös jelentést tulajdoníthatunk, attól függetlenül, hogy magáról az aranyról mindenkinek más tapasztalata van. Ez azonban azzal a még kellemetlenebb következménnyel jár, hogy magunk sem tudjuk, mit beszélünk, hiszen semmi sem garantálja, hogy a szó objektív jelentését teljes egészében birtokoljuk. Emlékezetes módon már Leibniz felismerte, hogy el kell fogadni ezt a következményt, s lehet vállalni is, hiszen a tapasztalat valóban azt mutatja, hogy amikor mondunk valamit, sokszor inkább a mások, mintsem a magunk gondolatainak vagyunk a „szószólói”. Az „arany” – mint Leibniz leszögezte – nemcsak „azt jelenti, amit az, aki kimondja, az aranyról tud, pl. hogy az sárga és nagyon súlyos test, hanem azt is, amit az illető nem tud, s amit egy másik tudhat róla, pl. hogy az arany belső alkatából ered a színe és súlya és még más tulajdonságok is, amelyeket azonban szerinte is jobban tudnak a szakértők.”⁴⁶ (Erre a kérdésre még visszatérünk az V. fejezet 6.2. szakaszában.)

Egy-egy szó teljes jelentésének az ismerete tehát a szakértők kompetenciájába tartozik, példánk esetében az ékszerészekébe

⁴⁶ Leibniz, *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről* (Ford. Dr. Rácz Lajos). MTA kiadása, Bp. 1930. 383.

vagy a vegyészekébe. A hétköznapi beszélő az „arany” szót legtöbb esetben sikeresen használja a maga céljaira (például amikor azzal a szándékkal lép az ékszerboltba, hogy vásároljon egy arany karikagyűrűt). Ami azonban a szó jelentését illeti, rábízta magát a szakértőkre. Hasonlóképpen bízunk a nyelv egészének ismeretét egy ideális szakértőre, akinek a tudása azt a tudást reprezentálja, mellyel a beszélők együttesen rendelkeznek.

Az idézett leibnizi kép feltételezi, hogy az emberek közötti munkamegosztás egyik formájaként létezik a nyelvi munkamegosztás. Nemcsak a munka általános fogalma („élő” és „holtmunka”, „energeia” és „ergon”) alkalmazható a nyelvre, hanem a nyelv közös használatát lehetővé tevő munkamegosztásé is.

A nyelvi munkamegosztás fogalmát egy szociolingvisztikai hipotézis formájában Hilary Putnam vezette be a modern nyelvfilozófiába. Természetesen nem abban az állításban áll a hipotézis újdonsága, hogy a nyelv tudása és használata a munkamegosztáshoz hasonló differenciáltságot mutat, hanem abban, hogy ezt úgy kell felfognunk, mint magának a nyelv fogalmának lényeges tartozékát. Putnam ezt írja: „Azok a vonások, melyekről általában úgy gondolják, hogy összekapcsolódnak egy általános névvel – a szükséges és elégséges feltételek ahhoz, hogy valami egy extenzió tagja legyen, a felismerés módjai (»kritériumai«) arra vonatkozóan, hogy valami beletartozik-e az extenzióba, vagy sem, stb. – összességükben a *kollektív testületként elgondolt* nyelvi közösségben vannak jelen; a kollektív testület azonban megosztja azt a »munkát«, hogy tudja és alkalmazza az »arany« »jelentésének« ezeket a különböző részeit.”⁴⁷

A hipotézis egyetemes érvénnyel megfogalmazható:

- (15) Minden nyelvi közösségben érvényesül a nyelvi munkamegosztás, mivel minden nyelvben vannak

⁴⁷ Hilary Putnam, „The Meaning of »Meaning«,” in: *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press 1975. 215–271. Az alább következő (15) tétel „a nyelvi munkamegosztás egyetemeségéről” szóló Putnam-féle hipotézis leegyszerűsített átfogalmazása (i. m. 228.).

olyan terminusok, melyek alkalmazási kritériumait csak a beszélők egy része ismeri, s melyeket a közösség többi tagja csak az ilyen beszélőkkel való kooperáció következtében tud használni.

A tétel azt fejezi ki, hogy a nyelvnek szükségszerű és nem másodlagos vagy származékos vonása a társadalmiság. A nyelv természeténél fogva csak kollektíve birtokolható: olyan lények által, akik a feladatok, az eszközök és a tudás megosztásán alapuló, kooperatív tevékenységet folytatnak.

10. Tanulás vagy veleszületettség

A nyelvi képességgel kapcsolatos alapvető kérdés, hogy tanulás révén sajátítjuk-e el vagy velünk születik.

Úgy látszik, a nyelv társadalmi jellegével inkább a tanulásra hivatkozó magyarázat egyeztethető össze, melyet az empirizmus különféle filozófiai, pszichológiai és társadalomtudományi változatai képviselnek. Mivel ezek határozták meg a XX. század egészének tudományos felfogását, a legutóbbi időkig az volt az uralkodó nézet, hogy a nyelv tanult képesség. A transzformációs és generatív grammatika azonban szakított az empirizmussal, s a nyelvészetben, a pszicholingvisztikában, majd a több tudományterületet is egyesítő kognitivisták áramlatokban komoly alternatívaként jelent meg az *innatizmus*, vagyis a nyelvi képesség velünk született voltáról szóló elmélet. Ennek fő állítása a következő:

- (16) A nyelvi képesség „egy nagyrészt születéstől adott összetevőkből álló, fajra jellemző képesség.”⁴⁸

⁴⁸ Noam Chomsky, „Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez”. In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 87.

Noam Chomsky, az elmélet úttörője és a mai napig legjelentősebb képviselője a bemeneti adatok szegényes voltából meríti legfőbb érvét (ez „az input szegénysége” érv); vagyis abból, hogy a környezetből származó ingerek túl szegényesek, töredékesek és megbízhatatlanok ahhoz, hogy a gyermek ezek alapján sajátíthassa el a nyelvet. Továbbá arra hivatkozik, hogy a nyelvi képesség többé-kevésbé azonos szinten van meg mindenkinben, vagyis a tanulás külső körülményeiben, illetve az egyedek intelligenciájában mutatkozó különbségek elhanyagolhatók az eredményül kapott kompetencia szempontjából. A nyelv, mindent összevetve, olyan gazdag és bonyolult, hogy tanulás révén történő elsajátítása túl nagy intellektuális feladat lenne abban az életkorban, melyben a gyermek elkezd beszélni.

Mindez együttesen azt mondja, hogy a nyelvi képesség gazdagságával és bonyolultságával nem korrelálnak bizonyos külső vagy belső változók (egyrészt a környezeti ingerek, másrészt az egyedek intelligencia-szintje), *s mi más magyarázhatná ezt, mint az, hogy a nyelvi képesség, legalábbis fő összetevőt tekintve, velünk született.* (Az innatizmus ellenfelei ezt nevezik „Mi más?” érvnek.)⁴⁹

Az adatok szegényességéből vett érvet, mely elsősorban tapasztalati jellegű, számos olyan érv egészíti ki, mely a nyelv általános strukturális jellemzőiről alkotott elméleti feltevésektől függ. Ezek közé tartozik, hogy a grammatika formájára vonatkozó korlátozások egyetemesek, hogy a nyelv – a (13)-ik tételnek megfelelően – végtelen és kreatív, s hogy a mondat felszínen megfigyelhető tulajdonságait egy absztrakt szerkezet határozza meg (a generatív grammatika kifejtésének korai szakaszában ezt nevezték „mély struktúra” hipotézisnek). Az érvelésnek minden esetben az a menete, hogy a felsorolt általános jellemzőkről (a grammatika alapelveinek egyetemessége, kreativitás, a „mély struktúra” absztrakt jellege) empirista alapon nem lehet számot

⁴⁹ Hilary Putnam, „A »velükszületett eszmék« hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei.” In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése*, 108.

adni. Hasonlóképpen nem lehet empirikusan (tanulás útján) magyarázni az egyes grammatikai szabályok struktúra-függő voltát („struktúrától való függés elve”).⁵⁰ Ezen azt értjük, hogy némely szabály a mondatban nem egyes szavakon, hanem szócsoportokon működik, melyeket mentálisan bizonyos absztrakt címkékkel látunk el: például az „alanyi főneves kifejezés”, az „igés kifejezés” címkéjével, stb. A szóban forgó terminusok, absztrakt jellegüknél fogva, nem eredeztethetők a tapasztalatból, következésképpen azokat a szabályokat sem tapasztalati úton sajátítottuk el, melyek tartalmazzák őket.

Az innátista tétel védelmezőinek kétféle nehézséggel kell számolniuk.

Először is felvetődik, hogy a tétel csupán azt a közhelyszerű igazságot fejezi ki, hogy egyedül az emberek használnak nyelvet. Vitathatatlan, hogy nem lennének erre képesek, ha nem volna néhány velük született, „fajspecifikus” tulajdonságuk, mint amilyen az általános intelligencia. Ezzel azonban pusztán trivialisítást mondunk, vagyis nem mondunk semmit. Hiszen ki kételkedne abban, hogy bizonyos tanulási teljesítményekhez megfelelő szintű intelligenciára van szükség? Az innátizmust mint erős, karakterisztikus, nem-triviális elméletet ezért nem úgy kell érteni, hogy a nyelvi képesség az emberi fajra jellemző általános intelligencia része vagy következménye, hanem úgy, hogy *különálló specifikus* modul a velünk született kognitív apparátuson belül. Ennek fényében a (16)-ik tételt élesebben is megfogalmazhatjuk:

- (17) A nyelvi képesség az emberi faj veleszületett, specifikus, egyetemes grammatikai elveket magában foglaló, moduláris képessége.

⁵⁰ Chomskynak ezeket a további érveit lásd Noam Chomsky, „On Cognitive Structures and Their Development: A Reply to Piaget”. In: Massimo Piattelli-Palmarini (Szerk.), *Language and Learning. The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky*. Routledge & Kegan Paul, London and Henley 1979. 35–52.

Ezen a ponton viszont azzal kell számolni, hogy minél élesebben fogalmazzuk meg a (16)-ik tételt, annál inkább felvetődik az a kérdés, hogy hogyan egyeztethető össze az innátizmus a természetes nyelvek sokféleségével, vagyis azzal az egyszerű ténnyel, hogy a gyermek mindig saját környezetének nyelvét tanulja meg. A válasz úgy hangzik, hogy – mint a (17)-ik tétel is kimondja – a velünk született nyelvi képesség nem egy kész nyelvet foglal magában, hanem az univerzális grammatika alapelveit, melyek megszabják a lehetséges emberi nyelvek körét, s ezáltal nagyfokú, de a paraméterek értékei által pontosan meghatározott variációs lehetőséget biztosítanak. Azt, hogy a gyermek a lehetséges grammatikák közül melyiket választja ki, a környezeti ingerek döntenek el. A nyelveknek a környezettől függő különbözősége nem mond ellent annak, hogy az adott nyelv bizonyos korlátozó elveknek megfelelően egy előzetes repertoárból választható ki.

Sokak szerint mindez a szintaxison túl kiterjeszthető a fonológiára, sőt a szókincsre. A gyermeknek – mondja újabb adatokra hivatkozva Piattelli-Palmerini – „gazdag, specifikus, veleszületett fonológiai predispozíciói vannak”, s szerinte az is valószínű, hogy a lexikai jelentések különféle aspektusai szintén veleszületetten adóttak.⁵¹

Az utóbbi feltevés nyilvánvalóan felvet néhány további problémát. Az innátizmusnak a lexikai jelentésekre való kiterjesztése maga után vonja például, hogy a jelentés alapvető tényeit függetlennek kell gondolnunk a kontextustól, a világtól és a világra vonatkozó tapasztalatunktól, ami pedig ellentmond, vagy ellentmondani látszik, mind intuíciónknak, mind a szemantika és pragmatika standard elméleteinek. Ez azt mutatja, hogy a nyelvi képesség öröklött voltával kapcsolatban jó néhány kérdés még tisztázatlan. Azt azonban, hogy az innátizmus komoly elméleti alternatíva-e, nem ezek a kérdések döntenek el, hanem az,

⁵¹ Massimo Piattelli-Palmarini, „Evolúció, szelekció és megismerés”. (Ford. Vinkler Zsuzsanna). In: Pléh Csaba (Szerk.), *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 242.; 245.

hogyan bizonyos, filozófiai különösen érzékeny területeken mik a következményei. A fenti áttekintés lezárásaként két lehetséges következményét vizsgáljuk meg.

A kérdés az, hogy a (16)-ik és (17)-ik tételek nem vezetnek-e „biológiai determinizmushoz” (nem hordozzák-e magukban akár a fajelmélet veszélyét is), és hogy nincsenek-e ellentmondásban a nyelv társadalmiságának korábban kifejtett koncepciójával. Az első kérdésre viszonylag könnyű válaszolni, hiszen Steven Pinkert követve elég rámutatnunk, hogy a következő két állítás, melyet gyakran összetévesztenek, teljesen ellentétes egymással:

- (18) „Az emberek közötti különbségek veleszületett különbségek.”
- (19) „A minden emberben megfigyelhető közös tulajdonságok veleszületett tulajdonságok.”

Élesen meg kell tehát különböztetnünk a veleszületett különbségeket és a veleszületett hasonlóságokat. Míg a biológiai determinizmus a (18)-ik tételen alapszik, vagyis az emberek közötti *különbségeket* (köztük a társadalmi, kulturális és történelmi különbségeket) vezeti vissza biológiai faktorokra, addig a nyelvi képesség velünk született voltára vonatkozó feltevés – éppen ellenkezőleg – az emberek *közös* tulajdonságaira vonatkozik, vagyis a (19)-ik tételre támaszkodik. Steven Pinker, akitől ez a fontos érv származik, így fogalmaz: „A nyelvi ösztönről és a többi mentális modulról szóló összes állítás tulajdonképpen az összes normális emberben megtalálható közös tulajdonságokról szóló állítás. Jóformán semmi közük sincsen az emberek közötti lehetséges genetikai különbségekhez.”⁵²

Nem ütközünk-e azonban nagyobb nehézségbe a második kérdés esetében? Vajon összeegyeztethető-e a nyelv velünk születettsége és társadalmisága? Megállapíthatjuk, hogy az innáizmus ebben az esetben sem vezet feltétlenül elfogadhatatlan

⁵² Steven Pinker, *A nyelvi ösztön* (Ford. Bócz András). Typotex, Bp. 1999. 437.

következményekhez, hiszen logikusan úgy lehet érvelni, hogy a nyelv a *magas társadalmiságával együtt* tartozik az emberi faj genetikai adottságaihoz.

Az evolúció felől nézve ez azt jelenti, hogy a nyelvi képesség és a társadalmi hajlam együtt alakult ki: az örökletes nyelvi képesség egy olyan fajnak a képessége, melynek evolúciójában központi szerepet játszott a szociabilitás. Bár néhány innátista, Chomskyval az élen, idegenkedik a nyelv evolúciós magyarázatától, a velünk született nyelvi képesség elméletét legtöbbször az evolúció elméletével kötik össze. A különféle evolúciós megközelítések sorában meggyőzőnek látszik Csányi Vilmosnak az az elmélete, hogy az emberi faj kialakulásakor az evolúció a csoportok szintjén is hatni kezdett, vagyis az egyedek szelekcióján alapuló evolúciós folyamatot kiegészítette a csoportszelekció. A nyelvet ezek szerint a csoportszelekció magyarázza.⁵³

Az innatizmus adja, az evolúciós elmélettel összekapcsolva, a legjobb magyarázatot a nyelv egyetemes jellegére. A nyelv egyetemes abban az értelemben, hogy annak a változatosságnak ellenére, mely az emberi kultúrákat térben és időben jellemzi, senki sem találkozott az emberek olyan csoportjával, mely ne rendelkezett volna magasan fejlett, gazdagon kidolgozott nyelvvel. Ugyanakkor az a több ezer nyelv, melyet a nyelvészek leírtak és számon tartanak, a megannyi mélyreható különbség ellenére sok közös vonással rendelkezik. Ezeket a közös vonásokat, melyek részint specifikusabbak, részint számosabbak annál a néhány általános tulajdonságnál, mellyel a nyelvet mint szemiotikai rendszert jellemeztük, nevezzük nyelvi univerzáléknak, megkülönböztetve köztük a szubsztantív, formális és implikációs univerzálékat. (Például szubsztantív univerzálé az, hogy minden nyelvben vannak szófaji kategóriák, magán- és mássalhangzók, stb.; formális univerzálé az, hogy minden nyelvben van valamilyen transzformáció, mely a kérdések szerkezetét az állítások szerkezetével kapcsolja össze; végül

⁵³ Csányi Vilmos, *Az emberi természet. Humánétológia*. Vince Kiadó, Bp. 1999. 242.

implikációs vagy statisztikai univerzálé az, hogy amennyiben egy x tulajdonság megvan egy nyelvben, akkor y tulajdonság is megvan.)

A nyelv minden emberi kultúrában megfigyelhető jelenlétére és a nyelvi univerzálékra nem az innátizmus az egyetlen lehetséges magyarázat (ilyen értelemben a „Mi más?” típusú érvelés természetesen nem állja meg a helyét). De mindkét tény legegyszerűbb és leglogikusabb magyarázata az, ha a nyelv fajspecifikus jellegéből vezetjük le őket. Tegyük hozzá, a nyelvi képesség univerzalizálásáról még abban a további értelemben is beszélhetünk, hogy minden nyelv egyaránt alkalmas (vagy alkalmassá tehető) arra, hogy a segítségével bármilyen tartalmat megformáljunk és kifejezzünk (ezt nevezzük az „egyetemes kifejezhetőség elvének”). Általában véve, minden emberi nyelv egyaránt alkalmas minden lehetséges nyelvi funkció betöltésére. Annak ellenére, hogy a nyelvek történetileg változók, egyetlen olyan kritériumot sem sikerült találni, amely szerint a nyelvi változást úgy lehetne leírni, mint a kevésbé értékes állapotokból az „értékesebb”, „gazdagabb”, „kifejezőbb” állapotok felé tartó „fejlődést”, vagy amelynek a fényében az egyik nyelvet „jobb-nak”, „értékesebbnek” lehetne tartani a másikkal. A nyelvek a történeti és kulturális különbségektől függetlenül egyenértékűek; ugyanúgy, ahogyan az egyének nyelvi teljesítménye sem korrelál az intelligenciabeli különbségekkel.

A nyelvek egyenértékűsége lényeges mozzanata az emberi nem egységének. Vitathatatlan, hogy erre is logikus és egyszerű magyarázatot kínál az innátizmus.

II.

JELENTÉS

1. Hogyan lehetséges jelentés?

A nyelvfilozófia egyik legfontosabb kérdése az, hogy mi különbözteti meg az értelmetlen hangsorokat az értelmes nyelvi kifejezésektől. Mi tesz egy kiejtett hangsort vagy a papíron egy jelsorozatot *jelentéssel bíró nyelvi kifejezéssé* általában? És miért fejezi ki az egyik hangsor ezt, a másik azt? Hogyan lehetséges az, hogy egy hangsor hallatán vagy egy vonalsorozat láttán megértünk vagy felfogunk valamit? És miért pont azt a valamit fogjuk fel? Azaz: hogyan lehetséges jelentés és megértés?

Bár a nyelvi kifejezések, mint hangsorok és vonalak, pusztán fizikai tulajdonságaikkal is jellemezhetők, *nem érdemes ezen a nyomon keresni a választ* arra a kérdésre, hogy miben áll a jelentés. Nyilvánvalónak látszik ugyanis, hogy nincs semmilyen, például a jelek anyagában vagy formájában rejlő törvényszerűség, amely értelmessé teszi a „nyírfa” vagy „lélek” jeleket, szemben mondjuk a „бѣпѣза” vagy a „πouxε” jelekkel. Hasonlóan áll a dolog a beszéddel. Ha most kérhetjük az olvasó közreműködését ebben a kísérletben – ejtsük ki a „világ” majd a „babig” hangsorokat; aligha találunk valamit a hangszálak rezgésének hosszúságában vagy frekvenciájában, ami az első hangsort értelmessé, a másodikat értelmetlenné teszi. A nyelvi jelek *kontingens* (esetleges) módon kapcsolódnak ahhoz, amit kifejeznek: a „lélek” éppúgy megteszi mint a „soul” vagy a „πouxε”. És hogy melyik jelek lesznek értelmesek és milyen jelentés kifejezésére szolgálnak, azt pusztán a *konvenció*, azaz a

megállapodás dönti el. Az általunk használt nyelvi jelek többsége ránk hagyományozott konvenciókon alapul, de mint ahogy azt az eszperantó vagy a gyorsírás példája mutatja, ezeket a konvenciókat bármikor újra lehet teremteni.

Mielőtt belefognánk a kérdésre adott válaszok tárgyalásába, érdemes lesz a vizsgálódás fókuszát kissé pontosítani. A jelentés filozófiai elméletei általában szavak és mondatok jelentésével foglalkoznak. A mondatok természetesen adódnak mint a jelentés hordozói: mert akár a kommunikációt, akár a világ leírását tekintjük a nyelvhasználat elsődleges funkciójának¹, a mondat látszik a legkisebb egységnek, amellyel ezt a funkciót megvalósítjuk. A mondatok másfelől többnyire belső szerkezettel rendelkeznek, azaz további jelentéssel bíró nyelvi kifejezésekre – szavakra – bonthatóak fel, és nyilvánvalónak látszik, hogy a mondat jelentése összefügg a benne szereplő szavak jelentésével. Ennek a ténynek az emberi nyelvekben óriási jelentősége van. Minden természetes nyelv potenciálisan végtelen számú mondatot tartalmaz, amelyet a nyelv kompetens beszélői képesek megérteni. Ezt a jelenséget az I. fejezetben Chomsky kifejezésével élve a nyelv *kreativitásának* neveztük, olykor a nyelv *produktivitásáról* szokás beszélni. Egy másik ide kapcsolódó jelenség a *szisztematicitás* : ha valaki érti azt a mondatot, hogy „Arany nagyra tartotta Petőfi költészetét”, akkor minden bizonnyal képes lesz megérteni azt is, hogy „Petőfi nagyra tartotta Arany költészetét”. Valószínűtlennek látszik, hogy egy nyelv megtanulásakor az összes mondat jelentését külön-külön sajátítanánk el: ez végtelen mennyiségű információ befogadását igényelné. Tény az, hogy általában semmi gondot nem okoz olyan mondatok megértése, amelyeket még soha azelőtt nem hallottunk, és tény, hogy egy megértett mondat elemeit újabb mondatokká tudjuk rendezni. Mindennek legkézenfekvőbb magyarázata viszont az, hogy a mondat jelentése a benne szereplő szavak jelentésétől és azok kombinációjának módjától függ: egy ismeretlen mondatot

¹ Lásd erről az I. fejezet 3.1. szakaszát.

ugyanis már ismertszavakból, ismertszabályok szerint képeztünk – a szavak és szabályok száma viszont véges, és ezért ezek megtanulhatók. A nyelvnek ezt a sajátosságát – hogy az összetett kifejezések jelentése a részek jelentésétől és összetételük módjától függ – *kompozicionalitásnak* nevezzük.² A jelentés filozófiai elméletének erről számot kell adnia.

Van-e még valami általános kritériuma egy filozófiai jelentéselmélet helyességének? Ha teljesen általános kritériumot nem is tudunk adni, abban a legtöbben egyetértenek, hogy bizonyos megszorítások érvényesek az ilyen elméletekre. A mindennapi életben is szokás a kifejezések jelentéséről beszélni: például mondhatjuk, hogy a „fivér” és a „fiútestvér” jelentése azonos; hogy mindkét szó ugyanazt jelenti, mint a hollandban a „broer” szó; hogy a „tárca” szónak több jelentése van; hogy a „babig” szónak nincs jelentése, míg a „tárkonyos borjúraguleves” kifejezésnek van, és így tovább. Az efféle jelentésekkel kapcsolatos mindennapi állásfoglalásokat – amelyeket a nyelv kompetens beszélői osztanak – nevezzük most *intuitív jelentés-tényeknek*. Általában arra kell törekednünk, hogy jelentéselméletünk tiszteletben tartsa az intuitív jelentés-tényeket: azaz a jelentést olyasmivel célszerű magyarázni, ami azonos akkor, amikor az intuitív megítélés szerint két kifejezés jelentése azonos, hiányzik akkor, amikor egy kifejezés a megítélés szerint értelmetlen, több van belőle akkor, amikor a megítélés szerint egy kifejezés kétértelmű, és így tovább. Ha például valaki azt javasolja, hogy egy mondat jelentése igazságfeltételeivel adható meg, akkor a következőnek kell teljesülnie: ha két mondatnak azonosak az igazságfeltételei, akkor az intuitív megítélés szerint is legyen azonos a jelentésük; és fordítva: az intuitív megítélés szerint eltérő jelentésű mondatok igazságfeltételeinek különböznie kell. Ennek az elvnek az alkalmazására az alábbiakban többször is (3. szakasz, 6. szakasz) láthatunk példát.

² Hasonló jelenségről számolunk be a gondolatok esetében az V. fejezet 3.2. szakaszában.

2. Jelentés és referencia

Első próbálkozásunk igen egyszerű megfigyelésekből indul ki. Mire használjuk a nyelvet? Például arra bizonyosan, hogy különböző dolgokról állításokat tegyünk. Azzal, hogy „a szamovár az asztalon van, Fjodor Fjodorovics a kertben sétál” szamovárról, asztról, Fjodor Fjodorovicsról, a ketről – a világ dolgairól mondunk valamit. És talán éppen itt keresendő a szavak jelentése: hogy mindegyik egy bizonyos dolgot, vagy dolgoknak egy bizonyos fajtáját jelöli. A nyelvi kifejezéseknek azt a sajátosságát, hogy a világ dolgaira vonatkoznak vagy utalnak, a nyelv *referáló* funkciójának nevezzük. A javaslat tehát az lenne, hogy a jelentést azonosítsuk a referenciával. Ezt az elképzelést vélte Wittgenstein felfedezni Szent Ágoston *Vallomásainak* egyik szakaszában, és ezzel az idézettel nyitotta a *Filozófiai vizsgálódásokat*:

Ha a felnőttek valamilyen tárgyat megneveztek, és közben felé fordultak, úgy ezt én érzékeltem, és felfogtam, hogy a hangok, amelyeket kiejtette, a tárgyat jelölik, minthogy rá akartak utalni. Ezt azonban gesztusaikból szűrtem le, minden nép természetes nyelvéből, abból a nyelvből, amely az arckifejezés és a szem játékával, a végtagok mozgásával és a hang csengésével a lélek érzéseit árulja el, azt, ha lélek valamire vágyakozik, vagy valamit fogva tart, vagy valamitől menekül. Így értettem meg lassanként, hogy mely dolgokat jelölnek a szavak, amelyeket különböző mondatokban újra és újra meghatározott helyükön hallottam kimondani. És amidőn ajkam hozzászólt ezekhez a jelekhez, immáron én is az ő segítségükkel juttattam kifejezésre vágyaimat. (*Vizsgálódások*, 1.§)³

³ Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin). Atlantisz, Bp. 1992. 17.

Wittgenstein szerint az idézet „az emberi nyelv lényegének egy bizonyos képét tárja elénk. Nevezetesen ezt: a nyelv szavai tárgyakat neveznek meg — a mondatok pedig ilyen megnevezések összekapcsolásából adódnak.”

Néhány egyszerű megfontolás rögtön világossá teszi, hogy az elmélet ebben a formában nem alkalmas arra, hogy a jelentés lehetőségének kérdésére általában választ kapjunk. Nézzük csak meg az éppen most leírt mondatot! Ugyan mire utalnak a „néhány”, a „nem” vagy az „a” kifejezések? Az ágostoni példában úgy tanítjuk a szavakat, hogy rámutatunk valamire, és közben a nevét mondjuk — de vajon miféle dolgokra kéne mutatnunk ahhoz, hogy ezeket a szavakat valakinek megtanítsuk? Úgy tűnik, az az egyszerű elképzelés, hogy a nyelvi kifejezések jelentését a világ dolgainak való megfeleltetés révén nyerjük, eleve csak a nyelvi kifejezések egy bizonyos osztályára alkalmazható — elsősorban a főnevekre és a személynevekre. De talán túlságosan sokat várunk el egyszerű elméletünkől — vajon nem lehetséges az, hogy a jelentés és referencia azonosítása legalábbis bizonyos szavak esetében működik, és a többi kifejezésre érdemes ezután sort keríteni?

Sajnos, az elmélet nem alkalmazható minden további nélkül még az olyan kifejezésekre sem, amelyek kategóriájukat tekintve a „szamovár” vagy a „Fjodor Fjodorovics” kifejezéshez hasonlóan viselkednek. Lehetséges ugyanis értelmes állításokat tenni nemlétező dolgokról is: azaz bizonyos szavakhoz egyetlen dolog sem fog passzolni. Ilyen például az „unikornis” vagy a „Pegasus”. Talán az juthat eszünkbe, hogy az „unikornis” jelentését mégiscsak meg lehet tanítani rámutatással; mert ha egy igazi unikornist nem is, de egy unikornist ábrázoló képet be tudunk szerezni. Ez azonban nem felel meg az elmélet céljainak. Az elképzelés az volt, hogy egy szó jelentése a dolog, amelyre utal. Az egyetlen dolog ebben az esetben a kép; csak hogy mi az „unikornis” szó használatával nem unikornisokat ábrázoló képekről, hanem *unikornisokról* szeretnénk beszélni; amikor azt állítjuk, hogy az unikornisok füvet esznek, akkor nem arra gondolunk, hogy az unikornisokat ábrázoló képek esznek füvet.

Ha esetleg valaki kísértést érezne arra, hogy az „unikornis” referenciáját az unikornis ideájával vagy fogalmával azonosítsa, akkor ugyanezt kell végiggondolnia: nyilván senki nem akarja azt állítani, hogy az unikornisok fogalma fűvet eszik. Viszont annak dacára, hogy az „unikornis” kifejezésnek nem tudunk dolgot megfeleltetni, a kifejezés mégiscsak értelmes.

Egy további, igen fontos érv szól amellett, hogy a jelentés nem azonosítható a referenciával még akkor sem, ha egy szó megjelöl valamilyen tárgyat. A következő megfontolások Frege „Jelentés és jelölés”⁴ című munkájának gondolatmenetét követik. A jelentést a referenciával azonosító elmélet szerint azt, hogy egy szó rendelkezik jelentéssel — és hogy *éppen azzal* a jelentéssel rendelkezik — *egyedül* az magyarázza, hogy a szó egy bizonyos dolgot nevez meg. Így, ha két szó *ugyanazt* a dolgot jelöli, jelentésük is szükségképpen azonos lenne. Idézzük most fel azt, amit korábban a jelentés kompozicionalitásáról mondtunk: az összetett kifejezések jelentését részeik jelentése és összetételük módja határozza meg. Ezért, ha egy összetett kifejezésben egy szót azonos jelentésűre kicserélünk, akkor az egész kifejezés jelentése nem változhat meg. Mindebből pedig az következik, hogy az azonos referenciájú (vagy Frege kifejezésével azonos *jelölésű*) szavak egymással felcserélhetők anélkül, hogy az őket tartalmazó mondatok jelentése megváltozna. Csakhogy ez nem így van.

A híres példa szerint az ókori csillagászok Hesperusnak nevezték azt a csillagot, amely este először feltűnik az égen, és Phosphorusnak azt, amely reggel utoljára tűnik el. Bár ezt az ókori csillagászok nem tudták, valójában így ugyanannak dolognak, a Vénusz bolygónak adtak két nevet. (Az asztronómiailag szemmel láthatóan igencsak képzett magyar népi hagyományban ez az Esthajnalcsillag.) Vegyük szemügyre a következő két mondatot:

⁴ Gottlob Frege, „Jelentés és jelölés” (Ford. Máté András). In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Bp. 2000. 118–147.

- (1) Hesperus azonos Hesperusszal.
- (2) Hesperus azonos Phosphorusszal.

A második mondat mindössze abban különbözik az elsőől, hogy a „Hesperus” második előfordulását egy azonos jelölétű szóra, a „Phosphorus”-ra cseréltük. A különbség a két mondat között mégis jelentős. Míg az első triviális és vélhetően az ókori csillagászok egyetértését is bírta, addig a második érdekes információt közöl a világról, és igazsága az ókori csillagászok előtt rejtve maradt. A két mondat, ahogy Frege fogalmaz, eltérő ismeretértékkel rendelkezik. Azt látjuk tehát, hogy az azonos jelölétű szavak felcserélése itt az állítás ismeretértékének megváltozásához vezetett; sőt van olyan eset is, amikor egy hasonló csere az állítás *igazságértékét* is megváltoztatja, mint ahogy azt az alábbi példák mutatják:

- (3) Az ókor csillagászok úgy gondolták, hogy Hesperus azonos Hesperusszal.
- (4) Az ókor csillagászok úgy gondolták, hogy Hesperus azonos Phosphorusszal.

A fenti két mondat közül az első igaz, a második hamis; jelentésük tehát nem lehet azonos.

Főképpen az első példával kapcsolatos megfontolások indították így Fregét arra, hogy a következő javaslatot tegye: a szavaknak *jelölétükön* kívül kell rendelkezniük még egy sajátossággal, amely számot ad a nyelvben betöltött szerepükről. Ezt a sajátosságot Frege *értelemnek* nevezte⁵, és az értelmet a jelöllet megadásának módjaként jellemezte. Egy jelölletet többféleképpen is meg lehet adni, azaz lehetséges, hogy két eltérő értelmű szónak azonos legyen a jelölete. Így magyarázatot nyer

⁵ A magyar fordításban „jelentés” szerepel; mi úgy véljük, hogy az eredeti német „Sinn” szót célszerűbb értelemnek fordítani. Lásd a III. fejezet (Referencia) 8. lábjegyzetét.

az, hogy miért nem felcserélhető egymással a „Hesperus” és a „Phosphorus”: bár jelölésük megegyezik, értelmük eltér.

A referencia kérdését és a referáló kifejezések jelentését részletesebben a következő fejezetben fogjuk vizsgálni. A fenti megfontolásokból annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a referencia a nyelv fontos funkciói közé tartozik, és bizonyos kifejezések jelentése vélhetően összefügg majd azzal, hogy dolgokra referálnak: akármi is legyen a válasz arra a kérdésre, hogy miért értelmes a „tör” szó, és miért jelenti éppen azt, amit jelent, a válasznak számot kell adnia arról is, hogy a „tör” szó segítségével képesek vagyunk törökre utalni. A jelentést viszont közvetlenül nem azonosíthatjuk a referenciával, mert vannak olyan jelentéssel rendelkező kifejezések, amelyek nem referálnak semmire, és az azonos referenciájú szavak eltérő jelentést adhatnak a mondatoknak, amelyekben szerepelnek.

3. Jelentés és igazságfeltétel

3.1 Jelentés és leírás

Az előző szakasz elején abból a gondolatból indultunk ki, hogy a nyelv célja a körülöttünk levő világ leírása. Okulva immáron a kezdetben felmerült problémákból, próbálkozzunk meg még egyszer ennek az elképzelésnek a kidolgozásával.

A filozófiának talán egyik legrégebbi igénye a tudományok megalapozása. Az effajta meggondolások legkézenfekvőbb lelőhelye az ismeretelmélet, mikor is általában az emberi tudás lehetőségére, a helyes ismeret kritériumaira, a tudás megszerzésének módszereire és a megismerés határaitra kérdezzünk rá. A tudományok megalapozása nem korlátozódik az episztemológia területére: például a realizmus-antirealizmus vitában való állásfoglalás metafizikai problémákat is felvet. Amikor a filozófiában egyre nagyobb szerepet kapott a nyelv vizsgálata, természetesen adódott a feladat, hogy ezt a megalapozást egy új

területre is kiterjesszék; mivel tudományos ismereteinket a nyelv segítségével fejezzük ki, a filozófiai »előmunkálatok« része az, hogy ennek a kifejezésnek a feltételeit, lehetőségeit feltérképezzük. A tudományok célja a társadalmi, természeti világ leírása, az, hogy erről a világról igaz állításokat tegyünk vagy elfogadható hipotéziseket állítsunk fel. Ha tehát a filozófus a *tudományok vagy a megismerés nyelvi szempontból történő megalapozását* tartja a nyelvfilozófia feladatának, akkor nyilván a nyelvnek a *nyelven kívüli világot leíró* funkcióját tekinti elsődlegesnek, és a minket most érdeklő kérdést, a jelentés kérdését is olyan kifejezésekkel kapcsolatban veti fel, amelyek ezt a funkciót megvalósítják.

Azok a filozófusok, akik a fenti előfeltevést többé-kevésbé magukévá tették, persze tisztában voltak azzal, hogy a nyelv a leíráson kívül másfajta célokat is szolgálhat, de, mint szerényen megjegyezték, ezek kívül esnek az ő érdeklődésükön. Russell szerint például a nyelvnek három alapvető feladata van: (1) tényekre utal (2) kifejezi a beszélő állapotát (3) megváltoztatja a hallgató állapotát. Mint megállapítja, az őt foglalkoztató ismeretelméleti problémákhoz mindössze az elsőnek van köze.⁶ Frege *Fogalomírásának* előszavában azt mondja, hogy az általa megalkotott formulanyelv „egy meghatározott tudományos célokra kigondolt segédeszköz, amelyet nem szabad amiatt elítélni, hogy másra nem alkalmas.”⁷ Ahogy például a nyelv esztétikai elemzését – egy jól megválasztott jelző kifejező erejét vagy egy verssor magával ragadó ritmusát – ma sem tekintik a nyelvfilozófiai vizsgálódás részének, holott nyilvánvalóan a nyelv funkciói közé tartozik az is, hogy „szép legyen”, úgy jogosnak tűnhet, ha most is behatároljuk vizsgálódásunk körét.

A jelentés kérdését természetes lesz elsőként a kijelentő mondatoknál megvizsgálni, hiszen egy kijelentés látszik a

⁶Bertrand Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth*. 1. kiadás 1940; átdolgozott kiadás Routledge, London 1995. Lásd például az I. vagy a XIV. fejezetet.

⁷Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok*. 17.

legegyszerűbb egységnek, amely a világról valamit közöl. A kijelentés tényekre utal. Erre való. Ha azt mondjuk, hogy „Süt a nap” vagy „Az arany sárga fém”, akkor ezzel azt akarjuk kifejezni, hogy a világ valamiképpen van és nem másképp. Persze ahhoz, hogy egy kijelentés tényleg leírja a világot, igaznak kell lennie. Valahányszor az a kijelentés, hogy „Süt a nap” igaz, a világ mindig rendelkezik egy meghatározott jelleggel – hogy süt benne a nap -, és fordítva, az teszi igazzá a kijelentést, ha a világ épp olyan – hogy süt benne a nap. És azalatt, hogy „Süt a nap”, pontosan azt értjük, hogy a bizonyos meghatározott jelleg fennáll, vagyis, hogy a *kijelentés igazságfeltételei* kielégülnek. Ha a jelentést próbáljuk megragadni, akkor a jelek szerint a most tárgyalt fogalom éppen megfelel: vagyis a kijelentő mondat jelentése igazságfeltételeivel – azon feltételekkel, amelyek mellett igaz – azonos.⁸

Bár célszerűnek látszott elsőként a kijelentésekről beszélni, ez nem ment minket fel az alól, hogy más kifejezések jelentését megvizsgáljuk. A korábbiakban szóltunk a kompozicionalitás elvéről; ezt az elvet most megpróbáljuk felhasználni arra, hogy a mondatoktól eltérő típusú kifejezések jelentését értelmezzük. A kijelentések jelentéséről már alkottunk valamiféle elképzelést, és azt is tudjuk, hogy jelentésük részeik jelentéséből tevődik össze. A javaslat az lesz, hogy a kifejezések jelentését *azzal a szereppel kell megragadni, amivel hozzájárulnak azoknak a kijelentéseknek az igazságfeltételeihez, amelyben előfordulhatnak*. Ez az elképzelés, amely Fregétől származik, kulcsszerepet játszott a huszadik századi logika és nyelvfilozófia fejlődésében. Quine például az empirista filozófia fejlődésének egyik mérföldkövét látta abban, hogy „a jelentés elsődleges hordozója nem a szó, hanem a mondat lett”, és „a szavak jelentését absztrakcióval azoknak a

⁸ Vö. Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés* (Ford. Márkus György). Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 4.022 paragrafus: „A kijelentés mutatja az értelmét. A kijelentés mutatja, hogyan állnak a dolgok, ha igaz. És azt mondja, hogy így és így állnak.”

mondatoknak az igazságfeltételeiből nyerjük, amelyben előfordulnak”.⁹

Ezzel a módszerrel könnyedén számot adhatunk például a „nem” (vagyis a tagadás) jelentéséről. Az a kijelentés, hogy „nem süt a nap” akkor lesz igaz, amikor a „süt a nap” mondat igazságfeltételei nem teljesülnek. Általában a „nem p ” mondat igazságfeltétele az, hogy a „ p ” igazságfeltételei ne teljesüljenek; ezzel ragadható meg a „nem” kifejezés hozzájárulása a kijelentés igazságfeltételeihez. Hasonlóképpen adunk számot például az „és” illetve a „vagy” kifejezések jelentéséről.

Tekintsük ezután a predikátumokat, mondjuk a „ $kő$ ” kifejezést. A világ leírására irányuló vállalkozásunk során bizonyos dolgokról kiderül, hogy kövek, másokról pedig az, hogy nem kövek. Azaz az „ x egy $kő$ ” kijelentés az x bizonyos értékeire igaz, másokra meg hamis lesz. Így szerencsésen elérkeztünk egy kijelentéshez, amelyeknek jelentéséről elméletünk már rendelkezik; vagyis az elképzelés lényege az, hogy a „ $kő$ ” egy inkomplett kifejezés – egy olyan függvény, amelyet megfelelő változóértékekkel kitöltve kijelentéseket kapunk, ezeknek a jelentése viszont megadható igazságfeltételeikkel.¹⁰

3.2 Igazságfeltétel és logika

A példákkal megpróbáltuk érzékeltetni az elképzelés alapvonalait, de természetesen számos további részlet vár tisztázásra. Ezeknek kidolgozásában az elmélet támaszkodhat a modern szimbolikus logika jó néhány eredményére. Nem véletlen, hogy azok a filozófusok, akiknek a jelentés igaz-

⁹ Willard van Orman Quine, „Five milestones of empiricism”. In: *Theories and Things*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 68–69.

¹⁰ Ennek az elképzelésnek az alkalmazásához lásd Rudolf Carnap „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül”. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp. 1999. 11.

ságfeltétel-elméletét ilyen vagy olyan formában szokás tulajdonítani – Frege, Russell, a fiatal Wittgenstein – egyszersmind a modern logika megalapozásában is meghatározó szerepet játszottak.

Érdeemes lesz egy pár szót szólni a minket érdeklő kérdés és a logika viszonyáról. A logika a helyes következtetés tudománya. Egy következtetést akkor mondunk helyesnek, ha lehetetlen az, hogy a premisszák igazsága mellett a konklúzió hamis legyen – azaz a helyes következtetéstől azt várjuk el, hogy „örökítse” az igazságot. A következtetések helyességét az állítások „logikai szerkezetétől” tesszük függővé, az állítások más vonásaitól viszont eltekintünk. Hogy mi is a logikai szerkezet, azt itt pontosan nem tudjuk meghatározni; elégedjünk meg egy példával.

- (5) Premisszák: Ha fát vágunk, akkor repül a forgács.
Fát vágunk.
Konklúzió: Repül a forgács.
- (6) Premisszák: Ha a jelentés holisztikus, akkor a kognitív pszichológia tudománya lehetetlen.
A jelentés holisztikus.
Konklúzió: A kognitív pszichológia tudománya lehetetlen.

A két érv logikai szerkezete azonos; sematikusán mindkettőt a következőképpen írhatjuk le:

- (7) Premisszák: Ha p , akkor q
 p
Konklúzió: q

A következtetés helyessége szempontjából mellékes lesz, hogy az egyik érvben favágásról, a másikban a kognitív pszichológiáról beszélünk. Az viszont fontos, hogy mindkettőben szerepel a „ha... akkor” konnektívum. Ahhoz, hogy megállapítsuk, ez a

következtetési séma átörökíti-e az igazságot, tudnunk kell, hogy a „ha ... akkor” kifejezés hogyan járul hozzá egy kijelentés igazságértékéhez; másképpen, hogy a „Ha p , akkor q ” mondat igazságértéke hogyan függ p és q igazságértékétől. Ekkor képesek leszünk megállapítani, hogy a fenti érvben a premiszszák igazsága maga után vonja-e a konklúzió igazságát. (A válasz: igen.) Az általános vélekedés szerint, ha megadjuk a „ha...akkor” hozzájárulását a „ha p , akkor q ” mondat igazságértékéhez, akkor ezzel megadtuk a konnektívum *jelentését*. A logikai vizsgálódás a jelentést tehát annyiban veszi figyelembe, amennyiben ez a következtetések helyességének – igazság-örökítő jellegének – megállapításához szükséges. A formális szemantika feladata az, hogy megállapítsa, a különböző kifejezések hogyan járulnak hozzá a kijelentések igazságértékéhez.

A jelentés igazságfeltétel-elmélete ennyiben tehát remekül megfelel a logika céljainak, és a jelentés iránt érdeklődő nyelvfilozófus számos ötletet meríthet a formális szemantika eredményeiből. A logikus azonban megengedheti magának, hogy ne valljon színt jó néhány olyan kérdésben, amely a jelentés filozófiai elméletében kulcsfontosságú. Mindjárt a következő szakaszban kiderül például, hogy az igazságfeltételek fogalma további értelmezésre szorul. Ez egyike azoknak a kérdéseknek, amelyekben egy logikusnak vélhetően nem kell állást foglalnia – a jelentés kérdésével foglalkozó filozófusnak azonban igen.

3.3 Ellenvetések

Vizsgáljuk most meg, milyen nehézségek merülhetnek fel a jelentés igazságfeltétel-elméletével kapcsolatban. Az elmélet ismertetésekor olyasféle mondatokból indultunk ki, mint a „Süt a nap”. Világos, hogy a „süt a nap” miért jelent mást, mint az „esik az eső” – a két mondat ugyanis más és más feltételek mellett lesz igaz. Valahogy úgy képzeltük a dolgot, hogy a világ mindenféle állapotokban lehet, és egy kijelentés jelentése azokkal az állapotokkal adható meg, amelyben a kijelentés igaz. Más

szóval: természetes gondolat az igazságfeltételeket azokkal a körülményekkel azonosítani, amelyek mellett a kijelentés igaz. De mi a helyzet azokkal a kijelentésekkel, amelyek *minden körülmények között* igazak – azaz a szükségszerű igazságokkal? Ha vannak szükségszerű igazságok, akkor a következő két kijelentés vélhetőleg közülük fog tartozni:

- (8) Nincsen legnagyobb prímszám.
- (9) Egy euklideszi háromszög szögeinek összege 180° .

A kettő szemmel láthatólag mást jelent, ugyanakkor mindkettő bizonyos értelemben ugyanolyan feltételek mellett – úgy mondhatnánk, hogy „bármilyen feltétel mellett” – lesz igaz. Az elmélet szerint tehát jelentésük megegyezik, ez viszont ellentmond a józan észnek. Íme egy példa arra, hogy az intuitív jelentés-tényeknek való megfelelés követelménye (amelyet az 1. szakaszban említettünk) hogyan alkalmazható egy jelentéselmélet kritikájában. Ettől még nem kell feltétlenül kétségbeesnünk, ám érdemes lesz észben tartani, hogy ez a kérdés további megfontolást igényel. Három lehetőség kínálkozik akkor, ha az igazságfeltételeket továbbra is összekapcsoljuk a jelentéssel: (i) állíthatjuk azt, hogy nincsenek szükségszerű kijelentések, (ii) mondhatjuk, hogy a szükségszerű kijelentések jelentéséről másképp kell számot adnunk, mint a kontingens kijelentésekről (egy ilyen megoldást látunk majd a következő szakaszban), (iii) megpróbálkozhatunk az igazságfeltétel fogalmának egy másfajta értelmezésével, amely az igazságfeltételeket nem a körülményekkel azonosítja.

Az igazságfeltétel-elmélettel szembeni ellenvetések gazdag tárházát fedezhetjük fel akkor, ha elutasítjuk azt a kiinduló feltevést, hogy a nyelvi jelentést a leíró nyelv összefüggésében kell vizsgálni. Márpedig ugyan hogy is lehetne tagadni, hogy a „Talpra magyar!” vagy a „Rabok legyünk, vagy szabadok?” éppúgy az értelmes nyelvhasználat része, mint a „Rabok voltunk mostanáig” – de az előbbiekről az igazságfeltétel-elmélet látszólag mélyen hallgat, hiszen ezek a mondatok nem igazak

vagy hamisak, ezért nincs értelme igazságuk feltételeiről beszélni. Persze emlékezünk arra, hogy filozófusaink igyekeztek óvatosan eljárni ebben az ügyben és eleve kijelentették, hogy vizsgálódásuk köre korlátozott. Igaz ami igaz, nem várhatjuk el senkitől, hogy a jelentés valamennyi filozófiai kérdésére választ adjon. Az ellenvetést ezért pontosabban kell megfogalmaznunk; megkérdőjelezhetjük azt a feltevést, hogy a leíró nyelv valamilyen a nyelvhasználat *autonóm* (és alkalmasint a többihez képest elsődleges) szegmensét képezi, és így azt is, hogy a leíró jelentés vizsgálható önmagában, kizárólag ezen a szegmensen belül. Erről már szoltunk az I. fejezet 3.2. szakaszában: ilyesfajta kételyeket fedezhetünk fel például a késői Wittgensteinnek a *Filozófiai vizsgálódásokban* közreadott töprengéseiben vagy Austin elméletében. Nehéz lenne azonban ennyivel elintézni az igazságfeltétel-elméletet, hiszen lehetséges az is, hogy az igazságfeltételek fogalma majd egy tágabb elmélet keretében nyer értelmet. Az ördög itt is a részletekben lakozik, és a részleteket később alkalmunk lesz szemügyre venni. Egyelőre érdekesebb lesz egy olyan jelentéselméletre sort keríteni, amely mind eszmeileg, mind történetileg szorosan kapcsolódott Frege, Russell és a fiatal Wittgenstein munkásságához.

4. Jelentés és verifikáció

A logikai pozitivizmus néven ismertté vált irányzathoz tartozó filozófusok¹¹ mindenkinél komolyabban vették azt a fentebb megfogalmazott elképzelést, hogy a nyelvfilozófia feladata a megismerés és a tudományok nyelvi szempontból történő megalapozása. A modern szimbolikus logika eredményei iránt is feltétlen lelkesedést tanúsítottak. A jelentés magyarázatához

¹¹ A nyelvfilozófia legjelentősebb logikai pozitívista művelője Rudolf Carnap volt; az alábbiakban gyakran hivatkozunk „az” angol logikai pozitívista, A. J. Ayer nézeteire.

azonban nem csak az *igazság*, hanem az *igazolás* fogalmát is elengedhetetlennek tartották.

Az eddig tárgyalt jelentéselméletnek van egy érdekes vonása: a jelentés kérdését kizárólag „A Nyelv” szempontjából vizsgálja, ám egy szót sem ejt a nyelv *használói*ról; a jelentés lehetőségét igyekszik elmagyarázni, ám a *megértés* lehetőségéről mélyen hallgat. Mindattól, amit az elmélet állít, egy nyelv anélkül is létezhetne, hogy bárki valaha is használná. Ez a megközelítés az igazságfeltétel-elméletet alapvetően megkülönbözteti a jelentés azon elméleteitől, amelyek szerint a nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdéseket elsősorban a nyelvhasználat szempontjából kell megválaszolni (és ez egyben az igazságfeltétel-elmélettel szembeni lehetséges ellenvetés forrása).

De ha már a kérdés így felmerült, vajon lehetséges-e a korábbi kiindulópontból értelmezni valahogy a megértés fogalmát? Próbálkozhatnánk a következővel: megérteni egy kifejezést annyi, mint a jelentését ismerni. Egy kijelentést megérteni tehát annyit tenne, mint tudni, mely feltételek mellett igaz. Itt érdemes lesz felidézni, hogy filozófusaink elsősorban a kísérletező tudós munkáját igyekeztek megalapozni – a tapasztalati tudomány gyakorlatában pedig kézenfekvő a „tudni, hogy milyen feltételek mellett igaz” kíváncsiságot úgy érteni, hogy „megfigyeléssel eldönthető, hogy a kijelentés igaz-e vagy sem”. És íme el is érkeztünk a híres *verifikációs elv*hez:

- (V) Egy kijelentés akkor (faktuálisan) értelmes valaki számára, ha az illető tudja, a kijelentés hogyan igazolható, azaz ha tudja, milyen megfigyelések fényében nyilvánítaná a kijelentést igaznak vagy hamisnak.¹²

Az elv legtöbb védelmezője szerint az igazolhatóság kritériuma nem feltétlenül praktikus, hanem inkább *elvi* igazolhatóságot jelent. Nyilván számos olyan kijelentést megértünk, amelyet nem

¹² A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic*. Penguin Books 1971 (1936). 48.

igazoltunk, de amelyet igazolhatnánk, ha vennénk a fáradságot. Egyes kijelentések igazolása viszont komoly gyakorlati akadályokba ütközik: amikor például Ayer a *Language, Truth and Logic* című könyvet írta, nem volt olyan rakéta, amely a Hold másik oldalára eljutott. Ennek ellenére „a Hold másik oldalán hegyek vannak” kijelentést értelmesnek tekintette, ugyanis már ő is tudta, milyen megfigyelések támasztanák alá a kijelentés igazságát, és milyen megfigyelés fényében kellene azt hamisnak nyilvánítanunk. Az igazolástól másfelől nem várjuk el, hogy teljes mértékben konkluzív legyen; há ezt tennénk, akkor például egyetlen általános induktív kijelentést sem nyilváníthatnánk értelmesnek. De ha tudjuk, milyen megfigyelések lennének relevánsak a „Minden holló fekete” kijelentés igazságának alátámasztásához vagy elutasításához, akkor ez már elegendő a kijelentés értelmességéhez.

A tudományban azonban használatosak olyan kijelentések is, amelyekről rendszeren úgy gondoljuk, hogy megfigyeléssel se nem igazolhatók, se nem cáfolhatók: a matematika és a logika kijelentéseiről van szó. Egy fehér holló megfigyelése megcáfolná – vagy legalábbis megkérdőjelezné – a „Minden holló fekete” kijelentést. Vessük ezt össze a következő esettel: öt pár kesztyű fekszik az asztalon, de az egyes kesztyűket megszámlálva összesen csak kilenc kesztyűt számolok össze. Ahogy Ayer rámutat, ebben az esetben azt fogom feltenni, hogy eleve nem volt ott öt pár, vagy azt, hogy valaki elvett egy kesztyűt, amíg számoltam, vagy hogy egyszerűen rosszul számoltam – de semmiképpen sem azt, hogy ötször kettő valójában nem tíz. Ha tehát egy tapasztalati megfigyelés látszólag ellentmond egy matematikai vagy logikai állításnak, akkor mindig a megfigyelés körülményeit tesszük felelőssé, és nem az állításban keressük a hibát. „A logikai és matematikai igazságok egyszerűen azért egyetemesen igazak, mert nem engedjük őket bármi másnak lenni”, állítja Ayer.¹³ Ez pedig szerinte azt mutatja, hogy az ilyen

¹³ I. m. 103.

igazságok azon elhatározásainkat rögzítik, hogy szimbólumokat bizonyos módon használjunk. A matematika és a logika állításai tehát tautológiák, vagy más kifejezéssel analitikus állítások, ami Ayer definíciójában azt jelenti, hogy *pusztán a bennük szereplő szimbólumok definíciója teszi őket igazzá*. Mivel az analitikus kijelentések a *szimbólumok* használatát illusztrálják, az elképzelés szerint nem mondanak semmit a világról, *tényszerű tartalmuk* egyáltalán nincsen. Ezért szerepelt a verifikáció elvének fenti megfogalmazásában a „faktuálisan értelmes” kitétel; az analitikus állítások nem faktuálisan értelmesek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy értelmetlenek vagy haszontalanok lennének: ugyanis ahogy említettük, arra igen jól megfelelnek, hogy a nyelvhasználat bizonyos sajátosságaira felhívják a figyelmet.

Ayer szerint az analitikus állítások ezen sajátosságának van egy *ismeretelméleti* következménye is, amely egyébként igencsak jól jön a következetes empirizmus mellett kardoskodó logikai pozitivistának. Az empiristának ugyanis felettébb kényelmetlen lenne azt bevallania, hogy az emberi tudásnak vannak olyan területei, amelyek forrása nem az érzéki tapasztalat. Most kiderült, hogy a tapasztalattól függetlenül megismerhető logika és matematika semmit nem mond a világról, és ezért nem cáfolhatja vagy igazolhatja őket a tapasztalat. Az empirista így kitarthat amellet a nézet mellett, hogy a világ tényei csak a tapasztalat útján megismerhetőek.

A verifikáció elvének teljes megfogalmazása tehát így hangzik:

- (V') Egy kijelentés akkor és csak akkor értelmes, ha vagy analitikus, vagy empirikusan verifikálható vagy falszifikálható.

Fontos megjegyezni, hogy a tézis ebben a formájában nem feltétlenül vetélytársa az igazságfeltétel-elméletnek. A verifikációs elv ugyanis általában megszabja az értelmesség kritériumát, és így elkülöníti az értelmes kifejezéseket az értelmetlenektől – ám arról nem rendelkezik, hogy az így nyert értelmes kifejezések

jelentését *egymástól* mi különbözteti meg. Az igazságfeltétel-elméletnek, mint láttuk, erről volt mondanivalója: egy partikuláris kijelentés jelentését azonosította azokkal a feltételekkel, amelyek mellett a szóban forgó kijelentés igaz. Valójában ezt az elméletet *kombinálhatjuk* a verifikációs elvvel: ekkor azt állítjuk, hogy egy kijelentés jelentése azonos igazságfeltételeivel, de *kizárólag* olyan igazságfeltételeket engedünk meg, amelyeknek fennállása tapasztalati úton eldönthető.

Lehetséges azonban a verifikációs elméletet továbbfejleszteni olyan módon is, hogy a jelentést teljes egészében az igazolás segítségével értelmezzük, mégpedig a következő módon:

(VJ) Egy kijelentés jelentése azonos a mellette szóló tapasztalati evidenciával.¹⁴

Másképp – és valamivel kevésbé világosan – ezt úgy is szokás megfogalmazni, hogy egy kijelentés jelentése azonos verifikációjának módjával. Ez a tétel – amelyet *verifikációs jelentéselméletnek* nevezhetünk – nem keverendő össze a verifikációs elvvel; annál erősebb, és kérdésesebb is. Hogyan is működne ez az elképzelés? Azt, hogy „minden holló fekete”, úgy verifikáljuk, hogy megvizsgáljuk az egyes hollók színét: a mondat jelentése az egyes hollók feketeségének megfigyeléséből tevődik össze. Első látásra ez nem tér el nagyon az igazságfeltétel-elmélettől: mindössze az történik, hogy a fenti kiindulópontnak megfelelően a személytelen „körülményekről” – a hollók feketeségéről – áttérünk a nyelvhasználó szerepét előtérbe állító evidenciákra – a hollók feketeségének megfigyelésére. Csakhogy a „minden holló fekete” állítást igazolhatom úgy is, hogy utánanézek a kérdésnek egy madártani kézikönyvben; a könyv lapjainak vizuális tapasztalata azonban nyilván semmilyen kapcsolatban nem áll a kijelentés

¹⁴ Lásd Rudolf Carnap „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül” 11ff. Carnap itt a jelek szerint az igazságfeltétel-elméletet egyenértékűnek tekinti a verifikációs jelentéselmélettel. Mi erről eltérően vélekedünk.

jelentésével. Ahhoz, hogy az elmélet működjön, fel kell tennünk, hogy a kijelentések igazolásának van valamilyen elvileg kitüntetett módja, amely a jelentést megadja – és amely módot képesek vagyunk anélkül meghatározni, hogy eleve felhasználnánk a kijelentés jelentését. Azaz minden állítást egyértelműen le tudunk fordítani elemi megfigyelési kijelentésekre, amelyek igazolása – és így jelentése – már magától értetődően közvetlenül a tapasztalatból származik. Ez nem lesz egyszerű.

Ráadásul effajta nehézségek majdnem elkerülhetetlenül felmerülnek akkor, ha például a múltra vonatkozó állítások jelentését akarjuk értelmezni. Az, hogy a dinoszauruszok növényevők voltak, fossziliák mikroszkópos vizsgálatával igazolható – vagy hasonló közvetett módszerrel, a dinoszauruszokat ugyanis már nem tudjuk úgy megfigyelni, mint a hollókat. Eszerint a „dinzauruszok növényevők voltak” *jelentését* a mikroszkóp-lemezekkel kapcsolatos megfigyelési állítások adják meg. De a mikroszkóppal kapcsolatos tapasztalatnak nyilván semmi köze nincsen a mondat jelentéséhez. Ebben az összevetésben az igazságfeltételekre való hivatkozás elsöprően meggyőzőbbnek tűnik.

Vajon melyek azok a kijelentések, amelyek nem elégítik ki a verifikálhatóság kritériumát, és ezért nem értelmesek? A logikai pozitivisták híres-hírhedt nézete szerint a hagyományos metafizika jóformán valamennyi állítása ilyen. Tekintsük például a következő mondatot:

- (10) Az Abszolút maga képtelen evolúcióra és haladásra, ámde részt vesz benne.¹⁵

Mivel lehetetlen megmondani, hogy milyen (tapasztalati) megfigyelés lenne releváns annak eldöntésében, hogy az Abszolút részt vesz-e a haladásban avagy sem, ezért a mondat pusztán nonszensz. Van-e akkor egyáltalán értelmes filozófia? Nos, mivel

¹⁵ Ayer példája (*Language, Truth and Logic*, Penguin Books 1971. [1936.] 49), a mondat F. H. Bradleytől származik.

a filozófia nyilván nem lehet tapasztalati tudomány, ezért az értelmes filozofálás eszköze csak a nyelvi analízis lehet. A logikai pozitivisták így osztoznak a huszadik századi filozófiának abban a nagyhatású elképzelésében, hogy a filozófia feladata valamiképpen a nyelvhasználat sajátosságainak feltárása. Ayer 1933-ban pár hónapos látogatást tett Bécsben, és a következőképpen számolt be a Bécsi Kör tagjaival való találkozásról Isaiah Berlinnek:

Wittgensteint mindannyian istenként tisztelik, nem is annyira a *Tractatus* miatt, amelyet némileg metafizikai műnek tekintenek („metafizikai” a lehető legbecsmérleőbb kifejezés), hanem későbbi nézetei alapján, amelyeket (némettudásom gyengesége miatt) nekem magamnak még nem sikerült teljesen elsajátítanom. A filozófia nyelvtan. Ahol te törvényeket említél, ott ők nyelvtani szabályokról beszélnek. Minden filozófiai kérdés pusztán nyelvi kérdés. És a nyelvi kérdéseket úgy lehet megválaszolni, ha megvizsgáljuk, hogy a kérdéses szimbólumot ténylegesen hogyan használják. Az összes németországi kortárs filozófus idióta vagy gazember. Heideggernek még a gondolata is hányingerrel tölti el őket.¹⁶

Mint oly sok forradalmian egyszerű szellemi programban, a logikai pozitívizmus eszméjében is kétségtelenül van valami vonzó. De mint oly sok forradalmian egyszerű program, a logikai pozitívizmus eszméje is elkerülhetetlenül széttöredezett és elvesztette meggyőző erejét, mihelyt a részletek kidolgozására került a sor. Az egyik központi problémát azzal érzékeltethetjük, ha az elméletet magára a verifikációs elvre próbáljuk meg alkalmazni. Az elv – saját maga szerint – akkor értelmes, ha vagy tapasztalatilag igazolható, vagy analitikus. A verifikációs elv tapasztalati igazolása nyilván reménytelen – ezért azt kell mondanunk, hogy az elvet pusztán a benne szereplő szavak

¹⁶ Ayer levele Isaiah Berlinnek, 1933 február 26. idézi Ben Rogers, A. J. Ayer. *A Life*. Grove Press, New York 2000. 94–95.

jelentése teszi igazzá. Azaz az elv státusza épp olyan, mint mondjuk a „minden agglegény nőtlen” kijelentése: ha tagadnánk, akkor megszegnénk azokat a szabályokat, amelyek a szavak használatát vezérlik a nyelvben. Ez a verifikációs elv esetében rettentő valószínűtlennek tűnik. Ráadásul a hatodik szakaszban amellet is fogunk érvelni, hogy az analiticitás fent ismertetett koncepciója tarthatatlan.

5. Jelentés és használat

Wittgenstein filozófiai munkásságának első korszakában, a *Tractatusban* a jelentés igazságfeltétel-elméletének egy változatát védelmezte. Később ez az elmélet egyre inkább átadta helyét annak a felfogásnak, amely a jelentést a verifikáció terminusaiban próbálta értelmezni.¹⁷ A késői Wittgenstein nyelvvel kapcsolatos nézeteit – amelyeknek leghíresebb kifejtése a *Filozófiai vizsgálódásokban* található – viszont gyakran szokás a *használat* fogalmára hivatkozva jellemezni.¹⁸ Az alábbiakban jelentés és használat lehetséges összefüggéseiről szólunk egy pár szót.

Mindenekelőtt érdemes tisztázni: tulajdonképpen nincs olyan elmélet, amelyet a fenti igazságfeltétel-elmélethez vagy verifikációs elmélethez hasonlóan a jelentés „használat-elméletének” nevezhetünk. Wittgenstein értelmezői gyakran hívják fel a figyelmet a filozófus idegenkedésére bármilyen „elmélettől”, és az a törekvés, hogy mondjuk a jelentést *általában* valami másra vezessük vissza, végképp távol áll fejtegetéseinek szellemétől.

¹⁷ Ezt nevezhetjük Wittgenstein „középső” szakaszának, és főként a Waismann által feljegyzett beszélgetések örököltik meg. Wittgenstein ebben az időszakban vallott elképzeléseit Lásd: Brian McGuinness (Szerk.), *Wittgenstein und der Wiener Kreis*. Blackwell, Oxford. 1967. és Suhrkamp, Frankfurt 1984.

¹⁸ A késői Wittgenstein nyelvvel kapcsolatos további nagyhatású elképzeléseiről – a családi hasonlóság fogalmáról és a privátnyelv-argumentumról – az V. fejezetben lesz szó.

Nem véletlen, hogy a *Vizsgálódások* gyakran idézett 43. paragrafusa is nyilvánvaló fenntartásokkal fogalmaz: „Az esetek *nagy* részében – ha nem is *minden* esetben –, amikor a »jelentés« szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése – használata a nyelvben.”

A használat-elméletet mint olyat más filozófusnál is hiába keresnénk; számos elmélet van ugyan, amely a kifejezések használati körülményeit valamilyen formában figyelembe veszi, de ez rendszerint a „használat” jóval specifikusabb értelmezésére támaszkodik. Az állítólag a használat eszméje által inspirált elméletek között találkozhatunk olyannyira különböző elméletekkel, mint a verifikációs elméletet, a beszédaktus-elmélet, Quine elmélete, a minimalista igazságelméleteket kiegészítő jelentéselmélet vagy a fogalmi szerep szemantikák különböző válfajai.

De ha a *Vizsgálódásokban* nem lelhető fel a használat-elmélet, akkor mégis mi a használatra való hivatkozás jelentősége? Az egyik értelmezés szerint ennek egyfajta terapeutikus jelentősége van. Az első szakaszban már szerepelt az az Ágoston-idézet, amellyel Wittgenstein a *Vizsgálódásokat* nyitja, és amely a *Vizsgálódások* első mintegy százötven paragrafusában kritizált úgynevezett „ágostoni nyelvkép” forrásául szolgál. A fentiekben az ágostoni nyelvkép lényegének azt tekintettük – Wittgenstein egyes megállapításainak megfelelően –, hogy a nyelv szavai jelentésüket azáltal nyerik, hogy a külvilág dolgaira referálnak. Van azonban az ágostoni nyelvkép lényegének egy másik, jóval általánosabb igényű értelmezése is: eszerint a szó-dolog kapcsolatra való összpontosítás pusztán a *gyökere* annak az elképzelésnek, hogy minden szóhoz egy meghatározott jelentés van rendelve. Ez utóbbi értelmezés szerint a jelentés nem feltétlenül fizikai tárgy, hanem lehet egy mentális vagy egy absztrakt létező is, és Wittgenstein diagnózisa szerint a név – fizikai tárgy viszony *analógiájára* képzeljük el a név – jelentés

viszonyt¹⁹. Azzal az elképzeléssel, hogy minden szóhoz van rendelve egy „Jelentés” talán nem is az a baj, hogy téves; ahogy a 13. paragrafusban maga Wittgenstein megállapítja:

Ha azt mondjuk: „a nyelv minden szava jelöl valamit”, úgy ezzel egyelőre még egyáltalán semmit sem mondtunk; hacsak pontosan el nem magyaráztuk, hogy milyen megkülönböztést kívánunk tenni. (Hiszen lehetséges volna, hogy a (8)-as nyelv szavait akarjuk megkülönböztetni az olyan ‘jelentés nélküli’ szavaktól, amilyenek Lewis Carroll költeményeiben fordulnak elő, vagy az olyan szavaktól, mint a „trillárom-trillárom” egy dalban.)

Bizonyos körülmények között hasznos lehet azt mondani, hogy egyes szavaknak *van jelentése*, másoknak nincsen. Wittgenstein aggodalma esetleg inkább az, hogy az ágostoni nyelvkép alkalmatlan lesz például arra, hogy a nyelvnek az életünkben betöltött szerepét magyarázza. Alkalmasint ezért hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyelvi kifejezések milyen sokrétű funkciót tölthetnek be a kommunikációban; hogy az uniformizáló kísérletek mennyire nincsenek tekintettel a nyelv rendkívül változatos *használatára*.

A „használat” szlogent néha így fogalmazzák meg: egy szó jelentését ismerni annyi, mint tudni, hogyan használjuk a nyelvben²⁰. Ebben bizonyosan van valami. Ámde hamar kiderül, hogy egy kifejezés használatának körülményei számos olyan elemet is tartalmaznak, amelyet rendesen nem tartunk a jelentés-

¹⁹ Egy ilyen értelmezéshez lásd például Hans-Johann Glock, *A Wittgenstein Dictionary*. Blackwell Publishers 1996. 42–43. Egy klasszikus példája az ilyen értelemben felfogott ágostoni nyelvképnek az az elmélet, mely szerint minden szó jelentése egy *idea*. Lásd Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története*. Áron Kiadó, Bp. 2000. 100.

²⁰ Lásd: John Skorupski, „Meaning, use and verification” in: Bob Hale – Crispin Wright (Szerk.), *A companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford. 1997. 30.

sel kapcsolatosnak. Íme néhány triviális példa mondjuk a „botritiszises penészedés” kifejezés néhány használatára, aminek nincs sok köze a jelentéshez:

valaki a kifejezést arra használja, hogy borászati jártasságával felvágjon²¹,
van, aki jelszóként használja,
van, aki arra használja, hogy valakinek a fülébe kiabálva jól megijessze,
megint más valaki egy nyelvfilozófiai könyvben példaként használja.

De nem is kell ilyen szélsőséges példákhoz folyamodni: például a „zsaru” és „rendőr” szavak jelentése vélhetően azonos, de nyilván a másodikat olyan körülmények között is szokás használni, amikor az elsőt soha. Az, hogy egy szó szleng, hivatalos, obszcén, felkapott, divatjamúlt, irodalmi, és így tovább, nyilván nagyon nagy mértékben befolyásolja azt, hogy a szót milyen körülmények között használjuk. Ám ezek a vonások nem feltétlenül befolyásolják a szavak jelentését.

Persze támadhat az az ötletünk, hogy a használat körülményeiből esetleg ki lehet azokat válogatni, amelyek viszont tényleg relevánsak a kifejezés jelentésének meghatározásakor: esetleg lesznek olyan *alapvető szabályszerűségek*, amelyek segítségével a jelentés értelmezhető. Érdekes egyébként teljes egészében idézni itt a 43. paragrafust: „Az esetek *nagy* részében – ha nem is minden esetben –, amikor a »jelentés« szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése – használata a nyelvben.

És egy név *jelentését* olykor úgy magyarázzuk, hogy rámutatunk a *hordozójára*.”

A kiegészítés az alábbi ötletet sugallja: ha egy név használatát irányító alapvető szabályszerűsége akarunk rámutatni, akkor

²¹ Ennek persze valami köze van a kifejezés jelentéséhez, de ez a használati körülmény nem különbözteti meg a többi, nyilván eltérő jelentésű borászati szakkifejezéstől.

talán a következő alkalmas lesz: a „Jane Austen” nevet arra használjuk, hogy egy bizonyos személyt – történetesen Jane Austent – vele megnevezzünk. Ezzel visszajutottunk a jó öreg referenciális elmélet alapgondolatához, egy „arra használjuk” kitételrel megfejelve. Ebből az derül ki, hogy az igazi munka voltaképp akkor kezdődik, amikor a használat releváns körülményeit meg akarjuk állapítani. A fent idézett paragrafust parafrázálva tehát alkalmasint a következőt mondhatnánk: „Ha azt mondjuk: »a szó jelentése a használata a nyelvben«, úgy ezzel egyelőre még egyáltalán semmit sem mondtunk; hacsak pontosan el nem magyaráztuk, hogy milyen megkülönböztetést kívánunk tenni.”

6. Analiticitás

6.1 Analiticitás, aprioritás, szükségszerűség

Az analiticitás fogalma számos félreértéshez vezethet és vezetett, ezért érdemes lesz egy kis kitérőt tenni a fogalom tisztázására. A mondatok vagy állítások osztályozásánál gyakran találkozunk három kategória-párral: szükségszerű és kontingens; a priori és a posteriori; analitikus és szintetikus. A szokásos értelmezés szerint az első pár *metafizikai* kategóriákat jelöl, arra utal tehát, hogy a dolgok hogyan vannak. Szükségszerűen igaz az, ami igaz, és nem is lehetett volna másképpen, vagy más kifejezéssel, ami minden lehetséges világban igaz; esetlegesen igaz az, ami igaz ugyan, de lehetett volna másképp is. A szükségszerű állításokra példaként a logika vagy matematika állításait szokás felhozni. A második kategória-pár *ismeretelméleti* szempontból osztályozza az állításokat: az a priori állítások a tapasztalattól függetlenül tudhatók, az a posteriori állításokat a tapasztalat alapján tudjuk. Rendszerint a matematika és logika állításait a prioriaknak tekintjük. Ahogy említettük, ezek az állítások sokak szerint szükségszerűek is, és egészen a huszadik

századig általános volt az a meggyőződés, hogy *valamennyi* a priori állítás szükségszerű, és fordítva, a szükségszerű állítások, amennyiben tudhatók, a priori tudhatók. A következő fejezetben részletesen szemügyre vesszük Saul Kripke érveit, amelyek hatására mára már számos filozófus feladta ezt a meggyőződést, és elfogadja, hogy vannak olyan szükségszerű állítások, amelyeket tapasztalati úton ismerünk meg. Kripke elmélete szerint például a „Hesperus azonos Phosphorusszal” állítás szükségszerű, de a posteriori.

Az első két kategória-pár értelmezése tehát viszonylag problémamentes – mi a helyzet az analiticitással? Olykor azt mondják, hogy ez egy szemantikai vagy logikai kategória – mert kapcsolatban áll a szavak jelentésével – de ahogy alább ki fog derülni, ez a besorolás nem igazán szerencsés.

Mint láttuk, Ayer meghatározása szerint analitikus igazságok azok, amelyeket pusztán a szavak jelentése tesz igazzá. Vizsgáljuk meg ezt az elképzelést közelebbről. Általában azt tapasztaljuk, hogy egy átlagos mondat igazságértéke két tényezőtől függ: az egyik a szavak jelentése, a másik pedig az, ahogy a dolgok állnak vagy álltak. A

(11) Brutus megölte Caesart

mondat igaz, de kétféleképpen is el tudjuk képzelni, hogy hamis legyen: ha a szavak mást jelentenének, például ha a „megölte” nem azt jelentené, amit jelent, hanem azt, amit jelenleg a magyarban a „nemzette” szó fejez ki; vagy pedig akkor, ha a dolgok másképpen álltak volna, például ha Caesar történetesen végelgyengülésben hal meg. A mondat igazságát tehát egy nyelvi és egy ténybeli vagy faktuális tényező határozza meg. A (11) mondat egy szintetikus állítást fejez ki. Nos, az elképzelés szerint az analitikus állítások azok, amelyekben az igazságértéket meghatározó *faktuális* tényező nullára redukálódik, meghagyva ezzel pusztán a nyelvi tényezőt: az ilyen mondatok igazsága

kizárólag jelentésüktől függ, és nem a tényektől.²² A kedvelt példa a

(12) Minden agglegény nőtlen.

Vigyázat: ez nem azt jelenti, hogy az analitikus kijelentések *a nyelvről szólnak*. A nyelv segítségével mindenféléről beszélhetünk – római császárokról, kesztyűkről, számokról, és persze magáról a nyelvről is. Például a következő állítások nyelvi kifejezésekről szólnak:

(13) A „színház” szó ugyanazzal a hanggal kezdődik, mint a „szellem”, és mind a kettő két szótagú.

(14) A „porkie” vagy „porky” szavakat a cockney szlengben a hazugságra használják.

Amikor a nyelvről – vagy egy nyelvről – akarunk mondani valamit, érdemes elvi különbséget tenni a nyelvi kifejezések kétfajta előfordulása, az *említés* és a *használat* között. A fenti mondatokban az idézőjelben szereplő kifejezéseket nem szokásos nyelvi funkciójuk szerint használjuk, hanem *említést teszünk róluk*; míg azokat a kifejezéseket, amelyeken a közlést tesszük – azaz mindent, ami az idézőjeleken kívül szerepel – szokásos nyelvi szerepükben *használjuk*. Olykor szükségünk lesz arra, hogy a használt illetve említett nyelvet egymástól megkülönböztessük. Ilyenkor azt a nyelvet – vagy kifejezést – amely közléseink tárgya, *tárgynyelvnek* – vagy *tárgynyelvi kifejezésnek* – nevezzük; ezek szerepelnek idézőjelben. Azt a nyelvet, *amelyen* a közlést megfogalmazzuk – szemben azzal, *amelyről* beszélünk –

²² Ennek a bekezdésnek a gondolatmenetét Quine-tól kölcsönöztük: lásd: Willard van Orman Quine, „Az empirizmus két dogmája” (Ford. F. Szabó István). In: *Magyar Filozófiai Szemle* 1973/1–2. és uő, „Carnap and logical truth”. In: *Ways of Paradox and Other Essays*. Revised and enlarged edition. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1976. 108.

metanyelvnek szokás nevezni. Ahogy a fenti példákban láthattuk, a magyart metanyelvként felhasználhatjuk arra, hogy akár az angol, akár a magyar nyelvről mint tárgynyelvről kijelentéseket tegyünk.

Vannak olyan metanyelvi állítások, amelyek a szavak jelentéséről szólnak – ebben a könyvben már számos példával találkoztunk. Ayer azonban világosan kijelenti, hogy az analitikus állítások nem tartoznak ezek közé – azaz a most bevezetett szóhasználat szerint nem metanyelvi állítások. A (12) mondat tehát *nem* ekvivalens a következő kijelentéssel (vagy valami hasonlóval):

- (15) Azokra a dolgokra, amelyekre az „agglegény” szót alkalmazzuk, alkalmazhatjuk a „nőtlen” szót is.

Úgy tűnik egyébként, hogy a legtöbb tárgynyelvi kijelentésnek – a szintetikus kijelentéseknek is – vannak ilyen metanyelvi következményei. Ha például

- (16) Minden holló fekete

mondat igaz, akkor igaz lesz az, hogy

- (17) Amire a „holló” szót alkalmazhatjuk, arra alkalmazhatjuk a „fekete” szót is.

Az (17) állítás, szemben a (16)-mal, nem a hollókról szól, hanem a magyar nyelv szavairól. Az első igaz lehetne akkor is, ha a magyar nyelv soha nem létezett volna, a második *nem*. A jelek szerint az effajta metanyelvi állítások bizonyos kontingens konvenciókat rögzítenek, amelyek a nyelv használatát szabályozzák. Ezért valószínűleg mindegyik empirikus lesz és nem a priori.

6.2 Az analiticitás episztemikus fogalma

Ayer elmélete szerint tehát az analitikus kijelentések nem metanyelvi kijelentések, de mégis kizárólag a bennük szereplő szavak jelentése teszi őket igazgá. Valójában ez a meghatározás fából vaskarika.²³ A nyelvi és faktuális tényezőre vonatkozó tézis ugyanis *általában* a mondatok igazságfeltételeire vonatkozó elvárásunkat fogalmazza meg, és nem tünteti ki az analitikus mondatokat. A most következő érv ezt remélhetőleg világossá teszi.

Tegyük fel, hogy egy olyan elméletet próbálunk szerkeszteni magyarul, amely egy tetszőleges nyelv mondatainak igazságfeltételeit határozza meg. Most tehát egy új formában alkalmazzuk az imént bevezetett fogalmakat: a tárgynyelv legyen a kérdéses nyelv, a magyar a metanyelv, és mint említettük, az elmélet arra vállalkozik, hogy a metanyelven megadja, hogy a tárgynyelv mondatai milyen feltételek mellett lesznek igazak. Például legyen a „Vitr vane” a tárgynyelv egy mondata:

- (18) Az a mondat, hogy „Vitr vane” igaz lesz akkor és csak akkor, ha a „Vitr vane” azt jelenti, hogy fúj a szél, és fúj a szél.

Az elmélet talán egy kis csalódást okoz, ugyanis meglehetősen triviálisnak tűnik, de ellenvetést aligha tehetünk. A tárgynyelvi mondat igazságául két feltételt szabtuk meg: az egyik feltétel a mondat jelentésére vonatkozik, a másik arra, hogy a dolgok hogyan állnak. Világos, hogy a mondat igazságához mind a kettő szükséges: hiába jelentené a „Vitr vane” azt, hogy fúj a szél, a „Vitr vane” ettől még önmagában nem lesz igaz – hacsak közben nem fúj még a szél is. Eszerint tehát az elmélet a következő típusú sémából fog állni:

²³ A következő megfontolások Paul Boghossian cikkére alapozódnak: lásd Paul A. Boghossian: „Analyticity Reconsidered” *Noûs* 30:3 (1996). 360–391.

(IF) „*S*” igaz akkor és csak akkor, ha „*S*” azt jelenti, hogy-
p, és *p*

ahol *S* helyébe a tárgynyelv, *p* helyébe pedig a metanyelv megfelelő mondatait írjuk.

A kérdés mármost ez: vállalkozhat-e az elmélet arra, hogy a tárgynyelv analitikus mondatainak igazságfeltételeit megadja? Már miért ne? Következő kérdés: ugyanezt a sémát kell alkalmaznunk az analitikus mondatokra? A válasz nyilván igen! A séma általában a jelentés és az igazság között igyekszik kapcsolatot teremteni — ha például azt mondjuk, hogy a „minden aggregény nőtlen” mondat igaz, akkor ez nyilván nem csak abban áll, hogy a mondat azt jelenti, amit jelent — hanem egyszersmind abban is, hogy *ténylegesen minden aggregény nőtlen*. Hogyan is lehetne a mondat igaz akkor, ha mondjuk néhány aggregény nős lenne? Ha tehát elfogadjuk, hogy a séma általában minden mondat igazságfeltételeit megadja — és ez aligha megkérdőjelezhető —, akkor kiderül, hogy az analitikus mondatok igazságának éppúgy van egy nyelvi és egy faktuális feltétele, mint a szintetikus mondatokénak. Tagadni ezt, még egyszer, annyit jelent, mint azt állítani, hogy az (IF) séma alól vannak kivételek — márpedig nehéz elképzelni, hogy emellett milyen érvek szólhatnának.

De talán valami *múst* kell azalatt értenünk, hogy a „minden aggregény nőtlen” mondat igazsága csak a benne szereplő szavak jelentésétől függ. Például mondhatnánk ezt: ha egyszer rögzítettük a mondat jelentését, akkor ezzel rögzítettük a mondat igazságértékét is; azaz ha egyszer a mondat azt jelenti, amit jelent, akkor bárhogy is álljanak a dolgok, bárhogy változtassuk is a tényeket, a mondat mindenképpen igaz lesz. A probléma ezzel a javaslattal az, hogy nem az analitikus, hanem a *szükségyszerű* mondatok meghatározását adja. Ahogy már említettem, sok filozófus egyetért abban, hogy például a „Hesperus azonos Phosphorussal” állítás *szükségyszerű*, azt viszont senki nem mondaná, hogy analitikus. Ennek dacára a fenti meghatározás érvényes lesz erre a mondatra is: ha ugyanis már egyszer a mondat azt jelenti, amit jelent, akkor — tekintve, hogy *szükség-*

szerű — bárhog is változzanak a dolgok, mindenképpen igaz lesz. Általában, ha egy mondat egy szükségszerű állítást fejez ki, akkor mihelyt rögzítettük a mondat jelentését — azaz gondoskodtunk arról, hogy ezt az állítást fejezze ki és ne más — a mondat mindig igaz lesz. Pontosán ezt jelenti a szükségszerűség.

Persze voltak olyan filozófusok — köztük a logikai pozitivisták —, akik úgy vélték, minden szükségszerű mondat analitikus és fordítva, csak az analitikus mondatok lehetnek szükségszerűek. Ez a nézet azonban csak akkor érdekes, ha az analiticitást valahogy a szükségszerűség fogalmától *függetlenül* meg tudjuk határozni, márpedig erre a fenti javaslat nem alkalmas.

El kell vetnünk tehát azt az elképzelést, hogy az analitikus kijelentések igazsága pusztán a szavak jelentésétől függ. Az egyetlen épkezlábnak tűnő javaslat az analiticitás értelmezésére *ismeretelméleti* terminusokban fogalmazódik meg. Nem azt kérdezzük, hogy *mitől* függ a kijelentések igazsága, hanem azt, hogy *hogyan* szerzünk róluk tudomást. Ezek szerint egy mondat akkor analitikus, ha *megértése elégséges ahhoz, hogy tudjuk, igaz-e vagy hamis*. Ez a meghatározás az analitikus igazságokat az a priori igazságok egy fajtájának tekinti. Valójában az analiticitás elmélete felfogható annak kísérleteként, hogy az a priori tudás lehetőségét megmutassuk, és számos filozófus erre is használta az analiticitás fogalmát. Ha ugyanis vannak analitikus igazságok, akkor ez megmagyarázza, hogy hogyan lehetséges az érzéki tapasztalattól független megismerés, legalábbis annak egy fajtája. Ayernek az analiticitásról adott jellemzésében egyébként szerepel az ismeretelméleti kritérium *is*, de fontos látnunk, hogy — szemben azzal, amit Ayer állít — *egyedül* ez alkalmas az analiticitás értelmezésére.

Ezen a ponton az olvasóban felmerülhet egy ellenvetés: ha az analitikus igazságok ismeretéhez szükséges a szavak jelentésének ismerete, akkor ez a tudás mégsem lehet teljesen a priori, hiszen tapasztalatra van szükség ahhoz is, hogy a szavak jelentését elsajátítsuk. Valójában itt az a priori igazságokkal kapcsolatos általános problémáról van szó: „a piros egy szín” állítás vélhetően

a priori, ám sokak szerint a piros érzéki tapasztalata nélkül nem tudnánk elsajátítani a „piros” szó jelentését. Ezért az aprioritás fogalmát pontosabban kell meghatározni: egy állítás a priori, ha azon a tapasztalaton kívül, ami az állításban szereplő fogalmak elsajátításához szükséges, további tapasztalat nem szükséges az állítás igazságának eldöntéséhez. Ezt az észrevételt értékeli a híres kanti mondat: „jóllehet minden tudásunk a tapasztalattal veszi kezdetét, ebből még nem következik, hogy minden tudás a tapasztalatból ered.”²⁴

Az általunk javasolt értelmezés szerint tehát az analiticitás ismeretelméleti fogalom, az a priori tudás egy válfaja, amely ugyanakkor különös fontossággal bír a nyelvfilozófiában, hiszen a megismerésnek egy speciálisan a nyelvhez kötődő típusán, a szavak jelentésének ismeretén alapul.

7. Az analiticitás kritikája és holizmus

Fent adott meghatározásunkkal azonban korántsem lenne mindenki elégedett. Az analiticitással kapcsolatban többen is fejeztek ki kételyeket, és talán senki nem olyan hatásosan, mint Quine, aki „Az empirizmus két dogmája” című írásában amellel érvel, hogy az analitikus/szintetikus megkülönböztetésnek voltaképpen nincs értelme. A cikk érveivel most nem foglalkozunk – ezek részben feltételezik az analiticitásnak azt a fogalmát, amelyet fent elvetettünk; másrészt pedig valószínűleg nem működnek Quine-nak a jelentés természetéről vallott meglehetősen radikális nézetei nélkül, és ezeket a radikális nézeteket kevesen fogadják el.²⁵ Ehelyett megemlítünk egy olyan problémát, amelyre Quine is utal egy másik írásában, és amely a jelek

²⁴ Immanuel Kant. *A tiszta ész kritikája*. (Ford. Kis János). ICTUS, 1995. 51.

²⁵ A szóban forgó radikális nézet a jelentés-szepticismus vagy nihilizmus, amelyet a 8. szakaszban tárgyalunk. Paul Boghossian fent idézett tanulmánya részletesen megmutatja, hogy Quine kritikája feltételezi a jelentés-nihilizmust.

szerint igencsak megnehezíti az analitikus és szintetikus állítások elkülönítését.

Mint láttuk, a mondatok igazsága függ egyrészt a mondat jelentésétől, másrészt attól, hogy a dolgok hogyan állnak. Általában feltesszük, hogy beszélgetőpartnereink ugyanazt értik a szavak alatt, mint mi; ezért ha valaki szerintünk téved, akkor természetes lesz a tévedés forrását valamilyen faktuális tévedésben keresni. Például valaki azt állítja, hogy Szókratész agglegény volt. Első gondolatunk az lesz, hogy az illető nem tud Xantippé létezéséről, és ezért közöljük vele, hogy Szókratésznek igenis volt felesége. De ugyan mit gondoljunk akkor, ha az illető erre azt feleli, hogy ő természetesen tudja, hogy Szókratész nős volt, de most nem is erről van szó, hanem arról, hogy Szókratész agglegény. A válasz kézenfekvő magyarázata az, hogy beszélgetőtársunk nem ismeri az „agglegény” szó jelentését. Ha ugyanis tudná, hogy a szó mit jelent, akkor azt is tudná, hogy Szókratész nem lehetett egyszerre nős és agglegény. Tévedésének forrása tehát nem faktuális, hanem nyelvi tudatlanság volt.

Az olyan szavak esetében, mint az „agglegény” viszonylag egyszerű lesz elkülöníteni a nyelvi és faktuális tévedéseket, ugyanis az agglegénység meglehetősen világosan definiálható; másképpen megfogalmazva, az „agglegény” szó alkalmazását néhány egyszerű kritérium rögzíti. A legtöbb szó alkalmazásának azonban igen összetett kritériumai vannak, és ezért eltérő vélemények esetén ugyancsak nehéz lesz megmondani, hogy valaki a szavak jelentéséről vagy a dolgok állásáról vélekedik másképp. Első látásra úgy tűnhet például, hogy ha valaki ismeri a „macska” szó jelentését, akkor egyszersmind tudja, hogy „a macskák állatok” kijelentés igaz. „A macskák állatok” kijelentés a fentiek szerint tehát analitikus. Csakhogy elképzelhető, hogy valaki azért tagadja, hogy a macskák állatok, mert igen sajátos elképzelése van a világról. Az illető elismeri, hogy a macskák kistermetű, egerésző és tejivó szőrös négylábúak, amelyeket az emberek házi kedvencként tartanak, és egyet fog érteni velünk abban, hogy a Cirmos, a Csizmás Kandúr és David Lewis macskája, Bruce, egyaránt macskák; csakhogy ezek szerinte nem

állatok, hanem cselesen rejtőzködő földönkívüliek. Vajon ez a nyelvi vagy a faktuális tévedés egy esete? Az valószínűnek látszik, hogy ha valaki *egyetlen* macskákra vonatkozó állításban sem ért egyet velünk – tagadja, hogy szőrösök lennének, tejet innának, egerésznének és így tovább –, akkor vélhetően mást ért a „macska” szó alatt, mint mi. A közös jelentésnek tehát feltétele, hogy *legalábbis néhány*, macskákra vonatkozó állításban egyetértünk. De ha az egyetértés megvan, akkor lehetséges-e megmondani, hogy az állítások között melyek származnak a szó jelentéséből, és melyek fejeznek ki a macskákról szóló tényszerű információt? Azaz lehetséges-e két csoportra osztani a macskárról szóló állításokat a következő kritérium szerint: az első csoportba azok tartoznak, amelyek feladása egészen biztosan a szó jelentésének megváltoztatásához vezet, míg a második csoportba a macskákról szóló „tapasztalati elmélet” kerül, amelynek elfogadása vagy elutasítása nem érinti a „macska” szó jelentését. A legtöbb szó esetében az ilyesfajta csoportosítás reménytelennek tűnik. Az analitikus és szintetikus állítások elkülönítése azon az elképzelésen alapul, hogy a szavak jelentésének ismerete elválasztható a dolgok állásának ismeretétől; úgy tűnik azonban, hogy a legtöbb szó használatában ezek kibogozhatatlanul összefonódnak. Legtöbbünk számára *nyilvánvaló*, hogy a macskák állatok; csak hogy a „nyilvánvalóság” ugyanúgy lehet a rendkívül alapos tapasztalati igazolás, mint a jelentések ismeretének eredménye. Így – még ha „Az empirizmus két dogmája” című cikk érvei önmagukban nem is döntőek – korántsem meglepő, hogy számos filozófus egyetért a cikk konklúziójával: mivel az analitikus állításokat nem tudjuk elvszerűen elkülöníteni a szintetikus állításoktól, és mivel

szintetikus állítások bizonyosan vannak, ezért leghelyesebb, ha az analitikus állítások osztályát üresnek nyilvánítjuk.²⁶

Érdeemes lesz két másik nézetet megemlíteni, amelyek szintén feltűnnek a cikkben. Az első a quine-i konklúzió ismeretelméleti következményeivel kapcsolatos. Az empiristák szerint az analiticitás lehetne az aprioritás egyetlen forrása – ha tehát nincsenek analitikus állítások, akkor nincsenek a priori tudható állítások sem. Ebből az látszik következni, hogy nincs olyan állítás, amelyet a tapasztalat ne cáfolhatna. Mít kezdjük akkor a korábban említett megfontolásokkal, melyek szerint a matematika és a logika állításainak éppen az a sajátossága, hogy a látszólag ellentmondó tapasztalatok fényében kitartunk mellettük? Quine-nak van egy elmélete az igazolás és cáfolat természetéről, amely segít ezt a jelenséget megérteni. A nézetet *episztemológiai holizmusnak* vagy Quine-Duhem tézisnek szokás nevezni: eszerint a tapasztalat próbájának valójában nem egyes kijelentéseket, hanem *egész tudományos elméleteket* vetünk alá. Egyetlen hipotézisből csak akkor vonhatunk le megfigyelési előrejelzéseket, ha igénybe vesszünk egy háttérelméletet is; és amennyiben egy előrejelzés nem válik be, ez nem dönti el egyértelműen, hogy az elmélet egészében hol keressük a hibát. A tudomány egy olyan erőterhez hasonló, amelynek határfeltételeit a tapasztalat adja. A „tér” belsejében az elmélet alapfeltevései találhatóak; a tapasztalattal való konfliktust olykor a periférián, olykor a tér belsejében végrehajtott változtatásokkal oldjuk fel. Ha egy állítást ártértékelünk, ez rendszerint másik állítások ártértékeléséhez is vezet, a logikai kapcsolatok miatt – ugyanakkor a logikai szabályok maguk is csak az elmélet további, ártértékelhető állításai. Lesznek olyan állítások, amelyek ártértékelése számos további állítás ártértékeléséhez vezet; az

²⁶ Az analiticitás védelmezőinek érdemes lesz az olyan kifejezésekre összpontosítani, amelyek használatát egy-két világos kritérium rögzíti; ilyennek mutatkoznak például a logikai konnektívumok (a „nem”, az „és” és a többi). Lásd Paul Boghossian már említett cikkét, „Analyticity Reconsidered”.

ilyenfajta állításokat általában vonakodunk feladni. A matematika vagy logika állításai ide tartoznak; akárcsak például az, hogy léteznek és léteztek emberek (ami nyilván nem a priori). *Bármely* állítás mellett kitarthatunk, ha úgy tetszik; feltéve, hogy elegendő változtatást hajtunk végre az elmélet többi részében – és fordítva, *egyetlen* állítás sem immúnis a revízióval szemben.

A másik nézet a jelentéssel kapcsolatos, és *szemantikai* vagy *jelentés-holizmusnak* szokás nevezni (nem keverendő össze a fenti ismeretelméleti holizmussal). A tétel a következő: egyetlen kijelentés sem fejez ki önmagában jelentést, hanem csak egy egész nyelv részeként; és a jelentés, amelyet kifejez, függ a nyelv többi kifejezésének jelentésétől. Ha ez igaz, akkor hiba lenne például azt feltenni, hogy minden egyes kijelentéshez rendelhető a tapasztalati evidenciák egy sajátosan rá jellemző osztálya, amely a nyelv többi elemének jelentésétől függetlenül meghatározza a kijelentés jelentését. A jelentés-holizmus jól összeillik az analitikus/szintetikus megkülönböztetés elutasításával (bár nem világos, hogy bármelyikük következik-e a másikból). A fenti példára támaszkodva valaki érvelhetne a következőképpen: lehetetlen elképzelni, hogy valaki összesen egyetlen szónak, a „macskának” a jelentését ismerje. Ahhoz, hogy a „macskán” valaki azt értse, amit mi értünk, rengeteg más kijelentést is meg kell értenie, és azok igazságáról állást kell foglalnia. Ha meg tudnánk különböztetni az analitikus kijelentéseket a szintetikusaktól, akkor mondhatnánk, hogy a „macska” szó jelentéséhez elegendő a macskákról szól analitikus állításokat megérteni és jóváhagyni; de mivel a distinkció nem húzható meg, és mivel ezekben a mondatokban mindenféle más szavak is vannak, amelyekre ugyanez a gondolatmenet vonatkozik, ezért hamar eljutunk oda, hogy egy szó a jelentését az egész nyelv összefüggésében nyeri el.²⁷

²⁷ Mint az Quine írásainak értékelésekor oly gyakori, nem egészen világos, hogy Quine szerint az egyes nézetek között milyen logikai kapcsolat van. Quine „Az empirizmus két dogmája” című cikkben elfogadja a jelentés verifikációs elméletét; egy általános vélekedés szerint

Jerry Fodor, a jelentés-holizmus ádáz ellenzője szerint a nézet következményei abszurdak: például egy mai angol nem értheti ugyanazt egyetlen nyelvi kifejezés alatt sem, mint Shakespeare, mert Shakespeare nyelvében nem fordul elő a „tomatoe” szó. Persze a jelentés-holizmus védelmezői ezt aligha gondolják így. A vita további részleteiért érdemes Fodor és Lepore könyvéhez fordulni.

8. Quine és a radikális fordítás

8.1 A radikális fordítás programja

Quine minden bizonnyal az egyik legnagyobb hatású analitikus filozófus, és sokak szemében valószínűleg az analitikus tradíció egyik legtipikusabb megtestesítője. Richard Rorty például egy 2000 tavaszán Budapesten tartott előadásában az analitikus filozófiát két — szerinte mélyen elítélendő — sarkalatos elvvel jellemezte: az egyik az az erőfeszítés, hogy a filozofálás módszerét a természettudományos vizsgálat szempontjai szerint alakítsuk, a másik pedig az a meggyőződés, hogy a filozófia történetének tanulmányozása semmilyen haszonnal nem jár a filozófia művelésében. Valójában ha 2000 tavaszán számba vesszük a nagyjából analitikusként jellemezhető filozófiát szerte

úgy kapjuk a jelentés-holizmust, hogy a verifikacionizmust kombináljuk az episztemológiai holizmussal. Lásd például Jerry A. Fodor, Ernest Lepore, *Holism: A Shopper's Guide*. Blackwell, Oxford 1993. 1. fejezet. Másfelől Fodor és Lepore szerint a jelentés-holizmus nem tartható az analitikus/szintetikus megkülönböztetés elutasítása nélkül, bár az a/s tagadása nem vonja maga után a jelentés-holizmust. Ugyanakkor Christopher Hookway szerint az episztemológiai holizmus vonja maga után az a/s megkülönböztetés feladását, (Christopher Hookway, *Quine*, Stanford University Press, Stanford, California 1988. 2.4–5 szakasz), míg Fodor és Lepore szerint az a/s megkülönböztetés feladása vezet az episztemológiai holizmushoz (*Holism* 38.)

a világon, akkor kiderül, Rorty nem tart lépést a diszciplína haladásával; meghatározása csak egy meglehetősen szűk csoportra igaz. Quine filozófiájára viszont tökéletesen illik.

Quine a tudományok és a filozófia közötti kapcsolatot talán még szorosabbra vonta, mint a logikai pozitivisták. Quine osztotta a logikai pozitivisták következetes empirizmusát, és azt a meggyőződést, hogy a természettudományokban kell keresnünk az emberi tudás modelljét. Ahogy azonban láttuk, a logikai pozitivistákkal szemben Quine úgy gondolta, hogy egyáltalán nincs a priori tudás, következésképpen nincs semmi, ami a filozófiai vizsgálódásnak a tapasztalati tudományoktól eltérő sajátos státuszt adhatna. Quine nem pusztán úgy gondolta, hogy a filozófia valamiképpen megalapozza a tudományos vizsgálódást; a filozófiát a tudományokkal folytonosnak tekintette.²⁸ Ráadásul a tudományos magyarázatok standardjait és legitimitását illetően rendkívül puritán nézeteket vallott: szerinte *végössor*on egyedül a fizikai elméletek testesítenek meg a világról alkotott valódi tudást: ugyanis a világban levő minden tény fizikai tény. Ezt a nézetet szokás *fizikalizmusnak* nevezni. A mindennapi életben vallott nézetek vagy a fizikától különböző úgynevezett speciális tudományok – mint a biológia vagy a kémia – annyiban járulnak hozzá valódi tudásunkhoz, amennyiben fizikai tényekre utalnak; de autonóm igényt a tudásra nem jelenthetnek be.

A fizikalizmusnak fontos következményei lesznek a jelentés kérdéseire. Az 1. szakaszban már említettük az intuitív jelentéstényeket – azokat a jelentéssel kapcsolatos állásfoglalásokat, amelyeket a nyelv kompetens beszélői elfogadnak. Quine szerint

²⁸ Quine nevéhez fűződik az úgynevezett *naturalizált ismeretelmélet* eszméjének kidolgozása: eszerint az ismeretelméletnek le kell mondania a tudás és igazolás a priori elveinek feltárásáról; feladata az ismeretek megszerzésének empirikus körülményeit tanulmányozni. Lásd például „Naturalizált ismeretelmélet” című írását (Ford. Farkas Katalin) in: Forrai Gábor – Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp. 1999. 369–382.

a jelentés tudománya akkor lehetséges, ha ezek az intuitív jelentés-tények a fizikai valóság részei. Csakhogy a jelentés nyilván nem eleve olyan tiszteletreméltó fizikai fogalom, mint ahogy a részecske vagy az elektron fogalmai azok. A valóság ugyan melyik – a fizika által elismerten létező – alkotórészére utalunk, amikor *jelentésekről* beszélünk? Hogy a problémát érzékeltessük, idézzük fel például a klasszikus empirista jelentéselméletet, amely szerint egy szó jelentése egy idea. Az ideák nem fizikai létezők; a fizikalista tehát nem azonosíthatja a jelentéseket ideákkal. De akkor *mivel*?

Quine szerint egyetlen reményünk arra, hogy a jelentések tudományát megalapozzuk az, ha a jelentéseket *a külvilágból érkező ingerek és a nyelvi viselkedési diszpozíciók* (bizonyos kifejezések használatára való hajlandóság) közötti korrelációkban keressük; ezek ugyanis – az érzékelő receptorok ingerlése, illetve bizonyos hangsorok kiejtése – elismert fizikai létezők. Az összefüggés vizsgálatára alkalmas a *radikális fordítás* szituációja. Képzeljük el, hogy egy nyelvész egy teljesen ismeretlen bennszülött törzs nyelvét próbálja lefordítani saját nyelvére, annak alapján, hogy a bennszülöttek milyen körülmények között használják az egyes nyelvi kifejezéseket.²⁹ A radikális fordító dolga egy *fordítási kézikönyv* összeállítása; ez egy olyan függvény, amely az egyik nyelv kifejezéseire a másik nyelv kifejezéseit rendeli.

Hogyan készül a fordítási kézikönyv? A nyelvész vélhetően azokkal a kifejezésekkel kezdi a munkát, amelyek használata a nyelvész és a bennszülött számára egyaránt feltűnő események megtörténtehez kötődik. Quine híres példáját idézve: egy nyúl szalad át a mezőn; a bennszülött rápillant és azt mondja, „Gavagai”. A fordító egy kérdőjellel lejegyzí a következő fordítást: „Gavagai” = „Nyúl” (vagy „Né, egy nyúl”). Természetesen ez a hipotézis további megerősítésre szorul. A fordító ezért

²⁹ A radikális fordítás problémájának klasszikus kifejtéséhez lásd Willard van Orman Quine, *Word and Object* (MIT Press, Cambridge, Mass. 1960.), második fejezet.

következő lépésként azonosítja a bennszülött informátor egyetértést illetve egyet-nem-értést kifejező jeleit; azaz azt, hogy az informátor szerint egy mondat igaz vagy hamis. Ezek után megpróbál kapcsolatot teremteni a mondatok jóváhagyása és a környezet változó körülményei között azzal, hogy mondatokat ejt ki a bennszülött nyelven, és az informátor jóváhagyását kéri, amelyet az vagy megad, vagy nem. Ezzel a módszerrel lehet lefordítani az úgynevezett *megfigyelési* mondatokat; azaz az olyan mondatokat, amelyeket az összes kompetens beszélő azonos környezeti ingerek mellett hagy jóvá. Ilyenek lesznek a „piros” vagy a „nyúl”. Egy megfigyelési mondat *inger-jelentése* egy olyan rendezett pár, amelynek első, illetve második tagja az ingerek azon osztálya, amelyek mellett az informátorok jóváhagyják, illetve nem hagyják jóvá a mondat használatát. A bennszülött nyelv egy megfigyelési mondatához a fordítás a mi nyelvünk azonos inger-jelentésű mondatát rendeli.

A nyelvben számos mondat azonban nem megfigyelési mondat, sőt, egyes mondatok jóváhagyása nem is függ a változó körülményektől; ilyen például „a vér piros” mondat. Másfelől persze a nyelv végtelen sok mondatot tartalmaz, ezért ha a fordító egyenként akarja őket lefordítani, akkor soha nem ér munkája végére. Célszerű lesz ezért a mondatokat szavakra darabolni, azonosítani a konnektívumokat, és összefüggést teremteni a különböző kifejezések között. Eközben a fordító kizárólag a környezeti ingerek és a nyelvi kifejezések használata közötti megfigyelt együttjárásokra támaszkodhat. Nem érdemes most elveszni annak részleteiben, hogy Quine szerint ez hogyan történik, a lényeg az, hogy a munka végén a fordító előáll egy fordítási kézikönyvvel. Quine híres tézise a *fordítás meghatározatlanságáról* a következő: mindig lesz több olyan kézikönyv, amely egyaránt megfelel az ingerek és a használat között megfigyelt együttjárásoknak.

8.2 A fordítás meghatározatlansága

Miért lesz mindig több fordítási kézikönyv? Nézzük például a „Gavagai” fordítását. A „Gavagai”-t „Nyúl”-nak fordítottuk, mert a két mondat inger-jelentése azonos. Csakhogy a „Gavagai” inger-jelentése megegyezik a következő mondatok inger-jelentésével is: „Egy nyúl létezés-történetének egy temporális szakasza” vagy „Egy elválasztatlan nyúl-rész” vagy „A nyúl-ság egy instanciája”. Ezeket tekintsük most mondatoknak – például olyan értelemben, hogy „Né, ott egy elválasztatlan nyúl-rész” – mégpedig azért, mert az inger-jelentés mondatokra, és nem szavakra definiált. A mondatok jelentését mi, magyarul tudók, nyilván különbözőnek ítéljük; azok a fordítási kézikönyvek, amelyek az egyik helyett a másikat adják meg a „Gavagai” jelentéseként, egymástól tehát különböznek. Viszont ha az inger-jelentés az egyetlen támpontunk, akkor mindegyik fordítás legitim.

Ezen a ponton természetes a következő ellenvetést tenni: mindez lehetséges, ha csak a „Gavagai” kifejezést fordítjuk le. Csakhogy a fordítási kézikönyv szerkesztésénél más mondatokat is lefordítunk, és a „gavagai” kifejezést ezekben is használhatjuk. Tegyük fel például, hogy megállapítottuk, a „Lavagai __” kifejezés fordítása az, hogy „Ez ugyanaz a __, mint amit korábban láttunk”. (Ez nem Quine példája, de a gondolatmenet ugyanaz). Gondoskodjunk arról, hogy informátorunk számára is nyilvánvaló legyen, hogy a most megfigyelt nyúl ugyanaz, mint a korábban látott, és kérjük jóváhagyását a következő mondathoz:

(19) Lavagai gavagai.

Jelenleg mondjuk két hipotézisünk van ennek a mondatnak a fordításáról (a „gavagai” két lehetséges fordításának megfelelően):

(20) Ez ugyanaz a nyúl, mint amit korábban láttunk. (igaz)

- (21) Ez ugyanaz a temporális szakasz egy nyúl történetében, mint amit korábban láttunk. (hamis)

A vizsgált szituációban (20) igaz, (21) hamis lesz. Ha az informátor jóváhagyja (igaznak ismeri el) a „Lavagai gavagai” mondatot, akkor a (21) fordítási hipotézist elvethetjük. Hasonló módon – a „gavagai” különböző kontextusokban való használatával – lehet megszabadulni a többi valószínűtlen javaslattól. A módszer azon alapul, hogy a fenti első és második mondat inger-jelentése nem azonos; ezért lehetséges lesz a fordítást pusztán az inger-jelentésekre támaszkodva egyértelműsíteni.

Sajnos ez Quine szerint nem fog menni. Ugyanis a fenti példában feltételeztük, hogy a „Lavagai __” fordítása „Ez ugyanaz a __, mint amit korábban láttunk”. Valószínűleg ezt a fordítást úgy kaptuk, hogy informátoraink ismételten jóváhagyták a „Lavagai __” alkalmazását a korábban látott dolgokra. De mi van akkor, ha a mondatot félrefordítottuk, és a helyes fordítás valójában ez:

- (22) Ez a korábban látott __ -ra következő másik __.

Ha ez a „Lavagai __” helyes fordítása, akkor a „Lavagai gavagai” mondat fordítására vonatkozó két hipotézis (a „Gavagai” két lehetséges fordításának megfelelően) a következő:

- (20') Ez a korábban látott nyúlra következő másik nyúl. (ez vagy értelmetlen, vagy hamis)
(21') Ez a korábban látott nyúltörténet temporális szakaszára következő másik temporális szakasz. (igaz)

Ebben az esetben az informátor jóváhagyása a második hipotézist erősíti meg, azaz azt a feltevést, hogy a „gavagai” fordítása „egy nyúl létezés-történetének egy temporális szakasza”. Azaz egy kifejezés fordítását megváltoztathatjuk az inger-jelentés megtartása mellett, feltéve, hogy megfelelő változtatásokat hajtunk végre a fordítási kézikönyv többi részében is.

Az olvasó talán úgy érezheti ezen a ponton, hogy mindez egy kissé túlságosan messzire megy az életidegen filozófiai spekulációban. Quine sem állítja azt, hogy az őserdőben dolgozó antropológusoknak komolyan mérlegelni kellene, hogy egy kifejezés „a nyúltság egy instanciáját” jelenti „nyúl” helyett. Amellett azonban kitart, hogy a második preferálása az első helyett mindössze *pragmatikus* – az egyszerűsége, célszerűsége hivatkozó – megfontolásokkal támasztható alá; a fizikai tények nem döntenek a kérdésben. Ráadásul, mint ahogy említettük, számos mondat a nyelvben nem megfigyelési mondat; ezeknek a fordítása így még kevésbé meghatározott, mint a „gavagai” fordítása.

8.3 Jelentés-nihilizmus

Ha esetleg azzal vigasztalnánk magunkat, hogy a meghatározatlanság csak az idegen nyelvek megértésére vonatkozik, akkor alábecsülnénk Quine tézisének horderejét. Az idegen nyelvre csak a könnyebb megértés kedvéért hivatkoztunk; valójában saját nyelvünk megértése ugyanúgy a radikális fordítás szituációja; a másik ember megnyilatkozásait saját nyelvünkre fordítjuk. Ilyenkor általában az úgynevezett „homofónikus” fordítást alkalmazzuk, azaz a „nyúl” kifejezést „nyúl”-nak fordítjuk. Adódhat azonban olyan eset (például a fenti példában Szókratészről és az agglegénységről), amikor eltérünk ettől a szabálytól.

A fordítás feladata két nyelv *azonos jelentésű* kifejezéseinek összepárosítása. Ha vannak *valódi fizikai* jelentés-tények – azaz ha a jelentések tisztességes fizikai tulajdonságok – akkor (fizikai) ténykérdés az is, hogy két kifejezés jelentése azonos-e vagy sem. Eszerint ténykérdés, hogy egy fordítási kézikönyv helyes-e vagy sem. (Ha például a tömeg fizikai tulajdonság, akkor ténykérdés, hogy két vasgolyó tömege azonos-e vagy sem. Ugyanakkor a szépséget például aligha lehetne pusztán fizikai terminusokban magyarázni – és ennek megfelelően aligha ténykérdés az, hogy

két dolog ugyanolyan szép-e vagy sem.) Másfelől Quine szerint az egyedüli releváns fizikai tények, amelyek egy fordítási kézikönyv helyességét meghatározzák, az inger-jelentésekkel kapcsolatos tények. A „gavagai” érv megmutatja, hogy ha a bennszülött és a magyar nyelv mondatainak inger-jelentése az egyetlen támpont a fordítási kézikönyv szerkesztésében, akkor több különböző fordítási kézikönyv is létezik. Két kézikönyv akkor különbözik, ha a bennszülött nyelv *ugyanazon* kifejezését az *intuitív jelentés-megítélés* szempontjából *különböző jelentésű* kifejezésekkel fordítja. Az intuitív jelentés-megítélés azt mondja, hogy a „gavagai”-nak legfeljebb az egyik fordítása lehet helyes. A fizikai tények viszont több fordítást is megengednek. Ebből az következik, hogy a fizikai tények nem határozzák meg az intuitív jelentés-tényeket. Vagyis az intuitív jelentés-tények nem lehetnek fizikai tények. Vagyis a jelentés tudománya nem lehetséges.

Ahogy az 1. szakaszban említettük, a jelentéselméletek tesztelésének természetes módja az, ha az intuitív jelentés-tényeket tartjuk szem előtt: a jelentést olyasmivel próbáljuk magyarázni, ami azonos akkor, amikor a naiv megítélés szerint két kifejezés jelentése azonos, hiányzik akkor, amikor egy kifejezés a megítélés szerint értelmetlen, több van belőle akkor, amikor a megítélés szerint egy kifejezés kétértelmű, és így tovább. Quine végső javaslata nem az, hogy ezt a valamit – mondjuk a referencia vagy igazságfeltétel helyett – azonosítsuk az inger-jelentéssel. Hanem azt mondja, hogy ha *bármilyen* meghatározná és így legitimálná az intuitív jelentés-tényeket, akkor ez csak az inger-jelentés lehetne. De az inger-jelentés erre alkalmatlan, ahogy azt a fordítás meghatározatlansága mutatja. Ezért Quine nézeteit szokás nem annyira a jelentésről alkotott elméletként, hanem a jelentéssel kapcsolatos szkepticizmusként vagy nihilizmusként is jellemezni.

Ha az olvasó még emlékszik az 5. szakaszban mondottakra, akkor most természetes lesz a következő kérdést feltenni: ha Quine szerint nincsenek jelentések, akkor ugyan miről beszél például akkor, amikor a jelentést a verifikációval azonosítja és a jelentés holisztikus jellegéről értekezik? A *Word and Object* 45. §-a

a sokat jelentő „Double Standard” (Kettős mérce) címet viseli. Quine itt egy Brentano és Chisholm által védelmezett tézistről beszél, amelynek lényege nagyjából az, hogy a hitekről, jelentésekről – általában mentális állapotokról és szemantikai sajátosságokról – szóló állítások nem vezethetők vissza olyan állításokra, amelyek nem tartalmaznak utalást efféle sajátosságokra (például a fizika állításaira). A mentális állapotokra és effélékre utaló kifejezéseket „intencionális” kifejezéseknek szokás nevezni; a tézis tehát az, hogy az intencionális kifejezőmód nem redukálható nem-intencionális kifejezőmódra.³⁰ Quine ezzel persze tökéletesen egyetért, hiszen pont a reduktív vállalkozás csődjét mutatja meg a radikális fordítás:

Brentano tézise az intencionális kifejezőmód redukálhatatlanságáról egybecseng a fordítás meghatározatlanságának tézisével. Brentano téziséből kétféle következtetést vonhatunk le: vagy azt, hogy az intencionális kifejezőmód elengedhetetlen, és szükség van az intenció autonóm tudományára, vagy pedig azt, hogy intencionális kifejezőmód alaptalan és az intenció tudománya üres. Az én választásom, Brentanótól eltérően, a második.

Ez azonban, teszi hozzá Quine, nem jelenti azt, hogy az intencionális kifejezés mindennapi vagy praktikus célokra történő használatát meg kellene tiltanunk. De észben kell tartani, hogy különböző célokhoz különböző kifejezőmód tartozik: amikor „a valóság igaz és végső szerkezetét tárjuk fel”, csak a létezők fizikai

³⁰ Mindössze további tájékozódás végett jegyezzük meg (anélkül, hogy a fogalmak magyarázatába belemennénk), hogy Quine emellett felhoz egy érvet, amely eltér az eddig ismertetettől: röviden arról van szó, hogy szerint az intencionális (c-vel) kifejezőmód elkerülhetetlenül *intenzionális* (z-vel), viszont az igazi tudományban használatos kanonikus jelölés kizárólag *extenzionális*. Ezért nem redukálhatók a szemantikai vagy mentális fogalmak a fizika nyelvére.

konstitúciójára vagy viselkedésére hivatkozhatunk; ha viszont célunk mindössze verbális tisztázatlanságok feloldása vagy a logikai dedukciók áttekintése, akkor gyakran érdemes lesz megtérni az intencionális kifejezésmódot.

Említettük, hogy Quine milyen jelentős hatással volt a huszadik századi filozófiára; ám ez a hatás semmiképpen sem abban nyilvánult meg, hogy filozófusok többé nem írtak tanulmányokat a jelentésről – mint ahogy azt a következő szakaszban tárgyalt leghíresebb Quine-tanítvány, Davidson munkái is mutatják. Lehetséges Quine fizikalizmusával mint *ontológiai* tézissel egyetérteni: minden létező fizikai létező. Ugyanakkor lehetséges emellett azt tartani, hogy az intencionális kifejezésmód redukálhatatlan, de ennek ellenére legitim, és így továbbra is lehet filozofálni a jelentésről és az intencionalitásról.³¹ Az egyetlen, amit így elveszítünk – az az igény, hogy a filozófia „szigorú tudomány”. Ezt azonban számos filozófus egyáltalán nem bánja.

Ha már kissé elkalandoztunk az elmefilozófia irányába, akkor maradjunk is itt még egy-két gondolat erejéig. Jó néhány filozófus – többnyire a kognitív tudomány vidékéről – ugyanis nem adta fel azt a reményt, hogy az intencionalitás és a jelentés tanulmányozását szigorú (vagy kevésbé szigorú) tudományos alapra lehet helyezni. Ennek feltételeit Quine-hoz hasonlóan fogalmazzák meg. Jerry Fodor, ennek az irányzatnak talán legfontosabb alakja, így ír:

³¹ Az úgynevezett nem-reduktív fizikalizmus a kortárs elmefilozófiában jól ismert álláspont. Ez az elmélet fizikalista a következő értelemben: ha két entitás minden fizikai tulajdonságában megegyezik, akkor minden más (mentális, szemantikai) tulajdonságban is meg kell egyezniük. Ugyanakkor nem-reduktív, mert az álláspont szerint ebből nem következik az, hogy például a mentális kifejezésmód segítségével azonosított tulajdonságok (pl. az a hit, hogy Quine járt Budapesten) azonosak valamilyen, fizikailag jól megragadható tulajdonsággal (például egy agyállapottal vagy viselkedési diszpozícióval). Davidson például a nem-reduktív fizikalizmus képviselői közé tartozik.

Felteszem, hogy előbb vagy utóbb a fizikusok befejeztnek nyilvánítják a dolgok végső, redukálhatatlan tulajdonságairól készített listát. Amikor ez meglesz, a spin, a charm, a töltés talán szerepelnek majd a listán. A *valamiről-levőség* (aboutness) azonban biztosan nem lesz rajta; az intencionalitás egyszerűen nem ilyen alapvető.³²

Ha tehát az intencionalitás vagy reprezentáció tudományos státuszát bizonyítani akarjuk, akkor vissza kell vezetni őket a fizika által respektált fogalmakra. Ezzel próbálkozik Quine is a jelentéssel kapcsolatban, és ezt nyilvánítja lehetetlennek.

Quine érvében azonban van egy rendkívül vitatható (kevésbé udvariasan: bizonyosan téves) pont: mégpedig az, hogy a jelentést meghatározó fizikai tényeket korlátozhatjuk az idegvégződéseket érő ingerek és a nyelvi viselkedési diszpozíciók összefüggéseire. Ez két irányban is leszűkíti a lehetséges tényeket: egyrészt kizárja a „belső”, azaz az agy állapotaival kapcsolatos tényeket; másrészt kizárja a külvilágban létező *dolgokkal* kapcsolatos tényeket, ugyanis csak az általuk okozott *ingereket* veszi figyelembe. Ezzel Quine a behaviourizmus programját követi. Quine a jelek szerint magától értetődőnek tekinti, hogy a belső állapotok irrelevánsak a jelentések meghatározásakor. A nyelv alapvetően társas jellege szerinte azt jelenti, hogy a nyilvános tréning hatására megtanulunk a nyilvánosan megfigyelt dolgokra egyformán válaszolni – de ugyanazt a nyilvános viselkedést számtalan különböző belső elrendezés teszi lehetővé. „Ugyanabban a nyelvben felnövő emberek olyan bokrokhoz hasonlítanak, amelyeket a rendszeres nyírás ugyanolyan formájú elefántokká alakított. A gallyacskák és ágak anatómiai részletei bokorról bokorra másképp töltik ki az elefánt-formát, de a kívülről látható eredmény ugyanaz.”³³

Csakhogyan a behaviourizmus mind pszichológiai, mind filozófiai elméletként mára már ugyancsak népszerűtlen. Quine,

³² Jerry Fodor, *Psychosemantics*. MIT Press, Cambridge, Mass. 97.

³³ Willard van Orman Quine, *Word and Object*. 8.

összhangban az eddig mondottakkal, például a nyelvtanulást is behaviorisztikusan értelmezi: eszerint a nyelvtanulást a különböző ingerek és a kiejtett hangok közötti kapcsolatoknak a megerősítés hatására bekövetkező változásai segítségével magyarázhatjuk. Ez az elmélet lényegében tarthatatlan.³⁴ A kognitív tudomány fejlődése egyértelműen a behaviorizmustól egyre messzebb vezet, és a kognitív képességeket nem a viselkedésben és ingerekben, hanem az agy szerkezetében igyekszik felfedezni.

Másfelől azok a kortárs elméletek, amelyek a jelentést vagy reprezentációt naturalista vagy fizikalista terminusokban igyekeznek értelmezni, általában a belső reprezentációk (agyállapotok valamilyen sajátosságai) és a külső *tárgyak* közötti oksági kapcsolatokat igyekeznek felhasználni.³⁵ Azaz a reprezentációk magyarázatában nem az úgynevezett proximális (azaz az érzékelő felületeken jelentkező) ingereket, hanem a disztális (távoli) okokat tekintik relevánsnak. Van például egy olyan elmélet, amely a reprezentációk tartalmát evolúciós, a túlélést segítő szerepük alapján igyekszik azonosítani. Ha tényleg vannak a jelentést meghatározó evolúciós törvényszerűségek, akkor azok vélhetően magukkal a dolgokkal (azaz a túléléshez hozzájáruló ehető nyulakkal) és nem a proximális ingerekkel lesznek kapcsolatosak.

³⁴ Lásd Chomsky híres kritikáját a behaviorizmusról és a behaviorista tanulási elméletről: Noam Chomsky, „Review of Skinner's *Verbal Behaviour*” *Language* 35 (1959). 26–58.

³⁵ Lásd Jerry Fodor fent említett könyvét: *Psychosemantics*. 1987.

9. Davidson és a radikális interpretáció

9.1. *Előhang: a parittya érv*

A jelentés magyarázatának az eddigiekben két fontos aspektusa bontakozott ki: először is meg kell értenünk azt, hogy különböző típusú kifejezések (például szavak és mondatok) jelentése hogyan függ össze. Másodszor pedig valamilyen kapcsolatot próbáltunk teremteni egyfelől a nyelv, másfelől pedig világunk más aspektusai között; azt reméltük ugyanis, hogy ez a kapcsolat segít megérteni, mit is fejeznek ki a nyelvi kifejezések. Az második kérdésre adott válaszként eddig a következő javaslatok merültek fel: a jelentést magyarázzuk *dolgokkal, igazságfeltételekkel, érzéki tapasztalatokkal* vagy (bevallottan sikertelenül) *ingerekkel*.

A kísérletek közül eddig talán az igazságfeltétel-elmélet tűnt a legvédehetőbbnek. Ha azonban még emlékszünk, az elmélet tárgyalását félbehagytuk akkor, amikor felmerült az az igény, hogy az igazságfeltétel fogalmát pontosabban értelmezzük. Az elképzelés olyasmi volt, hogy egy mondat igazságfeltételein azokat a *körülményeket* kell érteni, amelyek mellett a mondat igaz.

A körülmények a világ részei: első közelítésben mondhatnánk úgy is, hogy egy mondat jelentése az a *tény*, amely igazzá teszi (mivelhogy a mondat igazságának a feltétele a tény fennállása).³⁶ Ezt az ötletet minden bizonnyal még pontosítani kell. Az 1. szakaszban láttuk, hogy a tárgyak nem lehetnek szavak jelentései, mert ugyanazt a tárgyat jelölő két szónak eltérhet a jelentése – a tárgyak nem cizellálják elég finoman a jelentéseket. Hasonló ellenvetésre készülhetünk fel a tényekkel kapcsolatban is: az intuíciónak azt mondja, hogy ugyanazon a ténynek a fennállását ki lehet fejezni eltérő jelentésű mondatokkal is. Ám talán segíthet az

³⁶ Ez a felfogás nem áll távol az igazságfeltétel-elmélet azon változatától, amelyet Wittgenstein képvisel a *Tractatusban*.

a manőver, amelyet Frege javasolt a nevekkel kapcsolatban: a mondatok jelentését azonosíthatnánk azzal a móddal, ahogyan tényeket jelölnek. Mindenesetre így megteremténénk a kapcsolatot a világ és a nyelv között.

Az elképzelésnek minden bizonnyal része lesz az, hogy a mondatok számos különböző tényt jelölhetnek – azaz a mondatokba a valóság *más és más* pontjaihoz való kapcsolódás révén áramlik a jelentés. A „süt a nap” és a „fúj a szél” teljesen mást jelentenek, és természetes azt is gondolni, hogy más és más tényeket fejeznek ki. Felmerül azonban az a kérdés, hogy vajon hogyan individualizáljuk a tényeket. Azaz: mikor különbözik két tény? A tények a nyelven kívüli valóság részei – éppen ezért választottuk őket a jelentések magyarázatára – ezért a tények azonosságát is valahogy úgy kellene megállapítani, hogy abban a valóságot leíró nyelv ne játsszon szerepet. Kézenfekvő például feltenni, hogy az a tény, hogy Nápoly északra van Red Blufftól – *ugyanaz* a tény, mint hogy Red Bluff délre van Nápolytól; ezért inkább úgy mondanánk, hogy ennek a ténynek a fennállását mi kétféleképpen tudjuk kifejezni. Továbbá a Nápoly fekvésére vonatkozó ténynek része az a dolog (a város maga), amelyet a „Nápoly” név megnevez, és sem magának a dolognak az azonossága, sem a dolgot érintő tények vélhetően nem változnak meg attól, hogy mi a „Nápoly” vagy az „Ischia harmincmérföldes környezetében fekvő legnagyobb olasz város” néven utalunk a városra. A példák két általános elvet sugallnak: (i) ha „s” és „t” logikailag ekvivalens mondatok, akkor ugyanaz a tény teszi őket igazgá és (ii) ha „s” és „t” két olyan mondat, amely egymástól csak abban különbözik, hogy egy kifejezést egy ugyanarra a dologra utaló kifejezéssel helyettesítünk, akkor a két mondatot ugyanaz a tény teszi igazgá.

Ha azonban ezt a két általános elvet elfogadjuk, akkor Davidson szerint bizonyítható, hogy *tetszőleges két igaz mondat ugyanazt a tényt jelöli*. Vagyis ha történetesen süt a nap és fúj a szél, akkor a „süt a nap” és a „fúj a szél” mondatok ugyanazt a tényt jelölik – persze nyilván eltérő módon, ugyanis jelentésük szemmel láthatóan különbözik. Ebben az esetben viszont a tényre

való hivatkozás teljesen feleslegesnek látszik. Kezdeti elképzelésünk az volt, hogy az eltérő jelentésű mondatok a nem-nyelvi valóság más-más pontjaihoz való kapcsolódás révén nyerik jelentésüket, ám ez az elképzelés most összeomlott. A nem-nyelvi valósággal való kapcsolat nem világította meg azt, miért jelenti az egyik mondat ezt, a másik azt.

Az alábbiakban ismertetjük Davidson érvét. (Aki hajlandó elhinni Davidsonnak, hogy a bizonyítás működik, annak elegendő a szakasz utolsó két bekezdését elolvasni.) Vezessük be először is a következő jelölést: $\iota x(Fx)$. A „ ι ” jelet deskriptornak nevezzük, és a „ $\iota x(Fx)$ ” kifejezés így olvasandó: „az az x , amelyre igaz, hogy Fx ”. A „ $\iota x(x = D)$ ” kiolvasása például „az az x , amely azonos D -vel”. A deskriptor tehát arra alkalmas, hogy leírásokat jelöljünk vele. Figyeljük meg, hogy a deskriptor utáni zárójelben mindig egy *mondat* típusú kifejezés áll („ Fx ” vagy „ $x = D$ ”), amely valamilyen, x -re vonatkozó állítást fogalmaz meg; az egész, deskriptorral lekötött kifejezés viszont egy leírás, azaz olyan kifejezés, amely egyedi dolgot jelöl – az „ $\iota x(x = D)$ ” kifejezés például nyilván D -t jelöli. Tekintsük most a következő mondatot:

$$(23) \quad \iota x(x = D) = \iota x(x = D)$$

Ennek kiolvasása: „az az x , amely azonos D -vel azonos azzal az x -szel, amely azonos D -vel”, vagyis a mondat szerint D azonos D -vel. Nyilvánvaló, hogy ez egy logikai igazság. Tekintsük most a következőt:

$$(24) \quad [\iota x(x = D) = \iota x(x = D)] \ \& \ s$$

Ezt a mondatot úgy nyertük, hogy egy logikai igazság és az s mondat konjunkcióját képeztük. Mivel a logikai igazságok minden körülmények között igazak, ezért ezen mondat igazságának feltétele megegyezik s igazságának feltételeivel. Azaz a mondat logikailag ekvivalens lesz s -sel. Még egy cseles lépésre van szükségünk: mivel a korábbiak szerint a deskriptort követő

zárójelben mondat típusú kifejezés állhat, ezért a következő mondat is jólformált

$$(25) \quad \text{ix}(x = D \ \& \ s) = \text{ix}(x = D)$$

mi több, logikailag ekvivalens a (24) mondattal. (Tulajdonképpen csak annyi történt, hogy az s -sel való konjunkciót az első zárójelen belülre vittük.) Vegyük észre, hogy az „ $\text{ix}(x = D \ \& \ s)$ ” egy határozott leírás (kiolvasható: „az az x , amelyre igaz, hogy azonos D -vel és s ”).³⁷ Ha s igaz, akkor ennek a leírásnak a jelölete nem más, mint D . Tegyük most fel, hogy s igaz. Ha most s helyébe egy másik igaz mondatot írunk, például t -t, akkor az így kapott határozott leírás: „ $\text{ix}(x = D \ \& \ t)$ ” jelölete ugyancsak D lesz. Eszerint a következő mondat

$$(26) \quad \text{ix}(x = D \ \& \ t) = \text{ix}(x = D)$$

mindössze annyiban különbözik a (25)-től, hogy egy kifejezést egy azonos jelölétű kifejezésre cseréltünk. És most már készen is állunk az érv prezentálásához.

Legyen „ s ” és „ t ” két tetszőleges igaz mondat, és tekintsük a következő négy mondatot:

$$(27) \quad s$$

$$(28) \quad \text{ix}(x = D \ \& \ s) = \text{ix}(x = D)$$

$$(29) \quad \text{ix}(x = D \ \& \ t) = \text{ix}(x = D)$$

$$(30) \quad t$$

A fentiek értelmében az (27) és (28), illetve a (29) és (30) mondat logikailag ekvivalens, míg a (28) és (29) csak abban különbözik,

³⁷ Az ilyen logikai formájú mondatokat felfoghatjuk olyan természetes nyelvi mondatok leírásaként, amelyek valamilyen általános feltétel fennállása mellett keresik egy határozott leírás jelölését. Például: „az a dolog, amely eső idején száraz marad”. Ekkor ha s : „Esik az eső”; Fx : „ x száraz”, akkor a leírás a következőképpen formalizálható: $\text{ix}(Fx \ \& \ s)$

hogy egy szinguláris kifejezést egy ugyanarra a dologra utaló szinguláris kifejezéssel helyettesítettünk. Ha tehát elfogadjuk a fentiekben megfogalmazott elveket a tények azonosságának feltételeiről, akkor bizonyítást nyert az, amit fent ígértünk: jelesül, hogy minden igaz mondatot ugyanaz a tény teszi igazzá.

Ez az érv Davidson több írásában felbukkan (a „True to the Facts”, a „Truth and Meaning” és a „Causal Relations” című írásokban³⁸), és a szakirodalomban „parittyá-érvként” (slingshot argument) is szokás emlegetni, utalással Dávid parittyájára: ez az egyszerű érv állítólag óriásokkal felérő elméleteket leteríti. (Az érvet Davidson egyébként Fregének tulajdonítja.) Mindenesetre, ha az érv működik, akkor az eredeti szellemben fogant igazságfeltétel-elmélettel sikeresen elbánt. A nyelvi jelentést valamilyen nem-nyelvi entitás révén igyekeztünk azonosítani; az elmélet helyességének feltételéül szabtuk, hogy legalábbis bizonyos mondatokhoz a nem-nyelvi valóság eltérő elemeit rendelje; és az derült ki, hogy tetszőleges két igaz mondathoz ugyanazt az elemet kell rendelnünk. Az elmélet tehát csődöt mondott.

A parittyá-érvet persze lehet kritizálni, és sokan kritizálták is. Davidson maga viszont az érvet érvényesnek tekinti, és most ez a fontos, ugyanis feladatunk itt a davidsoni program megértése. Davidson is ahhoz a tradícióhoz tartozik, amelyre mély benyomással voltak a formális szemantika eredményei, és – összhangban azzal, amit korábbiakban a formális szemantika és az igazságfeltétel-elmélet harmonikus kapcsolatáról mondtunk – Davidson is egyetért azzal, hogy „az igazságfeltételek megadása a mondat jelentésének egyfajta megadása”. Számára azonban mást jelent az „igazságfeltételek megadása”, mint azt a fentebb körvonalazott elmélet sugallta, és nem véletlenül: ahogy láttuk, Davidson szerint az igazságfeltételek fenti értelmezése sehova nem vezetne. Davidsonnak tehát másképpen kell megteremtenie nyelv és világ kapcsolatát. Az az elmélet, amely

³⁸ In: Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation*. Clarendon Press, Oxford, 1984.

ezt a feladatot elvégzi, és egyszersmind a jelentéssel kapcsolatos másik kérdésre – a különböző típusú kifejezések jelentésének összefüggésére – is választ ad, a *radikális interpretáció* eszméjén alapul.

9.2 Radikális interpretáció és Tarski-féle igazságelmélet

Mint ahogy már említettük, Davidson sok tekintetben Quine tanítványának vallja magát, és a radikális interpretáció elmélete nyilván tudatosan utal a radikális fordítással kapcsolatos quine-i megfontolásokra.³⁹ Ebben az írásban Davidson célja egy olyan Interpretációs Elmélet megalkotása, amelynek ismerete képessé tehetne minket arra, hogy egy nyelvhasználó szavait interpretáljuk, azaz megértsük. Itt mindjárt egy fontos megjegyzést kell tennünk. Davidson nem ígér egy olyan elméletet, amelyet mi mindannyian *ténylegesen* használunk más emberek szavainak megértésében. Mindössze egy olyan elméletet szeretne találni, amelynek megtanulása *elvileg* alkalmassá tenné minket arra, hogy egy nyelvet megértsünk. Annak vizsgálatával, hogy egy ilyen elméletnek milyen általános feltételeknek kell megfelelnie, Davidson a jelentés és megértés alapvető sajátosságainak remél nyomára jutni.

Mindjárt az első ilyen, a vállalkozás természetéből következő feltétel az, hogy az elméletnek *végesnek* kell lennie – ugyanis csak ekkor lesz megtanulható – viszont képesnek kell tennie minket *potenciálisan végtelen* számú mondat megértésére. Ez vélhetőleg akkor lesz lehetséges, ha a nyelvünk kompozicionális (lásd e fejezet I. szakaszát).⁴⁰ Az Interpretációs Elmélet eme aspektusa

³⁹ Davidson jelentésről alkotott nézeteinek egyik leghozzáférhetőbb kifejtése a „Radical Interpretation” című írásban található. Szintén alapvető a „Truth and Meaning”. In: Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation*.

⁴⁰ Ezt a kérdést taglalja a „Semantics for Natural Languages”. In: Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation*.

fog tehát arról számot adni, amit már fentebb említettünk: hogy az összetett kifejezések jelentése hogyan függ összetevőik jelentésétől.

Az interpretáció másfelől *radikális*, mert – a quine-i vállalkozáshoz hasonlóan – itt is azzal a feltételezéssel kell élnünk, hogy az interpretálandó nyelv számunkra teljesen ismeretlen. Természetesen az Interpretációs Elméletnek, ahhoz, hogy eligazítást nyújtson a jelentés és megértés kérdéseiben, helyesnek kell lennie, és joggal várhatjuk el, hogy az Elmélet helyessége ellenőrizhető legyen. A radikalitásból viszont az következik, hogy az elméletet olyan bizonyítékkal kell alátámasztanunk, amely elérhető az interpretátor számára: azaz akkor is, ha a vállalkozás kezdetén egy szót sem ért az interpretálandó nyelvből.

Davidson a következő állítás mellett érvel: a Tarski által javasolt igazságelmélet egy módosított változata alkalmas lesz Interpretációs Elméletnek. Először röviden ismertetjük a Tarski-féle igazságelmélet alapgondolatát; majd szemügyre vesszük, milyen változtatások szükségesek ahhoz, hogy az elméletet interpretációra használjuk; végül megvizsgáljuk, hogy az elmélet kielégíti-e az Interpretációs Elmélettel szemben támasztott követelményeket.

Tarski volt az első, aki a klasszikus elsőrendű logikához formális szemantikát szerkesztett⁴¹, és ennek az elméletnek a magva az igazságelmélet. Aki tehát logikai tanulmányai során már találkozott elsőrendű szemantikával, az ismeri Tarski elgondolásának lényegét.

⁴¹ Lásd Alfred Tarski, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása” (Ford. E. Bártfai László). In: Alfred Tarski, *Bizonyítás és igazság. Válogatott írások*. Gondolat, Bp. 1990. Az írás eredetileg 1933-ban jelent meg, lengyelül. Tarski ekkor huszonnyolc éves volt. A Tarski-féle igazság-konceptiót (és az igazsággal kapcsolatos más kérdéseket) igen világosan mutatja be Robert L. Kirkham könyve, *Theories of Truth*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1997.

Tarski az igazság hordozóinak a *mondatokat* (és nem mondjuk az absztrakt proposíciókat vagy a hiteket) tekintette, és ebből az következik, hogy az igazságot nem általában, hanem mindig egy nyelvhez viszonyítva kell meghatároznunk. Azt a nyelvet, amelynek mondataira az igazságot definiálni akarjuk, *tárgynyelvnek*, az elmélet nyelvét pedig *metanyelvnek* nevezzük. (A megkülönböztetésről már volt szó: lásd az 5. szakaszt.) Tarski elméletében a *kielégítés* fogalma alapvető; ez a viszony *mondatok* és *értékelések* között áll fenn. Az elsőrendű logika nyelvében megfogalmazhatóak olyan mondatok, amelyekben változók szerepelnek: ezeket a mondatokat a változók egyes értékelései kielégítik, más értékelések nem. Az elméletnek véges számú axiómája van, amelyeket két csoportra oszthatunk:

azokra, amelyek megadják, hogy a legegyszerűbb típusú mondatokat milyen feltételek mellett elégíti ki egy értékelés, és

azokra, amelyek megadják az összetett mondatok kielégítés-feltételeit az egyszerűbb mondatok kielégítés-feltételeinek segítségével.

Az igazság fogalmát a kielégítés fogalmának segítségével lehet definiálni:

Az *L* nyelv egy mondata igaz akkor és csak akkor, ha minden értékelés kielégíti.

Mivel minden mondatot fel lehet bontani a legegyszerűbb típusú mondatokra, az axiómáknak rögzíteniük kell a nyelv tetszőleges mondatának kielégítés-feltételeit; így azt is, mikor elégíti ki egy mondatot minden értékelés. Ebből és az igazság fenti definíciójából a nyelv minden mondatára következnie kell egy olyan ekvivalenciának, amely megadja az adott mondat igazságfeltételeit („*s mondat igaz akkor és csak akkor, ha...*”). Nem mindegy persze, hogy mi szerepel az ekvivalencia másik oldalán. Tarski saját elméletével szemben azt a rendkívül fontos követelményt támasztotta, hogy a nyelv minden mondatára *levezethető* legyen belőle a következő típusú ekvivalencia:

(T) „A hó fehér” igaz akkor és csak akkor, ha a hó fehér.

Általánosságban:

(T) s igaz akkor és csak akkor, ha p .

Ahol s a metanyelv egy mondata, p pedig a tárgynyelvé.

Pontosabban: Tarskinál s a tárgynyelv egy mondatának kanonikus leírása, p pedig a mondat fordítása a metanyelvre. Davidson céljainak ez persze nem felel meg, hiszen a radikális interpretáció nem támaszkodhat egy előzetesen elérhető fordításra. Ez indokolja az egyik fontos módosítást az eredeti elmélethez képest. Davidson célja nem az igazság definiálása; ezért megengedheti magának, hogy az „igazság” fogalmát alapvetőnek tekintse, és elméletétől a következőt várja el: az elméletből következzenek a tárgynyelv minden s mondatára egy T mondat:

(T) s igaz akkor és csak akkor, ha p .

Ahol p egy olyan mondat, amely akkor és csak akkor igaz, amikor s igaz. Egy másik fontos módosítást az jelent, hogy Tarskival szemben Davidson az elméletet nem formális, hanem természetes nyelvre kívánja alkalmazni. Maga Tarski ezt nem tartotta lehetségesnek.

Davidson szerint tehát egy természetes nyelvhez szerkesztett elmélet, amelyből a nyelv minden mondatára levezethető egy T ekvivalencia, alkalmas lesz az interpretáció céljaira: azaz egy ilyen elmélet ismerete képessé tenné minket arra, hogy egy ismeretlen nyelvet megértsünk.

9.3 Interpretáció és a Jószándék Elve

Az Interpretációs Elmélettel szemben támasztott egyik követelés az volt, hogy helyességét olyan bizonyítékok támasztásuk alá, amelyek elérhetőek az interpretátor számára. Ezzel

kapcsolatban első látásra adódik egy probléma, amelyet Davidson a következőképpen vezet be:

Egy beszélő azért tart igaznak egy mondatot, mert a mondat azt jelenti, amit jelent, és mert ő azt hiszi, amit hisz. Ha tudjuk, hogy igaznak tart egy mondatot és tudjuk a mondat jelentését, akkor ebből következtethetünk hiteire; ha elegendő információ áll rendelkezésünkre hiteiről, akkor talán következtethetünk arra, hogy a mondatok mit jelentenek. A radikális interpretáció azonban olyan bizonyítékokra támaszkodik, amelyek nem feltételezhetik a jelentések ismeretét, sem pedig a hitek részletes ismeretét.⁴²

A fenti passzusban megfogalmazott tételt a Hit és Jelentés Kölcsönös Függésének nevezhetjük⁴³. Egy mondat értelmezése olyan lesz, mint egy egyenlet megoldása, amelyben *három* változó van, mégpedig a következők: hogy *milyen hitet* fejez ki a mondat (H), hogy a mondat *mit jelent* (J), és hogy a mondatot a beszélő *igaznak tartja-e* (I). Ha a három közül kettőt ismertünk, következtethetünk a harmadikra, mint ahogy ezt a következő két példa illusztrálja:

1. eset

- (I) S igaznak tartja azt a mondatot, hogy „Tam je velbloud”
- (J₁) S nyelvén a mondat azt jelenti, hogy „Amott van egy teve”
- (H₁) S úgy véli, hogy amott van egy teve.

2. eset

- (I) S igaznak tartja azt a mondatot, hogy „Tam je velbloud”
- (J₂) S ezzel a mondattal azt a hitét fejezi ki, hogy amott van egy láma.

⁴² Donald Davidson, „Radical Interpretation” 134–135.

⁴³ Ezzel a kérdéssel foglalkozik részletesebben Donald Davidson, „Belief and the Basis of Meaning” és a „Thought and Talk” című tanulmánya is. *Inquiries into Truth and Interpretation*.

– (H₂) S nyelvén a mondat azt jelenti, hogy „Amott van egy láma”

Davidson feltételezi, hogy a radikális interpretáció szituációjában is azonosítani tudjuk azt, hogy mikor tart egy nyelvhasználó egy mondatot igaznak. (Ha még emlékszünk rá, hasonló funkciót töltött be a radikális fordítás elméletében a jóváhagyás kifejezésének azonosítása.) Ha viszont ez az egyetlen változó, amely rögzített, ez nem elegendő az interpretált nyelv mondatainak értelmezéséhez.

Davidson javasolt megoldása a következő: rögzítsünk még egy változót, jelesül a hiteket, az úgynevezett Jószándék Elve (Principle of Charity) alapján. Az Elv szerint igyekeznünk kell olyan hiteket tulajdonítani másoknak, amelyeket az adott körülmények között mi magunk is elfogadnánk. Más szavakkal: „olyan igazságfeltételeket rendelünk az idegen nyelv mondataihoz, amelyek igazat adnak a beszélőnek, amikor csak lehetséges – természetesen aszerint, hogy mi magunk mit tekintünk igaznak.”⁴⁴ Így lehetővé válik az elmélet tesztelése, méghozzá az elméletet következményeinek, a T mondatoknak a tesztelésével. Ha például S akkor tartja igaznak az „Es regnet” mondatot, amikor esik az eső, akkor ez bizonyíték a következő T mondat helyességére:

(T) „Es regnet” igaz akkor és csak akkor, amikor esik az eső.

Ha S ragyogó napsütésben erősködne amellet, hogy „Es regnet”, akkor – figyelembe véve, hogy mi magunk ilyen körülmények között nem hinnénk azt, hogy esik az eső – a fenti T mondat helyességét jó okunk lenne megkérdőjelezni. Ilyen módon teremődik meg végül is a kapcsolat Davidson elméletében a nyelv és a világ között: mert az elméletnek figyelembe kell vennie azon összefüggéseket, amelyek fennállnak a világ állapotai és

⁴⁴ Donald Davidson, „Radical Interpretation” 137; „Truth and Meaning” 27, lásd még „Thought and Talk” 168–169.

azon hajlandóságunk között, hogy egyes mondatokat igaznak tartsunk.

A következő kérdés ez: amennyiben az elméletet a bizonyítékok alátámasztják, mondható-e, hogy sikerült az idegen nyelvet értelmeznünk? Konkrétabban: megadják-e a T-mondatok az interpretálandó nyelv mondatainak jelentését? Nem egészen. Mint említettük, a T-mondatoknak az elméletből levezethetőknek kell lenniük: egy ilyen levezetés világossá teszi a mondat szerkezetét és azt, hogy az összetevők hogyan járulnak hozzá a mondat igazságfeltételeihez. (A levezetés ugyanis a fentebb jellemzett axiómákra fog támaszkodni.) Davidson álláspontja az, hogy egy adott mondat T-ekvivalenciája az ekvivalencia *levezetésével együtt* megadja a mondat jelentését.

Ezt a fejezetet azzal a kérdéssel indítottuk, hogy vajon egy szó jelentését lehetséges-e referenciájával azonosítani. Válaszunk egyértelműen nemleges volt; de megjegyeztük, hogy a referencia a nyelv fontos funkciói közé tartozik. A következő fejezetben néhány ezzel kapcsolatos filozófiai problémát veszünk szemügyre.

III.

REFERENCIA

1. Nevek

1.1 Referencia

A nyelvfilozófia egyik legfogósabb kérdése a nyelv és a világ kapcsolatát firtatja: hogyan vonatkoznak szavaink a világ dolgaira? Akár kérdezzünk vagy kérünk, akár állítunk vagy javasolunk valamit, szavainkkal, kifejezéseinkkel képesek vagyunk dolgokról – például emberekről, tárgyokról, eseményekről vagy helyekről – említést tenni. „Ki vezérli őket?” – kérdezi Hamlet. „Az agg norvég királynak öccse, Fortinbras” – feleli a százados. A válaszban több dologról is említés történik: a norvég királyról, annak öccséről, sőt, ez utóbbi individuumot a százados kétféleképpen is megnevezte: egyrészt mint „a norvég király öccsét”, másrészt mint „Fortinbrast”. A nyelvi kifejezéseknek ezt a sajátosságát – hogy dolgokra utalnak vagy vonatkoznak – nevezzük a nyelv referáló funkciójának, és ebben a fejezetben ennek a funkciónak egy fajtáját vizsgáljuk: azokat az eseteket, amelyekben egyes, egyedi dolgokról beszélünk.¹

¹ A referencia kérdésének egy, az ebben a fejezetben követettől némileg eltérő szempontú vizsgálatára a IV. fejezet 6. szakaszában térünk vissza.

1.2. A tulajdonnevek két fontos jellegzetessége

A fenti példában már szerepelt az egyedi referálásra használt kifejezések két típusa: a tulajdonnév és a határozott leírás. Tulajdonnevek például az „Ausztrália” vagy „Gagarin” kifejezések, de nevet bárminek adhatunk: embereknek, állatoknak, földrajzi helyeknek, eseményeknek vagy tárgyakkal. A határozott leírások (például „a legkisebb kontinens” vagy „az első űrhajós”) olyan kifejezések, amelyek a határozott névelő („a” vagy „az”) és egy egyes számú jelzős szerkezet kombinációjából állnak. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a nyelvtani forma önmagában nem elegendő az egyedi referáló határozott leírások azonosításához: vannak ugyanis olyan esetek, amikor egy „az ez és ez” formájú kifejezés nem egyedi dologra utal. Például a „Mily remekmű az ember” állítás nyilván nem egy bizonyos emberre, hanem az emberekre általában vonatkozik.²

Egy leírás az individuumot valamilyen *tulajdonságai* révén ragadja meg. Amikor a százados az agg norvég király öccsét említi, ezzel azért Fortinbrasra – és nem mondjuk Rosenkrantzra vagy Guildensternre – utal, mert épp Fortinbras rendelkezik azzal a tulajdonsággal, ami a leírásban szerepel. Persze ha ezen a színen indulunk el a leírások referenciájának magyarázatában, akkor arról is illenék mondani valamit, hogy kifejezések hogyan képesek tulajdonságokat kifejezni. Mindenesetre ha van valami elképzelésünk arról, hogy általános terminusok (mint az „agg” vagy a „király”) hogyan működnek, akkor a leírások működéséről is elkezdhetünk képet alkotni. Egy leírás ugyanis arra a dologra referál, amely a megfelelő tulajdonságokkal rendelkezik, azaz kielégíti a leírást.

Míndez talán magától értetődőnek tűnik, ám az érdekes az, hogy a legtöbb tulajdonnévvel láthatóan más a helyzet. Egy dolog neve ugyanis rendszerint nincs összefüggésben a dolog

² Lásd erről P. F. Strawson: „A referálásról”. In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat, Bp. 1985. 168.

tulajdonságaival. Kétségtelenül vannak bizonyos szokások például az emberek neveivel kapcsolatban – általában örököljük szüleink családnevét, és George-nak általában férfiakat hívnak –, így valakinek a nevéből gyakran következtetünk bizonyos tulajdonságaira (például a nemére vagy az apja nevére). Az ilyesfajta konvenciók azonban nem a nyelvhez tartoznak, amit az bizonyított, hogy nevek teljes értékű nyelvi funkciót tölthetnek be akkor is, ha használatuk nem követi ezeket a megállapodásokat. George Eliot nő volt, és az apját Evansnak hívták – ennek ellenére a „George Eliot” név ugyanúgy sikeresen referál viselőjére, mint a – történetesen ugyanazt az individuumot jelölő – „Mary Ann Evans” név. Sőt, a „George Eliot” lehetne egy hajó vagy egy vendéglő neve is: a névből még az sem derül ki, hogy viselője egyáltalán milyen fajta létező.³

A névből magából tehát nem lehet mindig következtetni a név referenciájának tulajdonságaira. Ugyanakkor – vagy esetleg éppen ezért – rámutathatunk egy további fontos különbségre a nevek és a leírások között: a nevek esetében szinte elképzelhetetlen, hogy egy nevet úgy használjunk referálásra, hogy a névvel jelölt dolog valami *további* tulajdonságát ne ismernénk. Hasonlít-suk össze az alábbi két mondatot:

- (1) A világ legnagyobb vendéglője kisebb, mint gondolnád.
- (2) Telmah kisebb, mint gondolnád.

Az első állítás értelme világos, még ha a leírás által jelölt dologról a leírásban foglaltakon kívül nem is tudunk semmit. A leírás megáll önmagában. A második mondat esetében viszont, minthogy fogalmunk sincs arról, hogy a „Telmah” név referenciája egyáltalán milyen típusú létező (ember? épület? település? vendéglő?), azt sem értjük meg igazán, hogy mit közöl az állítás.

³ Kivételt képeznek az olyan tulajdonnevek, amelyek inkább átmenetnek tűnnek a leírások és a nevek között, mint például az intézmények nevei: „Magyar Nemzeti Bank” vagy az úgynevezett „beszélő” nevek, mint „Rótszakállú Frigyes”.

Ahhoz, hogy a név a mondatban betölthesse feladatát – kijelölhesse azt a dolgot, amelyről azután predikálunk valamilyen tulajdonságot – a név referenciáját valahogy a névtől függetlenül is azonosítanunk kell. A nevek nem állnak meg önmagukban.

A nevekről folytatott nyelvfilozófiai vita rekonstruálható annak segítségével, hogy az egyes elméletekben a neveknek az említett két vonása közül (hogy nem következik belőlük referenciájuk semmilyen tulajdonsága, ugyanakkor nem állnak meg önmagukban) melyik kerekedett felül.

1.3. Mill

A nevekkal kapcsolatos vitát John Stuart Mill nézetével szokás kezdeni.⁴ Mill szerint a „Nagy-Britannia jelenlegi miniszterelnöke” (az ő példájában „Anglia jelenlegi miniszterelnöke”) típusú kifejezések szemantikájának magyarázatához két dolgot kell számba venni. A kifejezéshez először is kapcsolódik egy attribútum, azaz tulajdonság, amit Mill úgy fejez ki, hogy a kifejezés *konnotálja* az attribútumot; másodszer pedig a kifejezés jelöli avagy *denotálja* az összes olyan dolgot, ami rendelkezik ezzel a tulajdonsággal. Kétfajta létezőről van tehát szó: egyrészt egy tulajdonságról, ami valamiféle általános és feltehetően absztrakt entitás, másrészt egy konkrét partikuláris létezőről, mint például az a hús-vér ember, aki most Nagy-Britannia miniszterelnöke. Mill egyébként ezt az elméletet nem csak az egyedi dolgokra referáló kifejezésekre alkalmazta, hanem predikátumokra is. A „fehér” szó a fehérség tulajdonságát konnotálja, és azokat a dolgokat denotálja, amelyek történetesen fehérek – azaz rendelkeznek a fehérség tulajdonságával.⁵ Hogy a két aspektust érdemes megkülönböztetni, az hamar világossá válik: a „fehér”

⁴ John Stuart Mill, *A System of Logic*. Longmans, Green and Co, London 1865. (első megjelenés: 1843.)

⁵ A denotáció/konnotáció megkülönböztetés történetéhez lásd William Occam, *Quodlibeta*. V. V. *Questio* XXV.

konnotációja ugyanis vélhetőleg nem változik meg máról holnapra, de azon dolgok osztálya, amelyek fehérek, gyakran változik.

A tulajdonnevekkel viszont más a helyzet, mint a predikátumokkal és leírásokkal: Mill a jelek szerint úgy gondolta, hogy a nevek egyetlen, szemantikai szempontból érdekes tulajdonsága az, hogy milyen konkrét individuumot jelölnek avagy denotálnak. Egy név nyelvi szerepe tehát abban merül ki, hogy valamire utal, és az utalás direkt módon, a konnotáció közvetítése nélkül történik.

Mill elmélete – vagy legalábbis a szokásosan neki tulajdonított elmélet – a nevek fenti két vonása közül teljes egészében az elsőre teszi a hangsúlyt: a névből nem lehet következtetni referenciájának tulajdonságaira. Mill ezt úgy fogalmazta meg, hogy a tulajdonnevek nem konnotatívak: azokat az individuumokat denotálják, amelyeket ezen a néven hívunk; de nem jelzik vagy vonják maguk után a szóbanforgó individuumok egyetlen attributumát sem.

1.4. Az egyszerű milliánus elmélet kritikája

Az egyszerű milliánus elmélettel kapcsolatban több probléma is felmerül. Ezekre a problémákra már utaltunk a II. fejezet 2. szakaszában, amikor a jelentés és a referencia fogalmát bevezettük.

(i) A jelentés nem azonosítható a referenciával, állítottuk, hiszen képesek vagyunk értelmes állításokat tenni nemlétező dolgokról is. A csillagászok egy időben azt hitték, hogy a Naprendszernek van egy bolygója, amely a Merkúr pályájának bizonyos sajátosságait magyarázza, és ezt a bolygót Vulkánnak nevezték el. Később kiderült, hogy a Vulkán nem létezik. Ha a nevek jelentése kizárólag referenciájukban keresendő, akkor a „Vulkán” értelmetlen, és ezért a csillagászok Vulkánnal kapcsolatban tett kijelentései egytől-egyig értelmetlenek. Ez pedig első látásra aligha elfogadható.

(ii) Egy másik problémát vetett fel az úgynevezett „Frege-rejtvény”, amely az azonosság-állításokkal kapcsolatos.⁶ Ha a névnek egyetlen, a jelentés szempontjából releváns vonása az, hogy mire referál, akkor az ugyanarra az entitásra referáló „Hesperus” és „Phosphorus” ugyanúgy járul hozzá egy mondat jelentéséhez. Azonban ez láthatólag nem így van. Ahogy láttuk, Frege szerint a

- (3) Hesperus azonos Hesperusszal.
- (4) Hesperus azonos Phosphorusszal.

állítások más-más értelmet fejeznek ki.

Frege megemlíti a jelenség egy lehetséges magyarázatát, amelyet korábban maga is elfogadott. Eszerint az azonosság-állítások voltaképpen nem maguk a dolgok, hanem a dolgok *nevei* közötti viszonyt fejeznek ki. A korábbi szóhasználattal (lásd a II. fejezet 6. szakasz) tehát azt mondhatnánk, hogy az azonosság-állítások voltaképpen *metanyelvi* állításokként értelmezendők, a következőképpen:

- (5) A „Hesperus” név ugyanazt jelöli, mint a „Hesperus” név.
- (6) A „Hesperus” név ugyanazt jelöli, mint a „Phosphorus” név.

Abban nincsen semmi meglepő, hogy akár azonos jelentésű szavak is eltérően viselkednek metanyelvi kontextusban. Viszont a fenti átfogalmazás megmagyarázni látszik, hogy az első állítás miért triviális, míg a második miért nem az.

Érdemes megjegyezni, hogy ha ez a megoldás működik, akkor talán alkalmazható a Vulkán esetére is. Metanyelvi átfogalmazásunk ekkor így festhetne:

⁶ Frege, „Jelentés és jelöllet” (Ford. Máté András). In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Bp. 2000. 118.

(7) A „Vulkán” név nem jelöl semmit.

Abban pedig megint csak nincsen semmi meglepő, hogy egy értelmetlen szó egy értelmes metanyelvi állítás részét képezi: például értelmes lesz az az állítás, hogy a „babig” szó nem része a magyar szókincsnek.

Frege szerint viszont ez az elmélet nem elfogadható. Ha az azonosság-állítások a nyelvről és nem a világról szólnak, akkor megfosztjuk magunkat annak lehetőségétől, hogy az efféle állítások segítségével a világról közöljünk érdekes információkat. Márpedig Frege úgy gondolta, hogy a Hesperus és Phosphorus azonosításakor pontosan ez történik: nem pusztán önkényes jelölési konvenciók egybeeséséről értesülünk, hanem egy fontos csillagászati tényről. (És persze hasonló a helyzet a Vulkán esetében is: az, hogy a Vulkán nem létezik, nem egyszerűen arról informál, hogy semmit nem hívnak Vulkánnak, hanem arról, hogy az a bolygó, amelynek létezését a Merkúr pályájának magyarázatára feltették, nem létezik.)

(iii) A harmadik probléma a felcserélhetőséggel kapcsolatos; a Frege-rejtvényt tulajdonképpen tekinthetjük ezen általános probléma speciális esetének is. Kézenfekvőnek látszik a következő elvet elfogadni: az azonos jelentésű szavak felcserélhetők egy állításban anélkül, hogy az állítás értelmét megváltoztatnánk.⁷ Az elv igazolásául a kompozicionalitás elvére hivatkozhatunk: ha egy állítás jelentése a benne szereplő szavak jelentésétől és kombinációjuk módjától függ, akkor két azonos jelentésű szónak ugyanazt a hozzájárulást kell tennie az állítás jelentéséhez, így azt a felcserélés nem változtatja meg. Ha a nevek egyetlen szemantikai vonása referenciájuk, akkor ugyanazon dolog két neve ugyanazzal járul hozzá egy állítás értelméhez, és ezért egymással felcserélhetőnek kell lenniük. Ahogy azonban példáink

⁷ Természetesen a felcserélés metanyelvi kontextusban nem kívántatik meg; a következő két mondat igazságértéke eltér, és ezért jelentésük aligha lehet azonos: „A »deskripció« szó d-vel kezdődik.” Vagy „A »leírás« szó d-vel kezdődik”.

megmutatják, „Hesperus” és „Phosphorus” egymással nem mindig felcserélhetők.

1.5. Frege: értelem és jelöllet

A fenti három ellenvetésből tehát a következő tanulságot vonhatjuk le: a referencia – vagy Frege szóhasználatával, a jelöllet – aligha lehet a nevek egyetlen, a jelentés szempontjából releváns tulajdonsága, ugyanis egyrészt a jelöllet nélküli nevek is az értelmes nyelvhasználat részét képezik, másrészt az azonos jelölletű nevek a jelentés szempontjából eltérően viselkednek. Mindezekre a problémákra megoldást remélhetünk, ha elfogadjuk Fregének azt a javaslatát, hogy a neveknek jelölletükön kívül még egy fontos szemantikai tulajdonsága van, amelyet Frege *értelemnek* nevez.⁸ A megoldás lényege a következő lenne: egy név rendelkezhet értelemmel akkor is, ha nincs jelölete (tehát a jelöllet nélküli nevek kérdését megoldottuk), és két név értelme különbözhet akkor is, ha jelölletük azonos (ez megoldást ígér a felcserélési problémára). Az értelmet Frege úgy jellemzi, mint a megjelölt tárgy megadási módját; és szerinte az értelem meghatározza a jelölletet. Az értelem nem keverendő össze azzal a szubjektív „képzzettel”, amelyet alkalmasint egy névhez kapcsolhat valaki; például a „Budapest” név rendelkezhet romantikus asszociációkkal annak számára, aki Budapesten töltötte a nászútját. Ez azonban legfeljebb a pszichológusra vagy az

⁸ Frege a „Sinn” és a „Bedeutung” kifejezéseket használja, amelyek azóta is jelentős fejtörést okoztak a fordítóknak. A „Sinn” angol fordítása meglehetősen egységesen „sense”; a „Bedeutung” fordításai között szerepel „reference”, „nominatum”, „denotation”, „Meaning”, „Bedeutung”. A cikk magyar fordításában a fordító a „jelentés” és a „jelöllet” kifejezéseket használja, mi azonban ettől részben eltérünk: a kérdés túlnyomórészt angol nyelvű irodalma ugyanis könnyebben értelmezhető, ha a „jelentés” a „meaning”, az „értelem” pedig a „sense” megfelelője. A „jelöllet”-et az eddigiekkel összhangban a „referencia” szinonimájaként használjuk.

életrajzíróra tartozik, de nem a nyelvfilozófusra; a nyelvi kifejezések jelentése nyilvános, és Frege ennek szellemében azt is állítja, hogy „egy tulajdonnév értelmét mindenki felfogja, aki ismeri a nyelvet” (119–121).

Hogy Frege ezen felül pontosan hogyan vélekedett a nevek jelentéséről, az meglehetősen vita tárgya az értelmezők között; mi most azt a „hivatalos” fregei elméletet vesszük szemügyre, amely a kérdés további történetére a legnagyobb hatással volt. Az értelem fogalmát azért vezettük be, mert azt reméltük, hogy ha a „Hesperus” és a „Phosphorus” értelme különböző, akkor ez megmagyarázza, miért nyújt az azonosság-állítás érdekes új információt a világról. Nos *mi* is ez az információ? Mit tanulunk meg akkor, amikor értesülünk arról, hogy Hesperus azonos Phosphorusszal? Vélhetően azt, hogy az az égitest, amely este először látható az égen, azonos azzal, amely reggel utoljára látható. Ezért kézenfekvő lesz a nevek értelmét azzal azonosítani, ami az információ tartalmában szerepel: eszerint a „Hesperus” értelmét az a leírás adja meg, hogy „az az égitest, amely először látható este az égen”, a „Phosphorus” értelmét pedig az, hogy „az az égitest, amely reggel utoljára látható az égen”. (Hasonlóképpen magyarázhatnánk azt az információt, amit a „Vulkán nem létezik” állítás nyújt.) Általában *a nevek értelmét olyan határozott leírásokkal adhatjuk meg, amelyeket a név jelölete kielégít*. Ezt nevezzük a nevek leíró elméletének. Az értelem azonosítása a leírásokkal összhangban van az értelem korábbi jellemzéseivel: mert a különböző leírások tényleg felfoghatók a tárgy különböző „megadási módjainak”, és a leírás valóban megragadja a jelöletet tulajdonságai révén, és így igaz lesz az, hogy az értelem meghatározza a jelöletet.

Az, hogy az értelem meghatározza a jelöletet, rendkívül fontos tény. Mint az előző fejezetben láttuk, számos filozófus ért egyet azzal, hogy a kijelentő mondatok jelentése összefügg igazságfeltételeikkel. Emlékezzünk a kompozicionalitás elvére is: a mondatok jelentését alkotórészeik jelentése és kombinációjuk módja határozza meg. Tehát amikor a tulajdonnevek jelentését keressük, akkor valami olyasmit igyekszünk találni, ami hozzájá-

rul a neveket tartalmazó mondatok igazságfeltételeihez. A „Hesperust felhő takarja” mondat igazságának feltétele az, hogy azt a dolgot, amelyre a „Hesperus” név utal, felhő takarja. Vagyis a mondat igazságát az dönti el, hogy a név jelölétével hogyan állnak a dolgok. Ezért a „Hesperus” jelentésének el kell vezetnie minket a jelölülethez; másképpen a „Hesperus” jelentése nem tenné a megfelelő hozzájárulást a mondat igazságfeltételeihez. A javasolt leírás ennek megfelel: mert az egyetlen dolog, ami kielégíti az „este az égen először feltűnő égitest” leírást, az valóban az, amit a név jelöl, vagyis aminek tulajdonságaitól a mondat igazsága függ.

Frege elmélete a tulajdonneveknek a 2. szakaszban említett második fontos jellegzetességét magyarázza meg: ha egy név valamilyen leírással szinonim, akkor ezzel rendelkezésünkre áll egy mód, ahogyan a név jelölését valamiképpen azonosítani tudjuk.

1.6. Russell és a nevek leíró elméletével kapcsolatos problémák

A nevek leíró elméletét Frege kívül Russellnek is szokás tulajdonítani; és jöllehet az értelmezés körül itt is vita van,⁹ mi most is a szokásos interpretációt követjük. Russell egy kissé másképp fog hozzá a probléma vizsgálatához, mint Frege. Russell szerint egy *valódi névnek* – Russell szóhasználatával: logikai névnek – úgy kell viselkednie, ahogy azt az egyszerű milliánus elmélet diktálja: egy névnek valamit meg kell neveznie, vagy másképpen – definíció szerint – nem név. Russell a logikai neveket a leírásokkal állítja szembe, és megmutatja, hogy a felcserélhetőség és a jelöllet létezésének kérdései a logikai neveket és a leírásokat másképpen érintik. Mint ahogy már láttuk, egy

⁹ Lásd például Mark Sainsbury, „Filozófiai logika” (Ford. Farkas Katalin). In: A. C. Grayling (Szerk.), *Filozófiai kalauz*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1997. 82.

dolog logikai neveinek mindenhol felcserélhetőnek kell lenniük. Továbbá egy logikai nevet tartalmazó mondat csak akkor értelmes, azaz használatával csak akkor lehetséges *bármit* kifejezni, ha a megnevezett dolog létezik. Kézenfekvő azt feltenni, hogy egy mondat használatával egy *gondolatot* fejezünk ki. Russell szerint ebből az következik, hogy a valódi nevek jelölétének létezésében még csak nem is lehet kételkedni; ha ugyanis kételkedünk a név jelölétének létezésében, akkor kételkedünk abban, hogy egyáltalán elgondolunk-e egy gondolatot, és ennek Russell szerint nincs sok értelme. A leírásokkal más a helyzet: ahogy azt a 2.2. és 2.3. szakaszban látni fogjuk, Russell kidolgozott egy elméletet, amely megmagyarázza, hogyan lehet egy határozott leírást tartalmazó állítás értelmes akkor is, ha a leírásnak semmi nem felel meg; és azt is, hogy ugyanannak a dolognak a leírásai miért nem cserélhetők fel bizonyos kontextusokban.

A logikai nevek és a leírások sajátosságainak ezt a különbséget ezután tesztként használhatjuk arra, hogy eldöntsük, egy kifejezés melyik kategóriába tartozik. Vizsgáljuk meg például a természetes nyelvek tulajdonneveit. Kételkedhetünk abban, hogy Romulus valóban létezett-e; ezért a fenti kritérium szerint „Romulus” nem lehet valódi név. Ugyanez vonatkozik lényegében az összes természetes nyelvi tulajdonnévre. Ezért a „mindennapi” tulajdonnevek nem valódi nevek, hanem álcázott határozott leírások. Azaz a nevek jelentése határozott leírásokkal adható meg: a nevek egyes leírásokkal szinonimák.

Mindez igen meggyőzően hangzik; van azonban egy probléma a nevek leíró elméletével, amely a közkeletű értelmezés szerint azonnali feszültséget idéz elő mind Frege, mind Russell számára. Mégpedig az, hogy ugyanahhoz a névhez egy nyelv használói más-más leírásokat társíthatnak; egyikünk szerint például az „Arisztotelész” értelmét a „Platón leghíresebb tanítványa”, másikunk szerint a „A Metafizika szerzője” leírás adja meg (ezek szerint az „Arisztotelész írta a Metafizikát” állítás is más-más információt nyújt számunkra). Csakhogy ez ellentmond annak, hogy a nevek értelme (vagy Russellnél az a leírás, amelyet

a név rövidít) a nyilvános nyelv része, és ezért a nyelv minden kompetens beszélője számára ismert. Lehetséges ugyanis, hogy valaki nem tudja, hogy Arisztotelész Platón tanítványa volt, és azt sem, hogy ő írta a *Metafizikát*, mert Arisztotelész az ő számára mondjuk mint Nagy Sándor nevelője ismert. Hogyan képesek ezek az emberek kommunikálni, tekintve, hogy ugyanazon kifejezés alatt mást és mást értenek?

Frege említést tesz erről a problémáról a „Jelentés és jelölés” egyik lábjegyzetében, és azt mondja, hogy a név értelmének változása mindaddig nem okoz gondot, amíg a jelölés ugyanaz marad, a szigorúan definiált logikai vagy matematikai nyelvben pedig ilyesminek nem szabad előfordulnia.¹⁰ – Russell mintha azt mondaná, hogy a nevekkel társított leírások mindössze arra szolgálnak, hogy a beszélők *gondolatait* explicitté tegyék,¹¹ és a gondolatok végül is nem nyilvánosak. Nem egészen világos, hogy ezek a megjegyzések hogyan oldják fel a feszültséget. Mind Russell, mind Frege szemmel láthatólag teljesen tudatában van az itt jelentkező nehézségnek, és – többek között – éppen ezért gondolják egyes értelmezők azt, hogy valójában ezek a filozófusok nem képviselték a nevek leíró elméletét – másképpen a szimbolikus logika két atyját szembeszökő következetlenséggel kellene vádolnunk.

A probléma lehetséges megoldásaként szokták emlegetni azt a nézetet, hogy a nevekhez nem egyetlen leírást, hanem alternatív leírások egy csoportját kell kapcsolni.¹² Ezek szerint az „Arisztotelész” név jelentése nem például „a Metafizika szerzője”, hanem

¹⁰ 114. o. Lásd még a hasonló szellemű tárgyalást „A gondolat” című írásban. (Ford. Máté András). In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok*. 200–201.

¹¹ Sainsbury, i. m. 84.

¹² A megoldás szerzőjeként John Searle-t szokás emlegetni, lásd „Proper names”. In: A. P. Martinich (Szerk.), *The Philosophy of Language*. 2. kiadás, Oxford University Press 1990. Valójában Searle ott prezentált alapgondolatai némileg különböznek a fent leírt egyszerű leírás-elmélettől.

valami ilyesmi: „a Metafizika szerzője, vagy Platón tanítványa, vagy Nagy Sándor nevelője vagy...”. Az „Arisztotelész” név arra fog referálni, aki ezen leírások egy elégséges részét kielégíti, és mindenki, aki legalább egyet ismer ezek közül a leírások közül, lényegében ugyanazt fogja az „Arisztotelész” név alatt érteni.

Ezt a megoldást nem fogjuk részleteiben megvizsgálni, ugyanis a nevek leíró elméletét a következő szakaszban az eddigieknél még komolyabb kihívások fenyegetik. Érdemes lesz viszont számot vetni a vita állásával. Az egyszerű milliánus elmélettel szemben súlyos ellenvetések merültek fel: a jelöllet nélküli nevek, a Frege-rejtvény és a felcserélhetőség problémája. Legalábbis ezekre a problémákra a nevek leíró elmélete megoldást ígér, és más megoldási javaslat nemigen merült fel (mihelyt ugyanis eltávolodunk a leíró elmélettől, egyszersmind ezeknek a problémáknak a megoldásától is messzebbre kerülünk).

1.7. Kripke

Saul A. Kripke *Naming and Necessity*¹³ című munkája a nevekről — és persze a szükségszerűségről — írott egyik legfontosabb mű, amelyben az általános vélekedés szerint a szerző döntő érveket hoz fel a nevek Fregének és Russellnek tulajdonított leíró elméletével szemben.¹⁴

Az előző szakasz végén azt a problémát mérlegeltük, hogy a nevekhez kapcsolt leírások, és így a nevek jelentése is beszélőről beszélőre változhatnak. Kripke amellettt érvel, hogy a leíró elmélet

¹³ Saul Kripke, *Naming and Necessity*. Blackwell, Oxford 1980. (első megjelenés: 1972.)

¹⁴ Az alább következő lényegi meglátásokat szinte mindig Kripke nevéhez fűzik, jóllehet számos ponton más filozófusok írásai már megelőlegezték ezeket a gondolatokat — például Searle „Proper names” című írása, melyre az előbb, a 12. jegyzetben hivatkoztunk.

még *egyetlen emberre* vonatkoztatva sem működik.¹⁵ Szerinte egy nyelvhasználó akkor is képes egy nevet kompetensen használni, ha egyetlen olyan – akár idioszinkretikus – határozott leírást sem kapcsol a névhez, amely meghatározná annak referenciáját. Ezek szerint a leírások nem teljesítik azt a feladatot, amelyet az előző szakaszban a tulajdonnevek jelentése számára kijelöltünk: hogy a megfelelő hozzájárulást tennék a neveket tartalmazó mondatok igazságfeltételeihez.

A leíró elmélet működéséhez a jelek szerint a következőnek kell teljesülnie: egy név sikeres használatához az szükséges, hogy a névvel társítsunk egy (vagy több) leírást, amelyet egy és csak egy dolog elégít ki, és ez a dolog lesz a név referenciája. Kripke nem vonja kétségbe, hogy társítunk bizonyos leírásokat egy névvel – vagy prózáiban fogalmazva, mindenféle dolgokat hihetünk egy név viselőjéről. Azt azonban tagadja, hogy a leírások akár szükségesek, akár elégségesek lennének ahhoz, hogy meghatározzák a név referenciáját.

Valaki például részt vesz egy beszélgetésben, ahol Feynman neve felmerül. Az illető már hallott Feynmanról, de mindössze annyit tud róla biztosan, hogy egy híres fizikus, azaz az egyetlen leírás, amit a „Feynman” névhez kapcsol ez: „egy híres fizikus”. Ez a leírás biztosan alkalmatlan lesz arra, hogy a „Feynman” név referenciáját meghatározza, hiszen ugyanúgy igaz lesz mondjuk Gel-Manra is. Ennek ellenére Kripke azt mondaná, hogy embe-rünk a „Feynman” név használatával minden további nélkül sikeresen referál Feynmanra; amikor például megkockáztatja azt a megjegyzést, hogy „Feynman ausztrál”, akkor hamis, amit mond, ugyanis Feynman nem ausztrál. Tehát egy név sikeres használatának *nem szükséges feltétele az, hogy a név használója egy egyértelmű leírást társítson a névvel.*¹⁶

¹⁵ Ezt emeli ki kiváló tanulmányában Gareth Evans; „The causal theory of names” (1973). In: A. W. Moore (Szerk.), *Meaning and Reference*. Oxford University Press 1993. 210.

¹⁶ Kripke, *i.m.* 81ff.

Kripke egy másik híres példája Gödellel kapcsolatos. Jó néhányan vannak, akik számára a „Gödel” névvel társított legfontosabb leírás ez: „az, aki először bizonyította a nem-teljességi tételt a számelméletre”. Tegyük fel, hogy a nem-teljességi tételt valójában egy Schmidt nevű ember bizonyította először, aki röviddel ezután sajnos meghalt, mikor is Gödel hozzájutott a bizonyításhoz és a sajátjaként publikálta. Ezek szerint valójában Schmidt az, aki egyedül kielégíti a névhez kapcsolt leírást; Kripke intuíciója viszont az, hogy a „Gödel” név használatával nem Schmidtre referálunk; a „Gödel Bécsben született” mondat igazságának nem az a feltétele, hogy Schmidt Bécsben született. Ezek szerint a névhez kapcsolt leírás *nem elégséges* ahhoz, hogy meghatározza a név referenciáját. Ha ezen felül azzal is egyetértünk, hogy a tévedés dacára a „Gödel” név továbbra is Gödelre referál, akkor egy újabb példa bizonyítja, hogy a társított leírásnak való megfelelés *nem is szükséges* ahhoz, hogy a név egy individuumra referáljon.¹⁷

Ugyanezt a példánkat felhasználhatjuk arra, hogy a fenti kifogásokat kissé másképpen fogalmazzuk meg. Ha az „az, aki először bizonyította a nem-teljességi tételt a számelméletre” leírás és a „Gödel” név jelentése azonos, akkor a „Gödel bizonyította elsőként a nem-teljességi tételt a számelméletre” állítás *analitikus*, azaz pusztán a benne szereplő szavak jelentése alapján tudható. Ha az állítás analitikus, akkor nehezen képzelhető el, hogy empirikus bizonyítékok alapján feladnánk a benne való hitünket. Vizsgáljunk meg egy nyilvánvalóan analitikus állítást: „Minden aggregény nőtlen”. Ugyan milyen fajta empirikus bizonyíték győzne meg minket arról, hogy nem minden aggregény nőtlen? Ha esetleg valaki azzal állna elő, hogy Dánia egy kis falvában felfedeztek egy nős aggregényt, akkor valószínűleg azt gondolnánk, hogy az illető nem ismeri egészen az aggregény kifejezés jelentését. Az viszont tökéletesen elképzelhetőnek látszik, hogy mondjuk Gödel levelezésének kutatása során olyan bizonyítékok

¹⁷ Kripke, *i.m.* 83ff.

kerülnek napvilágra, melyekből kiderül, hogy nem Gödel bizonyította először a nem-teljességi tételt. Eszerint az állítás aligha lehet analitikus.

Kripke ezekkel a megfontolásokkal ismét a neveknek a 2. szakaszban említett első fontos jellegzetességét helyezi előtérbe: egy névből rendszerint nem következik viselőjének semmilyen tulajdonsága. Még ha legtöbbször egyet is értünk azzal, hogy „Gödel” név viselője bizonyította először a nem-teljességi tételt, a „Gödel” név akkor is sikeresen töltene be funkcióját a nyelvben, ha viselője nem rendelkezik ezzel a tulajdonsággal.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a nevek leíró elméletéről mégiscsak le kell mondanunk. Vizsgáljuk most meg azt a kérdést, hogy mit ajánl helyette Kripke.

1.8. Az oksági elmélet körvonalai

Amikor a *Naming and Necessity*¹⁸-ben Kripke a nevek leíró elméletét bemutatja, érdekes módon az elmélet legfőbb vonzerejének nem az 1.4. szakaszban említett három probléma megoldását tartja. Szerinte a leíró elmélet legfőbb érdeme az, hogy megmagyarázza, hogyan kapcsolódik egy név a referenciájához. Az egyszerű milliánus elméletben a referencia a név egyetlen szemantikai vonása — de ez semmit nem mond arról, hogy hogyan teremődik meg a név és a tárgy közötti viszony. Szóltunk már arról, hogy a nyelv szavainak fizikai tulajdonságai (például milyen hangok vagy milyen formájú betűk szerepelnek egy szóban) nem nyújtanak eligazítást a szó jelentését illetően. Ugyanez a probléma a nevek és referenciájuk kapcsolatánál is felmerül: az „Arisztotelész” jelsor melyik tulajdonsága magyarázza meg azt, hogy a világban létező számtalan dolog közül pont Arisztotelészre fog referálni?

¹⁸ *Id. kiad.* 27–29.

A nevek leíró elmélete választ ad erre a kérdésre. Fentebb elmondtuk, hogy egy leírás a dolgot tulajdonságai révén ragadja meg – az a dolog lesz a leírás referenciája, amely rendelkezik a leírásban foglalt tulajdonságokkal. Ha a név jelentését egy leírás adja meg, akkor a név és referenciája közötti kapcsolatot visszavezethetjük a leírás és referenciája közötti kapcsolatra.

Mit kezdünk azonban akkor, ha a nevek leíró elmélete ellen komoly kifogások merültek fel és Kripkét követve visszatérnénk inkább a milliánus elmélethez? A megoldás kiindulópontja lehet az a megfigyelés, hogy neveket gyakran keresztelővel vagy explicit névadó aktussal adományozunk viselőiknek. Például valaki rámutat egy sziklafokra, és ünnepélyesen azt mondja: „legyen ennek a sziklafoknak a neve Darien”. Akik jelen voltak a névadásnál, ettől kezdve a „Darien” névvel erre a sziklafokra fognak referálni. Később az eredeti névadás aktusa talán feledésbe is merül: a fontos az, hogy a nyelvhasználó közösség tagjai elfogadják a névadást, és a továbbiakban mindig azzal a szándékkal használják a nevet, hogy segítségével az eredetileg elkeresztelt dologra utaljanak. Így válik lehetségessé az, hogy akkor is sikeresen használjuk a „Darien” nevet referálásra, ha nem rendelkezünk egy olyan határozott leírással, amelyet egyedül a Darien elégít ki – ha csak valami homályos elképzelésünk van arról, hogy a Darien valamiféle sziklafok. A „Darien” név egy oksági lánc révén kapcsolódik referenciájához: a sziklafok elkeresztelése alapozta meg a név kezdeti használatát, majd ez öröklődött a további nyelvhasználat során. Az az elképzelés, hogy a név így tesz szert referenciára, némileg emlékeztethet a leíró elméletre: például rámutatok egy csillagra az égen, és ezt mondom: „Az a csillag, amely este először tűnik fel az égen, máttól fogva a Hesperus nevet viseli”. Van azonban egy fontos különbség: a leíró elmélet szerint a kezdetben használt azonosító leírás a névvel örökre társítva lesz: ez adja meg *jelentését*. Az újonnan bevezetett elméletben viszont az eredeti azonosítás, miután a névadáskor elvégezte feladatát, többé már nem játszik szerepet a név működésében és referenciájának meghatározásában. Kripke szóhasználatával a leírás nem a referencia

meghatározására, mindössze a rögzítésére szolgál. Álljon itt a *Naming and Necessity* egy gyakran idézett passzusa:

Az elmélet nagyjából így fest. Egy „keresztelővel” kezdődik a dolog. A tárgyat itt rámutatással nevezzük meg, vagy rögzíthetjük a referenciát egy leírással is. Amikor a név „kézről kézre jár”, úgy gondolom, hogy a név fogadójának azzal a szándékkal kell a nevet megtanulnia, hogy ugyanazzal a referenciával fogja használni, mint a másik, akitől a nevet hallotta.¹⁹

1.9. A kripkei nézetek értékelése

A *Naming and Necessity* megjelenését követően a kripkei nézetekre alapozó „Új Referencia Elmélet” többé-kevésbé ortodoxiává vált a nevekkel foglalkozó nyelvfilozófusok körében. A nagy lelkesedésben kevésbé hallatszott azok hangja, akik amelletts kardoskodtak, hogy mind Kripke kritikái, mind pedig pozitív megfontolásai ellen hozhatók fel érvek.²⁰

Kripke azt állította, hogy a sikeres referenciához nem mindig szükséges a névvel összekapcsolni egy, a referenciát egyértelműen meghatározó leírást. (Ezt mutatta meg a Feynman-példa.) A kripkeiánus elmélet szerint az ilyen esetekben a kevés információval rendelkező nyelvhasználó támaszkodik a nyelvhasználó közösség többi tagjának referáló tevékenységére: a referenciát rögzítő oksági lánc a Feynman-először „Feynman”-nak keresztelők nyelvhasználatától vezet a mi mostani használa-

¹⁹ Kripke *i. m.* 96. Kripke az elméletről valóban csak hozzávetőleges képet fest. Később mások megpróbálták a nevek oksági elméletét részleteiben is kidolgozni. Lásd például Evansnak a 15. jegyzetben említett tanulmányát „The causal theory of names”; vagy Michael Devitt, Kim Sterelny, *Language and Reality*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.

²⁰ Kripke egyik korai kritikusa volt John Searle. Lásd John R. Searle, *Intentionality*. Cambridge University Press 1983. 7. fejezet.

tunkig. A nevek referenciájának ezt a *társas* jellegét azonban a nevek leíró elmélete is fel tudja használni. Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a név használóinak két csoportját: az egyikbe azok tartoznak (feltehetően Feynman családja, közeli ismerősei stb), akik Feynmanról képesek egy őt egyértelműen meghatározó leírást adni; őket a név *termelőinek* nevezzük. A második csoportba tartozók, a név *fogyasztói*, használatukban a termelőkre támaszkodnak. Ők azt a leírást kapcsolják a „Feynman” névhez, hogy „Az az ember (híres fizikus), akit a többiek »Feynman«-nak neveznek” – és ez végül is egy tökéletes leírás, amely egyértelműen meghatározza a név referenciáját.²¹ Kripke a *Naming and Necessity*-ben ugyan kritizálja az ilyesfajta leírásokkal kísérletező elméletet, ám nem mérlegeli azt a változatot, mely szerint nem az összes nyelvhasználó, hanem csak egy részük társít ilyen leírást a névhez. Persze Kripke erre azt mondhatná, hogy a Gödelről szóló példa tanulsága szerint hiába találunk egy olyan leírást, amely egyértelműen meghatározza a referenciát, a névtől a viselőig vezető oksági lánc akkor is elsődleges a referencia meghatározásában. Sajnos, a helyzet nem ilyen egyszerű, ugyanis vannak olyan esetek, amelyekben a helyzet éppen fordítva áll. A következő példa Gareth Evanstól származik²²: a „Madagaszkár” név eredetileg az afrikai kontinens egy partvidékét jelölte. Az Afrikába érkező európai felfedezők átvették a helyi név használatát, ám valamilyen félreértés folytán azt hitték, hogy a név a kontinens partjai mellett fekvő szigetet jelöli. Ha Kripke oksági elmélete minden további minősítés nélkül működne, akkor a „Madagaszkár” név most a kontinens partvidékét, és nem a szigetet jelölné: a mai használatot megalapozó oksági lánc ugyanis ennek a vidéknek az eredeti elnevezéséig vezethető vissza. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a mai használatban a név a szigetet jelöli, és ennek magyarázata egyedül az lehet, hogy

²¹ A termelők és a fogyasztók közötti különbségtételt Gareth Evans munkájából merítjük: *The Varieties of Reference*. (Szerk. John McDowell). Clarendon Press, Oxford 1982. 11. fejezet.

²² Gareth Evans, „The causal theory of names” 216.

a névhez társított leírás megváltozása (partvidék-sziget) megváltoztatta a név referenciáját. Mindebből az látszik kiderülni, hogy a nevek végső elméletének valamiképpen fel kell használni mind a leírás-, mind az oksági elmélet bizonyos elemeit.

A kripkei elmélet alapvetően a milliánus elméletre támaszkodik. Annyiban előnyösebb az egyszerű milliánus elméletnél, hogy a referencia-rögzítés apparátusával megmagyarázza azt, hogy hogyan teremődik meg a kapcsolat név és a referencia között. Ugyanakkor minden olyan elmélet, amely átveszi a milliánus elképzelés alapfeltevését, hogy a névnek a lényegi vonása a referenciája, szembe találja magát az ismerős problémával: hogyan magyarázzuk azt, hogy a referencia nélküli nevek részei az értelmes nyelvhasználatnak? Úgy tűnik, a kripkeiánus elmélet védelmezője kénytelen lesz azt mondani, hogy például a „Vulkán” név használói csak akkor tesznek valódi állításokat, ha a Vulkán bolygó valóban létezik. Emlékezzünk arra, hogy miért találta Russell az efféle nézeteket problematikusnak (6. szakasz): ha a mondat által kifejezett állítást azonosítjuk a mondat használója által elgondolt gondolat tartalmával, akkor a Vulkán bolygóról eszmét cserélő csillagászok voltaképpen *nem gondoltak el valódi gondolatokat* — de mindez csak akkor derült ki, amikor megfigyelések bebizonyították a Vulkán nemlétét! A kérdés immáron a következő: lehetséges-e az, hogy a gondolatok elgondolásának lehetősége ekképpen a külvilág tényeitől függjön? Lehetség, hogy empirikus megfigyelések bizonyítják azt, hogy a csillagászok voltaképpen nem gondoltak el valódi gondolatokat — miközben nekik minden rendbenlevőnek látszott? Russell ezt képtelenségnek találta, ám az 1970-es évektől kezdve egy egyre nagyobb hatású filozófiai irányzat éppen emellett foglalt állást. A kérdéshez az V. fejezetben, nyelv és gondolkodás viszonyának tárgyalásakor fogunk visszatérni. Mielőtt azonban lezárnánk a nevek tárgyalását, Kripkének még egy fontos meglátását kell megvizsgálunk.

1.10. Merev jelölők

Már láttuk azt, hogy a nevek és a határozott leírások nyelvi szempontból meglehetősen eltérően viselkednek. Kripke mutatott rá elsőként egy különbségre, amely a nevek és leírások modális kontextusban tanúsított viselkedésére vonatkozik.

A modális kontextusok a szükségszerűség és a lehetőség kifejezésével kapcsolatos kontextusok. A szükségszerűség és a lehetőség értelmezésére gyakran használjuk a lehetséges világok fogalmi apparátusát.²³ Egy lehetséges világ nem más, mint az, ahogyan a dolgok lehettek volna; Nixon megnyerte az 1969-es elnökválasztást, azonban ez nem látszik szükségszerűnek: a dolgok alakulhattak volna úgy is, hogy Nixon nem nyeri meg a választást. Ezt szokás úgy kifejezni, hogy van egy olyan lehetséges világ, ahol Nixon nem nyerte meg az elnökválasztást. Szükségszerű ezek szerint az, ami minden lehetséges világban igaz, és lehetséges az, ami legalább egy lehetséges világban igaz.

Ha nem volt szükségszerű az, hogy Nixon nyerje meg a választást, akkor az „Az 1969-es amerikai elnökválasztás nyertese” határozott leírás egy másik lehetséges világban nem Nixont jelöli. Általában az olyan határozott leírások, amelyek a dolgokra kontingens tulajdonságaik révén utalnak, könnyedén változtathatják referenciájukat lehetséges világról lehetséges világra.²⁴ Ugyanez Kripke szerint a nevekre nem áll. Gondoljunk arra a lehetséges világra, ahol Nixon nem nyeri meg a választást – erről a világról beszélve feltesszük, hogy a Nixon név referenciája ugyanaz, mint a mi világunkban; hiszen éppen *ő* róla,

²³ Itt nem foglalkozunk külön a lehetséges világokkal kapcsolatos metafizikai problémákkal. A kérdésről további felvilágosítást nyújt Huoranszki Ferenc *Modern metafizika* (Osiris, Bp. 2001.) című könyvének IV. fejezete.

²⁴ Ez nyilván nem áll az olyan leírásokra, amelyek a dolgot szükségszerű tulajdonságai révén ragadják meg. Ha a kettő szükségképpen a legkisebb prímszám, akkor „a legkisebb prímszám” kifejezés minden lehetséges világban ugyanazt jelöli.

Nixonról állítjuk azt, hogy abban a világban nem nyerte meg a választást. Nixon republikánus volt, de esetleg egy másik világban demokrata — Nixon akkor is Nixon. Akár az is elképzelhető, hogy Nixont nem Nixonnak hívják — ha mondjuk gyermekkorában örökbe fogadják. Mondhatjuk tehát, hogy van olyan lehetséges világ, ahol Nixont „Carter”-nek hívják; ám ekkor is igaz lesz az, hogy a „Nixon” nevet a jelenlegi szóhasználat szerint alkalmazva abban a lehetséges világban is Nixonra utalunk. Kripke azt állítja, hogy a tulajdonneveknek ez az egyik megkülönböztető sajátossága: minden lehetséges világban ugyanarra a dologra utalnak, amennyiben abban a világban a dolog létezik. Az ilyen típusú kifejezéseket Kripke merev jelölőknek nevezi. Az eddigieket tehát úgy foglalthatjuk össze, hogy a nevek merev jelölők, a szokásosan használt határozott leírások viszont nem.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a határozott leírások is átalakíthatók merev jelölökké, ha kiegészítjük őket az „aktuálisan” vagy „ténylegesen” kifejezéssel. Például a fenti gondolatot kifejezhetjük úgy is, hogy aki *ténylegesen* vagy *aktuálisan* megnyerte a választást, *nem szükségszerűen* nyerte meg a választást. Kripke megjegyzései néha mintha azt sugallnák, hogy mivel a nevek merev jelölők, a határozott leírások viszont nem, ezért a nevek jelentését nem adhatják meg — referenciájukat nem határozhatják meg — határozott leírások, és így újabb érvet nyertünk a nevek leíró elmélete ellen. Ebben a formában az ellenvetés elhamarkodottnak tűnik, ugyanis a leíró elmélet védelmezője felelhetne azzal, hogy a nevek jelentését a fentiek szerint „merevített” határozott leírások határozzák meg. Mindazonáltal a merev és nem merev jelölők közötti különbségtétel igen lényeges, és egy fontos következménye lesz a neveket tartalmazó azonosság-állításokra.

Ha a nevek merev jelölők, akkor a „Hesperus” név minden lehetséges világban ugyanarra a dologra utal, amennyiben abban a világban a dolog létezik. Ugyanez igaz a „Phosphorus” névre is. Tekintve hogy a két név referenciája ebben a világban azonos,

ól az következik, hogy referenciájuk minden világban azonos, így a

(4) Hesperus azonos Phosphorusszal

állítás minden lehetséges világban igaz, azaz szükségszerű. A lentésről szóló fejezetben említettük, hogy Kripke elválasztja gymástól a szükségszerűség metafizikai, és az aprioritás smeretelméleti fogalmát. Sőt, azt is állítja, hogy a két fogalom erjedelme nem feltétlenül esik egybe. A most vizsgált azonosság példa erre. Senki sem vitatná, hogy a Hesperus és Phosphorus azonosságát kimondó állítás a posteriori: tapasztalati megfigyelés bizonyította be. Ugyanakkor a fentiek értelmében szükségszerű.

2. Leírások

2.1. A nemlétező problémája

Bizonyos dolgokról azt állítjuk, hogy nem léteznek. Nincsen négyszögletű kör, nincsen üveghegy, nem létezik Pegazus, és nem létezik a Vulkán bolygó. Ez az egyszerű megállapítás azonban közelebbi vizsgálatkor rejtélyesnek tűnhet: hogyan állíthatjuk valamiről, hogy az nem létezik? Ha nem létezik, akkor miről állítottunk valamit? Talán a nemlétezőről? De ha a Pegazus és Vulkán egyaránt nemlétező, akkor miért különbözik egymástól a „Pegazus nem létezik” és a „Vulkán nem létezik” mondat? Talán több nemlétező dolog is van? De hogyan állíthatjuk, hogy egy nemlétező „van”?

Van olyan filozófiai elmélet, amely szerint ez nem képtelenség. Meinong nevéhez szokás kapcsolni azt az elképzelést, hogy szó szerint *vannak* nemlétező dolgok; igaz ugyan, hogy nem *léteznek*, de valamilyen értelemben mégiscsak *fennállnak*, és a nemlétet állító igaz mondatok ezekről a dolgokról szólnak. Ezt a tézist nehéz konkluzív módon cáfolni, de minden bizonnyal igaza

van azoknak, akik szerint mindaddig, amíg van más elmélet a nemlétező problémájának megoldására, a meinongi elmélettől érdemes távol tartani magunkat.

Az előző szakaszban már találkoztunk a jelölet nélküli nevek problémájával. Akkor azt a kérdést mérlegeltük, hogy egy jelölet nélküli név hogyan lehet az értelmes nyelvhasználat része. Megemlítettük Frege válaszát: a jelölet nélküli neveknek is van *értelme*, és ezzel járulnak hozzá a mondatok jelentéséhez. Akkor egyedül a tulajdonnevek kérdése érdekelt minket, most azonban érdemes lesz megjegyezni, hogy Frege a „tulajdonnév” szót tágabb értelemben használta, mint mi: az általa hozott példákból világosan kiderül, hogy Frege az olyan kifejezéseket, mint „a leggyöngébben konvergáló sorozat”, amelyeket mi határozott leírásként osztályoztunk, szintén neveknek tekinti. Az értelem/jelölet megkülönböztetést tehát nevekre és a leírásokra egyaránt kimondja, és ezzel első látásra megoldja a jelölet nélküli nevek problémáját.

Frege szerint egy mondat igazságértékét a mondatban szereplő kifejezések jelölete határozza meg. Ezt tekinthetjük a jelöltre vonatkozó kompozicionalitás kimondásának: ugyanis Frege szerint míg egy név jelölete egy dolog, a mondat jelölete a két igazságérték – az Igaz vagy a Hamis – valamelyike. A mondat „jelöletének” emlegetése talán kissé furcsán hangzik. Az elképzelés – hogy a mondatban szereplő szavak jelöletétől függ a mondat igazságértéke – azonban Frege szóhasználatától függetlenül meggyőző. (Erre a kérdésre még visszatérünk a 3.3. szakaszban.) A jelölet nélküli nevek problémája ezért egy másik szinten visszaköszön. Azt talán megmagyarázza az értelem/jelölet megkülönböztetés, hogy egy üres nevet tartalmazó mondat hogyan lehet *értelmes*, azt azonban nem, hogy hogyan lehet *igaz* vagy *hamis*. Ha *nincs* jelölet, akkor mi rögzíti az igazságértéket?

A

(8) A mélyen alvó Odüsszeuszt Ithakában tették partra

mondatnak Frege szerint nyilvánvalóan van jelentése, de ahhoz, hogy a mondatot komolyan igaznak vagy hamisnak tartsuk, az Odüsszeusz névnek nem csak jelentést, hanem jelöletet is kell tulajdonítanunk. A mondat akkor lesz igaz, ha az Odüsszeusz nevet viselő egyént Ithakában partra tették, és hamis, ha ez nem történt meg. Jelöllet hiányában a mondatot nem lehet igaz vagy hamis állítások megtételére használni. Egy költői mű esetében ez talán nem olyan nagy probléma; ahogy Frege mondja, egy eposz hallgatásánál nem az igazság vagy hamisság, hanem „a mondatok jelentése és az ezáltal keltett képzetek és érzelmek” a fontosak.²⁵ Csakhogy jelöllet nélküli neveket nem csak a fikció világában használunk: Frege példája, „a leggyöngébben konvergáló sorozat”, vagy a mi Vulkánnal kapcsolatos példánk az igazság kérdésében érdekelt tudományos vizsgálódás kontextusában fordulnak elő.

Most csak a problémát érzékeltettük, és nem foglalkoztunk azzal, hogy Frege szellemében milyen megoldási javaslatot tehetnénk. A Frege-értelmezés egyik sokat vitatott kérdése az, hogy Frege mit is állított a jelöllet nélküli nevekről. A logikai művekben előfordulnak ugyanis olyan megoldások, amelyek megelőlegezni látszanak Russell leírás-elméletét – Russell leírás-elmélete azonban nem lehet összhangban a fentebb hivatkozott teljesen explicit kijelentésekkel, mely szerint a jelöllet nélküli nevek (emlékezzünk vissza, ez Fregénél a tulajdonnevekre és leírásokra egyaránt vonatkozik) nem lehetnek igaz vagy hamis mondatok alkotóelemei. Russell maga is szemmel láthatólag úgy gondolta, hogy saját leíráselméletével a fregei értelem/jelöllet megkülönböztetéstől eltérő elméletet javasol.²⁶

²⁵ Gottlob Frege, „Jelentés és jelöllet” 125–126.

²⁶ Lásd „A denotálásról” (1905) in: J.M. Copi–J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. 143–166.

2.2. Russell leírás-elmélete

Russell elsőként „A denotálásról” című cikkében javasolt megoldást a nemlétező fent ismertetett problémájára. A kifejtés módja ebben az írásban kissé körülményes, ezért az elképzelés lényegét a ma használatos logikai terminológia segítségével ismertetjük.

Az 1.2. szakaszban azt mondtuk, hogy mind a nevek, mind a határozott leírások alkalmasak arra, hogy egyes dolgokra utaljunk velük, és ezért mindkét típust nevezhetjük egyedi referáló kifejezésnek. Láttuk, hogy Frege elmélete követi ezt az elképzelést. Russell szerint azonban tévedés azt gondolni, hogy a határozott leírások és a nevek ugyanazon logikai kategóriába tartoznak. A nevek tárgyalásánál már említettük, hogy Russell szerint egy valódi vagy logikai tulajdonnév egyetlen funkciója a megnevezés. A neveket tartalmazó mondatok logikai formáját a következőképpen lehet megadni:

(9) „Dánia börtön.”²⁷: Fa

ahol az „F” egy predikátum, az „a” pedig egy individuumnév. Russell elméletében a határozott leírásokat tartalmazó mondatok logikai formája egészen más. Az a mondat, hogy „Franciaország jelenlegi királya bölcs” logikai szerkezetében jobban hasonlít az olyan mondatokra, mint a

(10) „Minden francia király bölcs.”: $\forall x(Fx \rightarrow Bx)$

(11) „Van egy bölcs francia király.”: $\exists x(Fx \ \& \ Bx)$

amelyeket kvantifikált mondatoknak nevezünk. A határozott leírást tartalmazó mondatok sajátossága, hogy használatukkal egyrészt elkötelezzük magunkat valaminek (jelen esetben a

²⁷ A „Dánia” kifejezést most a példa kedvéért névnek tekintjük; valójában persze a közönséges tulajdonnevek Russell szerint logikai értelemben nem nevek. Lásd e fejezet 1.6. szakaszát.

jelenlegi francia királynak) a létezése mellett, továbbá amellelt, hogy ebből a létezőből csak egy van, és ő róla, azaz az ekképpen specifikált individuumról állítjuk azt, hogy bölcs. A „Franciaország jelenlegi királya bölcs” mondat logikai szerkezete tehát a következőképpen fest:

- (12) Van egy és csak egy dolog, ami jelenleg Franciaország királya, és ez bölcs.

$$\exists x\{[Fx \ \& \ \forall y(Fy \rightarrow x = y)] \ \& \ Bx\}^{28}$$

A határozott leírásokat tartalmazó ilyesféle mondatok tehát többek között azt állítják, hogy egy bizonyos tulajdonság-együtttest pontosan egy dolog kielégít. A nemlétezt állító mondatokat szintén kvantifikált mondatokként kell kezelnünk, bár egy kicsit másképpen: amikor ugyanis valaminek a nemlétét állítjuk, akkor nem egy dologról predikálunk valamilyen tulajdonságot, hanem azt állítjuk, hogy egy bizonyos tulajdonság-együtttest semmilyen dolog nem elégít ki (esetleg azt, hogy nincs pontosan egy dolog, amely a szóban forgó tulajdonság-együtttest kielégíti). A

- (13) Franciaország jelenlegi királya nem létezik.

logikai formája tehát így adható meg:

- (14) Nincsen olyan egyedi dolog, amely jelenleg francia király lenne.

$$\sim \exists x\{Fx \ \& \ \forall y(Fy \rightarrow x = y)\}$$

Ha elfogadjuk a nemlétet állító mondatok ezen elemzését, akkor a jelek szerint megoldottuk a fentebb ismertetett problémát a

²⁸ Az egyediséget kifejező kívánalmat a formalizált változat így adja vissza: van egy francia király, és ha van bármi, ami francia király, akkor az ezzel a dologgal lesz azonos. Így biztosítjuk, hogy csak egyetlen dolog elégítthesse ki a „francia király” predikátumot.

nemlétet állító igaz kijelentésekről. Immáron nem kényszerülünk feltenni, hogy a létezők mellett vannak nemlétező dolgok.²⁹

2.3 A leírás-elmélet további vonásai

Ha nincsen francia király, akkor a „Franciaország jelenlegi királya bölcs” mondat, mivel tartalmazza azt az állítást, hogy a francia király létezik, hamis lesz. Ugyanakkor Russell elmélete megmutatja, hogy az ilyen típusú mondatokat kétféleképpen lehet tagadni. Az egyik változatban a mondat egészét tagadjuk, és így igaz állítást kapunk:

- (15) Nem igaz az, hogy Franciaország jelenlegi királya bölcs.
 $\sim \exists x \{ [F x \ \& \ \forall y (F y \rightarrow x = y)] \ \& \ B x \}$

A másik változatban a francia királyról állítjuk azt, hogy nem bölcs. Ebben az esetben a mondat tartalmazza azt az állítást, hogy létezik pontosan egy francia király, és ő róla állítja, hogy bölcs. Az egzisztenciális feltevés hamissága miatt az egész mondat hamis lesz.

- (16) Franciaország jelenlegi királya nem bölcs.
 $\exists x \{ [F x \ \& \ \forall y (F y \rightarrow x = y)] \ \& \ \sim B x \}$

Láthatjuk, hogy a két formalizált változat abban különbözik, hogy a negációjelet hova tesszük, azaz hogy a negációnak mekkora a hatóköre. A hatókör-ambiguitás nem csak a negációval, hanem például modális kifejezésekkel kapcsolatban is előfordulhat; Russell elmélete így hatékony eszközt nyújt az ilyen állítások logikai vonásainak számbavételéhez.

²⁹ A probléma egyes metafizikai vonatkozásairól lásd Quine kiváló tanulmányát: „Arról ami van”. In: J.M. Copi, J.A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. 273–297.

Az 1.4. szakaszban két problémát említettünk a milliánus elmélettel kapcsolatban: a referencia nélküli nevek és a felcserélhetőség problémáját. Láttuk, hogy a határozott leírások esetében Russell elmélete sikeresen megbirkózik azzal az esettel, amikor a leírás nem vonatkozik semmire. Érdekes lesz most megvizsgálni, hogy hogyan viselkednek a leírások a felcserélhetőség szempontjából.

Walter Scott első nagy népszerűsége szert tett könyve a *Waverly* volt, amely Scott neve nélkül jelent meg. Scott későbbi könyvein íróként ugyancsak nem Scott, hanem „a *Waverly* szerzője” volt feltüntetve. A könyvek népszerűsége miatt sokan voltak kíváncsiak arra, hogy kit takar „a *Waverly* szerzője” megjelölés; végül elterjedt az a pletyka, hogy az illető nem más, mint Scott. A jelek szerint az akkori angol király, IV. György is érdeklődött a kérdés iránt: ő is egyike volt azoknak, akik meg akarták tudni, hogy vajon Scott-e a *Waverly* szerzője.

Ezen a példán szemlélteti Russell a felcserélhetőség problémáját: ha az azonos dolgot jelölő kifejezések általában felcserélhetők lennének, akkor „a *Waverly* szerzője” kifejezést bármikor, azaz az előző mondatban is kicserélhetnénk „Scott”-ra, ezzel azt a vágyat tulajdonítva IV. Györgynek, hogy megtudja, Scott Scott volt-e. Márpedig, jegyzi meg Russell hazafiasan, „aligha tulajdonítható Európa legkiválóbb gentlemanjének az azonosság törvénye iránti érdeklődés”.³⁰

Russell leírás-elmélete megoldja ezt a problémát. Ha egy mondatban egy név szerepel, például „Scott író”, akkor a mondat logikai formája

(17) Fa

Ha emellett tudjuk azt is, hogy $a = b$, akkor valóban kísértést érezhetünk arra, hogy az „ a ” fenti kifejezésben való előfordulását „ b ”-re cseréljük, ami az

³⁰ Bertrand Russell: A denotálásról 153.

(18) Fb

kifejezést eredményezi. Ennek igazolására Leibniz törvényére hivatkozhatunk: ha két dolog azonos, akkor ami igaz az egyikről, igaz lesz a másikról.³¹ Russell szerint azonban a határozott leírások nem egyedi referáló kifejezések, és a határozott leírásokat tartalmazó mondatok logikai formája egészen más. A „Scott volt a *Waverly* szerzője” mondat nem egyszerűen egy „ $a = b$ ” szerkezetű azonosság-állítás; logikai formája a következőképpen adható meg:

(19) Volt pontosan egy dolog, amely a *Waverly*-t írta, és ez azonos Scottal.

$$\exists x\{[Fx \ \& \ \forall y(Fy \rightarrow x = y)] \ \& \ x = s\}$$

A logikailag elemzett kifejezésben „a *Waverly* szerzője” nem fordul elő elkülöníthető, önálló alkotóelemként. Ezért világos, hogy nem cserélhető fel egyszerűen egy másik kifejezésre.

Persze tehetnénk azt az ellenvetést, hogy a felcserélhetőség problémája nemcsak a határozott leírásokkal kapcsolatban merül fel, hanem akkor is, amikor neveket próbálunk egymással felcserélni: amikor a csillagászok meg akarták tudni, hogy vajon Hesperus azonos-e Phosphorusszal, ők sem az azonosság törvénye iránt érdeklődtek. Mint ahogy ezt az 1.6. szakaszban láttuk, Russell éppen fordítva érvel: az, hogy mondjuk a „Hesperus” és „Phosphorus” nem felcserélhetők, nem azt mutatja, hogy a nevek nem felcserélhetők, hanem azt, hogy a „Hesperus” és „Phosphorus” nem nevek. Ezek a kifejezések, a legtöbb, a mindennapi nyelvben használatos tulajdonnévhez hasonlóan,

³¹ Természetesen a „két dolog azonos” kifejezés félrevezető, hiszen minden dolog csak önmagával azonos. Helyesebb lenne tehát azt mondani, hogy „ha a két kifejezés ugyanazt jelöli”. Az azonosság problémáiról és Leibniz törvényéről lásd Huoranszki Ferenc, *Modern metafizika*. VI. fejezet.

álcazott határozott leírások. Ebben az esetben viszont Russell leírás-elmélete megmagyarázza, hogy miért nem felcserélhetők.

3. Indexikus kifejezések

3.1 Kontextusfüggő referencia

Eddig kétfajta kifejezéssel találkoztunk, amelyet arra használhatunk, hogy egy bizonyos dologra utaljunk: tulajdonnevekkel és határozott leírásokkal. Ezeknél a kifejezéseknél gyakran feltehető, hogy ugyanarra az individuumra referálnak, bárki, bármikor vagy bárhol is használja őket.³² A „William Shakespeare” nevet bizonyosan számtalan alkalommal használják, és mindannyiszor ugyanarra a személyre, Shakespeare-re utal. Persze előfordulhat, hogy két ember ugyanazt a nevet viseli. A félreértések elkerülése végett ilyenkor megtehetjük, hogy a neveket megszámozzuk, és gyakran ez meg is történik: például „Dunai 1” vagy „Dunai 2”, „I. Erzsébet” vagy „II. Erzsébet”. Persze a mindennapi életben nem mindig számozzuk meg a neveket; mégis, ezt az eszközt használhatjuk a világos kifejezés eszközeként. Ha két ember viseli a „John Smith” nevet, akkor a névhez hallgatólágosan érthetünk egy sorszámot, és a két név így különböző lesz: John Smith₁, John Smith₂. Az ily módon egyértelműsített nevek azután igaz lesz, hogy különböző használati körülmények között is ugyanarra az individuumra utalnak.

Ugyanezt mondhatjuk számos leírásról. „A Waverly szerzője”, bárki és bármikor és bárhol is használja a kifejezést, mindig ugyanarra az individuumra, jelesül Scottra utal. Más a helyzet azzal a példával, amellyel éppen az előző szakaszokban

³² Ez az aktuális, azaz a mi világunkban való használatra vonatkozik. A határozott leírások egy másik lehetséges világban olykor más individuumokra utalnak.

foglalkoztunk. A „Franciaország jelenlegi királya” kifejezés referenciája nyilván függ attól, hogy *mikor* használja valaki a kifejezést: mást jelöl 1600-ban és mást 1700-ban; ma pedig nem jelöl semmit. A „jelenlegi” kifejezés alkalmazása a referenciát mindig a használat időpontjától teszi függővé. Persze választhatunk volna olyan leírást is, amely ugyanezt a használattól függetlenül fejezi ki: például „Franciaország királya 2000-ben”. Ennek a kifejezésnek a referenciája már nem függ a használat időpontjától.

Ebben a szakaszban olyan kifejezéseket tárgyalunk, amelyek egyedi dolgokra utalnak és sajátosságuk az, hogy referenciájuk függ a használat kontextusától. Ezeket a kifejezéseket *indexikus* kifejezésnek nevezzük. Mivel a mondatok igazságértéke függ a bennük szereplő kifejezések referenciájától, az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatok igazságértéke függ a használat kontextusától. A használat kontextusa alatt egy konkrét megnyilatkozás bizonyos vonásait értjük: a megnyilatkozás helyét, idejét, a beszélő vagy a hallgató személyét, és így tovább.³³

Az (egyedi referáló) indexikus kifejezések legfontosabb típusai az egyes számú személyes névmások („én”, „te”, „ő”); az egyes számú mutató névmások („ez”, „az”), bizonyos időhatározói kifejezések („most”, „holnap”) és helyhatározói kifejezések („itt”, „ott”). Az indexikus kifejezések különböző alosztályai olykor eltérő kérdéseket vetnek fel, amelyekkel ebben a szakaszban nem foglalkozhatunk részletesen. Világos az is, hogy az indexikalitás jelensége nem csak egyedi referáló kifejezések esetében merül fel, hanem például a többes számú névmásoknál is („azok” vagy „ők”). Ezekre az esetekre a fenti általánosabb

³³ A szakirodalomban használt terminológia nem egészen egységes. Olykor valamennyi kontextusra érzékeny referáló kifejezést *demonstratívum*nak neveznek (mi egy másik hagyományt követve ezt az elnevezést az indexikusok egy osztályára, a mutató névmásokra alkalmazzuk). Az angol nyelvű szakirodalomban használatos a „*token-reflexive expressions*” elnevezés is.

meghatározást alkalmazhatjuk: az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatok igazságértéke függ a használat kontextusától. A fejezet fennmaradó részében az indexikusokkal kapcsolatos néhány általános problémát mutatunk be.

3.2 Általános vonások

A tulajdonnevekről szóló szakaszban említettük azt, hogy egy referáló kifejezés jelentésétől elvárjuk, hogy hozzájáruljon egy kijelentő mondat igazságfeltételeihez. Egy referáló kifejezést tartalmazó mondat igazságértéke attól függ, hogy hogyan állnak a dolgok a kifejezés referenciájával: az „Én vagyok e ház úrnője” mondat akkor lesz igaz, ha az, akire az „én” kifejezés utal, a ház úrnője – egyébként meg hamis. A referáló kifejezés jelentésének tehát meg kell határoznia a kifejezés referenciáját ahhoz, hogy a mondat jelentése egy adott világállapotban meghatározza a mondat igazságértékét.

Vajon mi határozza meg az indexikus kifejezések referenciáját? A határozott leírások az individuumok tulajdonságai révén kapcsolódnak referenciájukhoz. A nevek esetében, mint láttuk, a helyzet kevésbé világos. Mégis, a nevekre, akár csak a leírásokra, igaz lesz az, hogy ha valaki ismeri a kifejezés jelentését (bárhogyan is adható az meg), akkor tudja, miről vagy kiről szólnak a kifejezést tartalmazó mondatok, mint például az alábbi példákban:

(20) „*Szilágyi Örsébet levelét megírta*”.

(21) „*Felhőbe hanyatlott a drégeli rom*”.

Más a helyzet a következő mondatnál:

(22) „*Te fogsz lenni az ország bírója*”.

Ha nem tudjuk, hogy a mondat kire vonatkozik, erre nem az a magyarázat, hogy nem ismerjük a „te” szó jelentését. Természe-

tesen a szó jelentését mindannyian ismerjük, és meg is tudunk adni egy olyan szabályt, amely a „te” szó használatát kormányozza: a szó mindig arra vonatkozik, akihez a mondat használója szavait intézi. Ebből talán kiderül az, hogy a mondat alánya egy személy, de ez kevés a referencia meghatározásához. Az indexikus kifejezések némelyikéből következtethetünk a kifejezés referenciájának egyes tulajdonságaira: például a nyelvtani nemeket tartalmazó nyelvekben az egyes szám harmadik személyű személyes névmás (mint az angolban a „he” és a „she”) meghatározza a referencia nemét. Világos azonban, hogy ezzel nem jutottunk közelebb a referenciához: hiszen még mindig nem tudjuk, hogy ki a mondat címzettje – azaz milyen kontextusban használták. Ha valaki ismeri Arany János „Török Bálint” című versét, akkor tudni fogja, hogy ezeket a szavakat Szolimán szultán küldötte intézi Verbőczy Istvánhoz. Ennek a körülménynek az ismerete – hogy a mondatot milyen kontextusban használták – viszont aligha lehet része a szó *jelentésének*, azaz annak, amit a nyelvhasználók a szó megtanulásakor elsajátítanak. Úgy tűnik tehát, hogy az indexikus kifejezések esetében a fenti kíváncsiság nem teljesül: a kifejezés jelentése nem határozza meg a kifejezés referenciáját.

3.3. *Frege az indexikus kifejezésekről*

Frege az értelem és jelölet közötti megkülönböztetést nem csak nevekre alkalmazza, hanem mondatokra is. A „Jelentés és jelölet” egyik jól ismert bekezdésében Frege azt állítja, hogy egy mondat kifejez egy *gondolatot*, és felteszi azt a kérdést, hogy a gondolat a mondatnak értelme vagy pedig jelölete. A jelöltre érvényesnek kell lennie a kompozicionalitás szabályának: egy összetett kifejezés jelölését a részek jelölete határozza meg. Ezek szerint ha egy mondatban egy nevet felcserélünk egy azonos jelöletű névre, akkor a mondat jelölétének nem szabad megváltoznia. Ez az operáció viszont olykor megváltoztatja a mondat által kifejezett gondolatot.

- (23) Hesperust felhő takarja.
(24) Phosphorust felhő takarja.

Frege szerint a fenti két mondat különböző gondolatot fejez ki, mégpedig azért, mert lehetséges, hogy valaki az egyik mondattal egyetértsen, a másikkal meg nem. Az, aki nem tudja, hogy Hesperus azonos Phosphorusszal, az első mondatot igaznak ismerheti el, a másodikat nem feltétlenül. A gondolatok ezek szerint kognitív attitűdjeink (mint például a hit vagy a kételkedés) tárgyai, és a következő kritériumot fogalmazhatjuk meg a gondolatok különbözőségére:

- (G1) Ha lehetséges, hogy egy racionális, kompetens nyelvhasználó az S_1 mondattal egyetért, és az S_2 mondattal nem, akkor S_1 és S_2 nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot.

Mivel a gondolat megváltozhat úgy is, hogy a mondat részeinek jelölete változatlan marad, a gondolat nem lehet a mondat jelölete. Nos *mi* az, ami a fenti helyettesítés során nem változott meg? Ez Frege szerint a mondat igazságértéke: vagy mindkét mondat igaz, vagy mindkét mondat hamis. A 2.1. szakaszban már találkoztunk ezzel a nézettel: Frege szerint ugyanis a nevek jelölete igazából akkor válik fontossá, amikor a mondatok igazságát akarjuk eldönteni – ami további bizonyíték arra, hogy a mondat jelölete egy igazságérték. Ezek szerint a gondolat nem lehet más, mint a mondat *értelme*.

Frege a mondatok esetében is érvényesnek tartja azt az állítást, hogy az értelem meghatározza a jelöletet: ez azt jelenti, hogy azonos gondolatot kifejező mondatok igazságértéke megegyezik. Így megfogalmazhatunk egy második kritériumot a gondolatok különbözőségére:

- (G2) Ha az S_1 és S_2 mondat igazságértéke eltér, akkor S_1 és S_2 nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot.³⁴

A második kritériumnak fontos következményei lesznek az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatokra. Frege a következő példát vizsgálja:

- (25) A fának zöld lombja van.

Júniusban ez a mondat igaz, ám hat hónappal később a mondat hamis. (G2) értelmében a két időpontban a mondat nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot. Frege szerint ez így is van: ezek a szavak ugyanis önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy egy teljes gondolatot fejezzenek ki, mert a teljes gondolathoz hozzátartozik a kimondás időpontja is. „Csak az időmeghatározással kiegészített és minden tekintetben teljes mondat fejez ki gondolatot”.³⁵ Így a két kimondás két különböző gondolatot fejez ki. Az így kiegészített mondatokra igaz lesz az, hogy időtlenül igazak vagy hamisak.

3.4. Frege nézetének kritikája

Az indexikus mondatokat vizsgálva többen is arra a meggyőződésre jutottak, hogy az ilyen mondatok nem fejezhetnek ki olyan fregei gondolatokat, amelyekre mind a (G1), mind a (G2) kritérium érvényes. Nézzük a következő három példát:

- (26) Ma van a francia forradalom századik évfordulója.
(mondja Rudolph Lingens³⁶ 1889. július 14-én)

³⁴ Frege ugyan nem foglalkozik a modalitások kérdésével, de a Fregét követő szakirodalomban szokás feltenni, hogy mindez csak egy lehetséges világon belül érvényes.

³⁵ Gottlob Frege: „A gondolat” 215. o.

³⁶ Rudolph Lingens Frege „A gondolat” című írásának egyik szereplője..

- (27) 1889. július 14-én van a francia forradalom századik évfordulója.
- (28) Ma van a francia forradalom századik évfordulója.
(mondja Rudolph Lingens 1889. július 13-án)

A (26) mondat igaz. A (G2) kritérium alapján egyetlen hamis mondat sem fejezheti ki azt a gondolatot, amelyet az (26) mondat kifejez: így történetesen a (28) mondat, amely hamis, szükségképpen másik gondolatot fejez ki. Mi a helyzet a (27) mondattal? Előfordulhat, hogy Rudolph Lingens eltéveszti a dátumot, és július 14-én azt gondolja, hogy még csak július 13-a van. Ez egy egyszerű ténybeli tévedés, amely természetesen nem vonja kétségbe Rudolph Lingens racionalitását vagy nyelvhasználati kompetenciáját. A következmény viszont az lesz, hogy bár Rudolph Lingens igaznak tartja az „1889. július 14-én van a francia forradalom századik évfordulója” mondatot, ugyanakkor hamisnak tartja a „Ma van a francia forradalom századik évfordulója” mondatot. Ezért a (G1) kritérium alapján a (26) mondat nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot, mint a (27) mondat.

Frege kritériumai alapján tehát mindhárom mondat különböző gondolatot fejez ki. Ez azonban némi hiányérzetet hagyhat bennünk: mert szemmel láthatóan *van* valami közös a (26) és (27), illetve a (26) és (28) mondatok között. Az első kettő, mondhatjuk így, ugyanazt a tényt fejezi ki: mindkettő igazságának ugyanaz a feltétele. A (26) és (28) viszont látszólag ugyanazzal a jelentéssel rendelkezik, és a szubjektív felfogás és a cselekvések szempontjából ugyanazt a szerepet töltik be. Ha például Rudolph Lingens elhatározza, hogy a francia forradalom századik évfordulóján bontja ki a régóta tartogatott különleges pezsgőt, akkor ez a cselekvés akkor fog megtörténni, amikor ő azt hiszi, hogy „*ma* van a francia forradalom századik évfordulója”, akármit is mutasson valójában a naptár. Ha azonban ragaszkodunk ahhoz, hogy a gondolatoknak mindkét fenti kritériumot ki kell elégítenie, akkor az, ami akár a (26) és (27), akár a (26) és (28) mondatokban közös, nem lehet egy fregei gondolat.

A megoldás több kritikus szerint is az lenne, ha feladnánk azt az elképzelést, hogy a mondatnak *ugyanaz* a lényeges vonása elégíti ki mindkét kritériumot. Az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatoknak két fontos jellemzője van: az egyiket nevezhetjük a mondat *karakterének*;³⁷ ez az, ami közös például a „ma” kifejezést tartalmazó mindegyik mondatban. Magának a kifejezésnek is van karaktere: ez határozza meg a mondat karakterét. A karakter a kifejezés nyilvános jelentése a nyelvben: ez az, amit a nyelvtanulás során elsajátítunk, és ez az, ami a kifejezés használatát szabályozza egy adott kontextusra nézve. Egy indexikus mondatnak azonban van egy másik fontos jellemzője: a mondat *tartalma*. A tartalom olyasmi, mint egy teljes fregei gondolat: a tartalomban az indexikus kifejezések értéke a kontextus segítségével meghatározott. A tartalmakra érvényes lesz a (G2) kritérium: ha két mondat igazságértéke eltér (egy lehetséges világon belül), akkor nem lehet ugyanaz a tartalmuk. Ugyanakkor a mondattartalmakra nem feltétlenül érvényes a (G1) kritérium: mert például a fenti (26) és (27) mondatnak ugyanaz a tartalma. A karakter és a tartalom között a következő összefüggés van: a karaktert felfoghatjuk olyan függvénynek, amely egy adott kontextushoz rendel egy tartalmat. (A tartalmat pedig felfoghatjuk egy olyan függvénynek, amely egy lehetséges világhoz rendel egy igazságértéket.) A „ma” szó karaktere például mindig a kimondás időpontjához rögzíti a kimondott gondolat tartalmát. Az így nyert tartalom igazságértéke pedig egy lehetséges világban meghatározott. Egy karakter nyilván számos tartalmat kifejezhet – és ugyanazt a tartalmat különböző karakterek segítségével is kifejezhetjük. Az alábbi mondat tartalma például megegyezik az (26) mondat tartalmával:

³⁷ Ezzel David Kaplan terminológiáját követjük. Lásd például „Thoughts on demonstratives”. In: Palle Yourgrau (Szerk.), *Demonstratives*. Oxford University Press 1990. 37–38. Más terminológiával hasonló elképzeléseket fogalmaz meg John Perry, lásd a következő szakaszt.

- (29) Holnap lesz a francia forradalom századik évfordulója.
(mondja Rudolph Lingens 1889. július 13-án)

A karakter tehát nem olyan mint egy teljes fregei gondolat – nem határozza meg a mondatok igazságértékét. Ugyanakkor a karakternek fontos szerepe van a cselekvések magyarázatában. Ezt vizsgáljuk meg röviden a következő szakaszban.

3.5. A lényegi indexikus

Térjünk vissza az előző szakasz egy példájához. Rudolph Lingens elhatározza, hogy a francia forradalom századik évfordulóján kibont egy üveg pezsgőt. Ez az elhatározás, a megfelelő hitekkel együtt, alkalmas lesz egy cselekvésnek, jelesen a pezsgő kibontásának a magyarázatára. Melyek ezek a „megfelelő” hitek? Rudolph Lingens tudja, hogy a francia forradalom évfordulója július 14-én van. Ez azonban önmagában aligha elegendő a cselekvés magyarázatára: hiszen Rudolph Lingens ezt már tudta hónapokkal vagy évekkal a pezsgő kibontása előtt is, és mégsem cselekedett, még akkor sem, ha a pezsgő kibontásának szándéka már létezett. Beköszöntött 1889. július 14-e.. Az a tény, hogy Rudolph Lingens tudja a francia forradalom dátumát, még azzal a ténnyel együtt sem elégséges a cselekvés magyarázatára, hogy aznap van július 14-e – mindaddig, amíg Rudolph Lingens nem hiszi azt, hogy „*ma* van a francia forradalom évfordulója”. John Perry szerint az ilyen mondatok egy lényegi indexikus elemet tartalmaznak: mert ha úgy próbálnánk a mondatot kifejezni, hogy abban ne szerepeljen indexikus elem, akkor nem nyernénk magyarázatot bizonyos cselekvésekre.³⁸

³⁸ John Perry, „The problem of the essential indexical”. In: Nathan Salmon–Scott Soames (Szerk.), *Propositions and Attitudes*. Oxford University Press 1988. 83–101. Az alábbi fejtegetések erre a cikkre támaszkodnak.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg más indexikus kifejezéseknél is. Íme egy híres példa Perrytől. Perry elmondja, hogy egyszer egy élelmiszerboltban arra lett figyelmes, hogy a földön egy csíkban cukor szóródott ki — alighanem valakinek a bevásárlókocsijában kiszakadt egy zacskó. A cukorcsík nyomába eredt, hogy figyelmeztesse az illetőt. Miután egyszer megkerülte az egyik magas polcot, a csík közben vastagabb lett, és ő még mindig nem jutott a rendetlen vásárló nyomába, végre rájött: ő volt a rendetlen vásárló. Nyomban meg is nézte a kocsit, és tényleg ott volt benne a kiszakadt cukroz zacskó. Amikor arra a meggyőződésre jutott, hogy „Én vagyok a rendetlen vásárló”, Perry leírása szerint új meggyőződésre tett szert, és ez befolyással volt cselekedeteire. Perry állítása szerint megint csak egy lényegi indexikus kifejezéssel van dolgunk: mert ha azt aényt, hogy ő volt a rendetlen vásárló, egy olyan mondattal próbálnánk kifejezni, amely nem tartalmazza az „én” indexikust, nem garantálható, hogy megmarad a gondolat és a cselekvés közötti közvetlen kapocs. Szélsőséges esetben például elképzelhető, hogy Perry valakitől megtudja, hogy „Perry a rendetlen vásárló”, de azt elfelejtette, hogy ő Perry.

A lényegi indexikusok jelensége alkalmat ad arra, hogy az előző szakaszban elmondottakhoz hasonló gondolatokat fogalmazzunk meg. Perry ebben a cikkben a *propozíciók* tanát kritizálja. A propozíciókra a hagyományos felfogás szerint érvényes a fregei gondolatokra adott második kritérium: a propozíciók igazságértéke (egy lehetséges világon belül) rögzített, ezért eltérő igazságértékű mondatok nem fejezhetik ki ugyanazt a propozíciót. Ugyanakkor láttuk, hogy a lényegi indexikusok esetében a kifejezés módja az, ami lényeges: a gondolatot úgy kell megfogalmaznia, hogy az tartalmazzon egy indexikust. Az „Én vagyok a rendetlen vásárló” megfogalmazás viszont, ha egy másik vásárló alkalmazza, hamis lesz. Ezért az, amit ez a mondat kifejez, nem lehet egyszerűen egy propozíció.

Perry megoldása hasonlít a fentiekben ismertetethez: Perry szerint különbséget kell tenni a *hitállapot* és *maga a hit* vagy a *hit tárgya* között. A kettő közül az utóbbi lesz az, amelyik emlékeztet

a proposíciókra: mert lényegileg hozzátartozik egy igazságérték. A hitállapot ezzel szemben az, ami közös két olyan ember esetében, akik azt gondolják, hogy „Én vagyok a rendetlen vásárló”. Egy adott kontextusban a hitállapot meghatározza a hitet.

Ebben a szakaszban annak a kérdésnek egy aspektusát vizsgáltuk, hogy a nyelvhasználat kontextusa hogyan befolyásolja mindazt, amit a nyelv segítségével kifejezhetünk. A következő fejezetben ugyanennek a problémának további oldalait vesszük szemügyre.

IV.

INTENCIÓ, BESZÉDAKTUSOK, KOMMUNIKÁCIÓ

1. A pragmatikai jelentésről

Az előző fejezetekben láttuk, hogy a nyelvre vonatkozó filozófiai vizsgálódások során milyen választásokra kényszerülünk. Például fontos következményekkel jár, hogy a nyelvnek a gondolatok kifejezésében és a tények leírásában vagy pedig a kommunikációban játszott szerepét hangsúlyozzuk-e inkább. Részben ezzel függ össze, hogy a formális szemantikát vagy a jelentés valamilyen más elméletét részesítjük-e előnyben, illetve a jelentés meghatározásában a mondat struktúrájának vagy a megnyilatkozás kontextusának tulajdonítunk-e nagyobb szerepet. Ugyancsak választás elé állíthat minket az a tény, hogy a nyelv leíró, reprezentatív funkcióját előtérbe állító „deskriptivista” hagyománynak van egy olyan alternatívája is, mely a nyelvhasználat *cselekvés*-jellegét hangsúlyozza, és a beszédaktusok tanulmányozását tartja alapvetőnek.

Ezek az alternatívák részben rivális nyelvelméletek alapjául szolgálnak, részben a problémák egy olyan csoportjára irányítják a figyelmünket, melyek nehezen helyezhetők el a nyelv vizsgálatának hagyományos formális keretei között. A problémáknak ez a csoportja jórészt *pragmatikai* természetű.

A „pragmatikát” először Charles Morris, amerikai pragmatista filozófus különböztette meg a a szemiotika többi ágától vagy dimenziójától: a szintaktikától és a szemantikától. Morris meghatározása szerint a szintaktikai dimenzió a jelek egymás

közötti relációit, a szemantikai a jeleknek a dolgokhoz való viszonyát, a pragmatikai pedig a jelek és a jelhasználók (a jelek és az interpretánsok) viszonyát foglalja magában.¹ Az így megkülönböztetett három dimenzió, illetve az őket tanulmányozó három diszciplína egymásra épül: a pragmatika előfeltételezi a szemantikát, az utóbbi pedig a szintaktikát.

A pragmatika régóta polgárjogot nyert a nyelvészetben és a filozófiában, s bár tárgyköre és a szemantikához való viszonya korántsem látszik olyan egyértelműnek, mint amilyennek az előbbi meghatározás mutatja, Morris alapgondolatát a mai elméletek is felhasználják.

Az eddigiekben nemegyszer szó volt arról, hogy egy konkrét megnyilatkozás megértésének több feltétele van, s ezeknek csak egyike az adott nyelv ismerete. A nyelv ismerete alapján azt értjük meg, ami a megnyilatkozásban konvencionálisan kódolt, s ez nem más, mint az adott nyelv valamely mondatával azonosítható hangsor (vagy annak írásbeli képe). Ideje, hogy a mondatról megkülönböztessük a mondat adott helyzetben és céllal történő kimondását: ennek jelölésére vezethetjük be a már eddig is használt „megnyilatkozás” terminust. A megnyilatkozást meghatározott intencionális aktusként kell azonosítani tudnunk, vagyis megértésének (az elhangzott mondat megértésén túl) az is a feltétele, hogy felismerjük a beszélő szándékát, illetve – egy pillanatra visszanyúlva Morris meghatározásához – tisztázzuk az elhangzott jelsorozatnak a beszélőhöz való viszonyát. További feltétel, hogy megfelelő információval kell rendelkeznünk a megnyilatkozás kontextusáról, a konkrét beszédhelyzetről.

Mindezek alapján célszerű, hogy megkülönböztessük egyfelől a mondat és a mondat által kifejezett propozíció jelentését (mondat-jelentés, propozicionális jelentés), másfelől a megnyilatkozás jelentését („speaker’s meaning” vagy „utterance meaning”, „beszélő-jelentés” vagy „megnyilatkozás-jelentés”). Az előbbi a formálisan (vagy strukturálisan) vizsgálható, logikai és nyelv-

¹ Charles Morris, *Foundation of the Theory of Signs*. University of Chicago Press, Chicago 1938.

szeti összetevőkre bontható konvencionális jelentés, más szóval a „szemantikai jelentés”. Az utóbbi a kommunikáció heterogén jelenségei felől vizsgálható kommunikációs jelentés, melyet „pragmatikai jelentésnek” is nevezhetünk. Így ahhoz az egyszerű és logikus meghatározáshoz jutunk, hogy míg a szemantika a szemantikai jelentéssel (vagy a jelentés szemantikai aspektusával) foglalkozik, addig a pragmatika tárgya a pragmatikai jelentés (vagy a jelentés pragmatikai aspektusa). Mivel a pragmatikai jelentés a szemantikai jelentés kiegészítéseként fogható fel, sokan osztják Morrisnak azt a nézetét is, hogy a pragmatika előfeltételezi a szemantikát, ahogyan a szemantika előfeltételezi a szintaxist. Ezt tükrözi a két diszciplína tárgyának Kiefer Ferenc-től származó nyelvészeti szempontú meghatározása: „a szemantika tárgya a beszédhelyzet ismerete nélkül előrejelezhető konvencionális jelentés, a pragmatika tárgya pedig a szemantikai jelentés, a beszédhelyzet és a kommunikációs elvek ismeretében kikövetkeztethető pragmatikai jelentés”.²

Az előbbi distinkciók és meghatározások egy széleskörűen elterjedt, általános nézetet fejeznek ki, melyhez az is hozzátartozik, hogy bár természetesen szükség van a szemantika és a pragmatika megkülönböztetésére, nincs általános kritériumunk a köztük lévő határvonal meghúzására. Egy-egy konkrét esetben elvileg mindig lehetséges tehát a vita, hogy az adott kérdés szemantikai vagy pragmatikai tárgyalást követel-e. Emellett meg kell jegyezni, hogy ugyanazoknak a jelenségeknek az alapján, melyekre itt is hivatkoztunk (a mondatok és a megnyilatkozások közti különbség, konvencionális és kontextuális feltételek összejátszása a megnyilatkozások megértésében, stb.), másképpen is fel lehet fogni a szemantika és a pragmatika viszonyát. Mondhatjuk ugyanis, hogy a szemantika és a pragmatika nem két különböző tárgyerületet, hanem két megközelítési módot vagy szempontrendszert képvisel, vagyis a jelentés két különböző felfogását fejezi ki. Míg a szemantikai felfogás szerint egy nyelv

² Kiefer Ferenc, *Jelentéelmélet*. Corvina, Bp. é. n. (2000) 54.

mondatainak stabil igazságfeltételei vannak, s a mondatok jelentései ezeknek a specifikálásával adhatók meg, addig a pragmatikai felfogás abból indul ki, hogy az adott nyelv mondatainak igazságfeltételei függenek a kimondás körülményeitől, s végtelenül változatosak. Így ahhoz, hogy egy nyelv kifejezései mit jelentenek, lényegileg tartozik hozzá, hogy aktuális kimondásukkor a végtelenül sok különböző igazságfeltétel közül bármelyikkel rendelkezhetnek, vagy hogy azoknak az egészeknek a jelentéséhez, melyeknek részét alkotják, a végtelenül sok lehetséges mód közül bármilyen módon hozzájárulhatnak. Ezek szerint a szemantikai kérdések *pragmatikai* kérdések. Többen érvelnek amellett, hogy a jelentésnek ez a pragmatikai felfogása a helyes nézet.³

A következőkben a jelentés pragmatikai dimenziója által felvetett filozófiai problémákkal fogunk foglalkozni. Ennek során a széleskörűen elterjedt beszédaktus-elméletre támaszkodunk, melyet Austin úttörő felismeréseire támaszkodva John Searle dolgozott ki. Az elmélet a nyelvi kommunikációt a cselekvés általános kategóriáinak fényében vizsgálja, s a szabálykövetés jelenségére vezeti vissza. A szűkebb értelemben vett jelentés-problematikát tekintve ez azt jelenti, hogy az Austin- és Searle-féle iskola a jelentés fogalmát elsősorban a konvenció és a szabály fogalmára vezeti vissza.

A nyelvhasználatot azonban nem lehet cselekvésként, különféle aktusok végrehajtásaként leírni, ha szabálykövető jellege mellett nem vagyunk tekintettel egyúttal intencionális jellegére is. Paul Grice alkotta meg azt a fogalmi apparátust, mely lehetővé teszi, hogy a nyelvi cselekvést, a jelentést és a megértést a kommunikációs aktusban résztvevők szándékainak és hiteinek a fényében vizsgáljuk.

Grice a kommunikáció általános kérdéseinek megvilágítására a mindennapi beszélgetést vagy társalgást választotta kiin-

³ Charles Travis, „Pragmatics”. In: Bob Hale – Crispin Wright, *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford 1997. (1999). 87.

dulópontul, amely – mint leszögezte – „a célirányos”, „a racionális viselkedés” sajátos esete.⁴ Ez a vizsgálódási keret mindenekelőtt a „megnyilatkozás-jelentések” tanulmányozására alkalmas. Grice az egyike azoknak, akik elsősorúan fontosnak tartják a „mondat-jelentés” és a „megnyilatkozás-jelentés” közti éles különbségtevést⁵, és elengedhetetlennek tartják az utóbbinak a tanulmányozását a jelentés általános magyarázatához: „[...] az (általában vett) jelentést annak terminusaiban kell megmagyarázni, hogy a jel használói milyen jelentést akarnak kifejezni valamilyen partikuláris alkalommal”.⁶ A „társalgás logikájának” vizsgálatakor alapvetőnek számítanak azok az esetek, amikor p -t mondva q -t mondunk, amikor tehát megnyilatkozásunkkal, vagy általában véve viselkedésünkkel és cselekedetünkkel, konvencionálisan vagy nem konvencionálisan egy további jelentést sugallunk. A megnyilatkozás nem konvencionálisan kikövetkeztethető jelentéseit nevezte Grice „társalgási implikaturának” (ez utóbbit világosan megkülönböztetve az „implikáció” formállogikai fogalmától). A társalgási implikaturák megértésekor nem szabályokra, hanem igen általános alapelvekre, maximákra támaszkodunk, mint amilyen az „együttműködési alapelv”, a „relevancia elve”, stb.

Az a szándék, amellyel a beszélő valamit „mond”, „sugall”, „implikál”, s melyet a megnyilatkozás megértéséhez a hallgatónak fel kell tudni fognia, meglehetősen bonyolult. A beszélő ugyanis nemcsak azt szándékozza, hogy – mondjuk – egy hitet váltson ki a hallgatóban, vagy hogy rávegye egy cselekvésre, stb. Ezen kívül azt is szándékoznia kell, hogy a hallgató felismerje ezt

⁴ H. Paul Grice, „A társalgás logikája” (Ford. Pléh Csaba). In: Pléh Csaba – Siklaci István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 218.

⁵ Lásd Paul Grice, „Utterer’s Meaning, Sentence Meaning, and Word-Meaning” (1968). In: Paul Grice, *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1991.

⁶ Paul Grice, „Jelentés”. In: Pléh Csaba – Siklaci István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*, 191.

a szándékot (vagyis felismerje: a megnyilatkozás azzal a szándékkal hangzott el, hogy kiváltsa belőle a szóban forgó hitet, rávegye őt az adott cselekvésre, stb.). Továbbá azt is szándékozni kell, hogy utóbbi szándékának (ti. a hit kiváltására, a cselekvésre való rábírásra irányuló szándékának) a felismerése szerepet játsszon a hit kiváltásában, a cselekvésre való rábírásban, stb.

Egy-egy kérdéssel kapcsolatban látni fogjuk, Searle megpróbálta összekapcsolni a nyelvi cselekvés szabálykövető jellegének leírását a nyelvi cselekvés intencionális jellegének elemzésével. Searle másképpen elemezte az intenciókat, mint Grice, mégis elmondható: a Grice által kidolgozott fogalmak és módszerek beépültek a beszédaktus-elméletbe.⁷

2. A performatív megnyilatkozások

A beszédaktus-elmélet kétféle tárgyalást tesz lehetővé. Egyrészt úgy lehet felfogni, hogy *tárgyilag* különbözik a szemantikai elméletektől, vagyis pragmatikai jellegű kérdésfeltevéseivel mintegy *kiegészíti* a jelentés szemantikai vizsgálatát. Másrészt magát az általa képviselt általános *szemléletmódot* lehet pragmatikainak tekinteni, abban az értelemben, hogy a jelentés kizárólag *pragmatikai* probléma.

Az első esetben a beszédaktus-elmélet a szemantika egyik fejezeteként kompatibilissé tehető az igazságfeltételek fogalmára épülő formális szemantikával, mely immár a nyelvészeti szemantikának is alapját alkotja. A nyelvészeti szemantika vezető képviselői közül ezt képviseli John Lyons. Szerinte nemcsak lehetséges, hogy összeegyeztessük a formális szemantikát és a

⁷ Searle ennél tovább ment: kidolgozta a tudat és a nyelv intencionalitásának általános elméletét, melynek keretében a beszédaktusok intencionális jellegét a tudat intencionális jellegéből vezette le. Ld. John R. Searle, *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge University Press. 1983. A beszédaktus-elméletnek ezzel az elmefilozófiával összeegyeztető tágabb kontextusával itt nem foglalkozunk.

beszédaktus-elméletet, de egyben elengedhetetlen is, hogy az előbbi kiegészítsük az utóbbival: „Világosnak kell lennie, hogy a két elmélet elvileg kiegészíti egymást. Az igazságfeltételes szemantika, ahogyan általában a természetes nyelvekre használják, a mondatok propozicionális tartalmára vonatkozó elmélet; a beszédaktus-elmélet [...] a megnyilatkozások illokúciós erejével foglalkozik.”⁸

A második esetben a két szemléleti mód – a jelentés szemantikai és pragmatikai magyarázata – egymás riválisaként és alternatívájaként jelenik meg, a köztük lévő ellentét pedig filozófiai ellentét is egyben. Sőt: a nyelvészet és a filozófia ellentéte. A nyelvészeti szemantika egy másik vezető képviselője, Kiefer Ferenc emiatt nem tárgyalja jelentéselméleti művében a jelentésnek a beszédaktusokkal összefüggő aspektusait. „Azok a feltételek – mondja Kiefer –, amelyek mellett egy megnyilatkozás egy adott beszédaktust fejez ki, nem nyelvi feltételek, hanem a kommunikáció általános elveivel függenek össze [...]. Nem meglepő tehát, hogy a szemantika nem játszik megkülönböztető szerepet a beszédaktus-elmélet filozófiai felfogásában.”⁹

Mivel itt nem nyelvészettel foglalkozunk, hanem nyelvfilozófiával, nem kell állást foglalnunk abban a kérdésben, hogy a beszédaktus-elmélet magának a nyelvészetnek a keretei közt kiegészítheti-e a nyelvészeti szemantikát. Nincs azonban okunk arra, hogy általában is elutasítsuk, hogy a teljes megnyilatkozások jelentésének a beszédaktus-elmélet keretében történő leírása kiegészítheti, sőt magában foglalhatja a propozicionális tartalmak formális szemantikai alapon megadható leírását.

Ez annak ellenére lehetséges, hogy a beszédaktus-elmélet a nyelvi jelenségek egészéről és a nyelv természetéről alkotott „forradalmian” új filozófiai elméletként jelentkezett, mely a nyelv természetére vonatkozó hagyományos felfogásoknak nem ki-

⁸ John Lyons, *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge University Press. 1995. 257. Az idézetben szereplő „illokúció”-terminus magyarázata a későbbiekben kerül sor.

⁹ Kiefer Ferenc, *i. m.* 50.

egészítője, hanem riválisa. Az I. fejezetben már idéztük Austint, aki a korábbi elméleteket a deskriptivista téveszme, a leíró illúzió foglyának nevezte, az általa kezdeményezett fordulatot pedig filozófiai forradalomnak vélte. Most tegyük hozzá: ezen azt értette, hogy egy új mozgalom születik, mely „megkérdőjelezi a filozófia egyik ősi feltevését, nevezetesen azt, hogy valamit mondani egyszerűen annyit tesz, mint *állítani* valamit.”¹⁰

Számos példa mutatja, hogy az előbbi feltevés valóban nem igaz. Ugyanakkor az sem egészen igaz, hogy a filozófia ősi feltevéséről lenne szó, hiszen már Arisztotelész világosan látta: nem minden mondat kijelentés. Többek közt rámutatott, hogy nem kijelentést teszünk, vagyis nem igazat vagy téveset mondunk akkor, amikor kérünk valamit. Ezért utalta az ilyen mondatok tanulmányozását a retorika és a poétika, nem pedig a logika körébe. Az egyik homéroszi helyet magyarázó töredékében az eskütételt a hozzá tartozó állandó formulával eléggé egyértelmű módon úgy jellemezte, mint egy rituális cselekvés illő (helyes) végrehajtását, s nem mint igazságtartalommal bíró állítást.¹¹

Kissé tovább gondolva Arisztotelész utóbbi példáját, a következő eredményre jutunk. Akkor tesz valaki esküt, ha esküje érvényes, vagyis megfelelően alkalmaz valamilyen szabályt vagy formulát (például tanúként idézi meg a napot úgy, mint Agamemnón vagy Odüsszeusz: „Éliosz, te, ki mindent látsz és hallasz is egyben” – Íliász, III. 277.). A formula, melyet az eskütevő előírászerűen használ, nem leírása valaminek, nem állítás valamiről (a tanúként megidézett napról), hanem jelzése annak, hogy kimondása bizonyos fajta *cselekedetnek* számít, mely ilyen és ilyen következményeket von maga után: az esküszegő

¹⁰ John L. Austin, *Tetten ért szavak* (Ford. Pléh Csaba). Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 31.

¹¹ Az *Odüsszeia* XII. énekéről van szó, ahol Odüsszeusz társai esküjük ellenére levágják Héliosz teheneit. A filozófus megjegyzését ld. Arisztotelész, *Poétika* (Ford. Ritoók Zsigmond). Klett Kiadó, Budapest é. n. („A homéroszi kérdések töredékei”) 143–144.

átkot von magára. De megszegni csak az érvényes esküt lehet, mivel csakis olyan cselekedeteknek vannak következményeik, melyek valóban végbementek: az eskütétel akkor történt meg, ha az eskü *érvényes* eskü volt. Arisztotelész ennek megfelelően tesz különbséget hamis eskü és esküszegés között.¹²

Minden nyelv szótárában számos (több száz) olyan ige van, mely néhány lényeges szempontból az „esküdni”, „esküt tenni” ige viselkedésére hasonlít, vagyis bizonyos feltételek között, megfelelő szabályok vagy formulák szerint kimondva, cselekedetnek számít. A „kinevezni”, „elnevezni”, „megígérni”, „utasítani”, „figyelmeztetni”, „fenyegetni” stb. kimondásával nem leírjuk, hanem végrehajtjuk az általuk jelölt cselekedeteket: kinevezünk valakit valamivé, elnevezünk valamit vagy valakit valaminek, megígérünk valamit valakinek, utasítunk valakit valamire, figyelmeztetünk valakit valamire, megfenyegetünk valakit valamivel, stb. Ezeket az igéket nevezte el Austin *performatív igéknek*. A kimondásuk során tett megnyilatkozásokat szembeállította a *konstatív* megnyilatkozásokkal, melyek valóban leírásoknak, állításoknak vagy megállapításoknak tekinthetők.

Azok között a feltételek között, amelyek teljesülése esetén egy mondat kimondása cselekedetnek számít, vegyesen találunk nyelven kívüli és nyelvi feltételeket. A performatív megnyilatkozásokat kifejező mondatoknak (a *performatívumoknak*) van néhány fontos, de korántsem megkülönböztető erejű grammatikai tulajdonságuk: a jelen idő egyes szám első személy és a kijelentő mód. Ezek a grammatikai kritériumok világosan tükrözik, hogy a mondás és a cselekvés, a grammatikai értelemben vett alany és a cselekvő szubjektum egybeesik. Lássuk az egyik leggyakrabban említett példát:

(1) (Én) (meg)ígérem, hogy p.

¹² Lásd Bolonyai Gábor kommentárját az előbbi helyhez a *Poétika* idézett kiadásában.

Itt a mondat alanya pontosan az a személy, aki a mondat kimondásával ígéretet tesz. Pontosabban szólva három dolog esik egybe: a mondat grammatikai alanya, a megnyilatkozás alanya (aki beszél) és a cselekedet szubjektuma (aki megígéri, hogy *p*). Ha bármelyik grammatikai jegyet megváltoztatjuk, akkor a mondat már nem cselekedet, hanem egy cselekedet leírása:

(2) Péter (azt) ígéri, hogy *p*.

A személy grammatikai kategóriájának megváltoztatásával megszűnt a mondat grammatikai alanyának (Péter) és a megnyilatkozás alanyának (vagyis a beszélőnek) az azonossága. A mondat most már lehet igaz vagy hamis, hiszen a világ egy rajta kívül álló tényét írja le. Hasonló következménnyel jár, ha az idő grammatikai kategóriáját változtatjuk meg:

(3) (Én) megígérttem, hogy *p*.

A megnyilatkozás alanya (aki most beszél) azonos maradt a mondat grammatikai alanyával, de már nem azonos a cselekvő szubjektummal, hiszen egy már megtörtént, múltbeli cselekedetről számol be. A mondat ismét lehet igaz vagy hamis.

Az itt megadott grammatikai kritériumok ugyanakkor nem szükséges feltételei annak, hogy egy megnyilatkozás performatív megnyilatkozásnak számítson. A következő mondat – akár egy kerítésre szegezett feliratként, akár aktuálisan kimondva – minden látható grammatikai jegy nélkül is figyelmeztetésnek vehető, vagyis értelmezhető performatív megnyilatkozásként:

(4) A kutya harap.

Ugyanakkor a jelen idejű egyes szám első személy és a kijelentő mód nemcsak nem szükséges, de nem is elégséges feltétele a megnyilatkozás performatív voltának. Világos, hogy a

következő mondat kimondása nem esik egybe az általa leírt cselekvéssel:

(5) Vágom a fát hűvös halomba.

A (4)-ik példa alapján az a következtetés vonható le, hogy bármely beszéd-cselekvés végrehajtható olyan mondatokkal, melyek nem tesznek eleget az előbb felsorolt grammatikai kritériumoknak. Így azt a megszorítást kell tennünk, hogy a jelen idő egyes szám első személy és a kijelentő mód kizárólag az *explicit performatív megnyilatkozások* jele, melyektől meg kell különböztetnünk az *implicit performatív megnyilatkozásokat*. Az (5) példa viszont ahhoz a következtetéshez vezet, hogy – mivel favágásról beszélni semmilyen körülmények között sem annyi, mint vágni a fát – egy megnyilatkozás csak akkor értelmezhető performatív megnyilatkozásként, ha az említett grammatikai feltételek mellett még annak a feltételnek is eleget tesz, hogy a benne szereplő ige szótarilag pontosan azt a cselekedetet jelenti, melyet kimondásakor végrehajtottunk.

Ennek alapján az *explicit performatív megnyilatkozások*ról a következő meghatározást adhatjuk:

- (6) *m explicit performatív megnyilatkozás*, ha a benne szereplő ige szóközi jelentése pontosan az a cselekedet, melyet jelen idő egyes szám első személyben és kijelentő módban történő kimondása révén végrehajtottunk.

A (4)-ik példa azonban azt is jól mutatja, hogy egy mondat nemcsak egyféle performatív megnyilatkozásnak lehet az eszköze. Példamondatunk („a kutya harap”), bizonyos kontextusba állítva, a figyelmeztetés mellett úgy is értelmezhető, mint egy ténybeli információ közlése vagy mint fenyegetés, ahogyan az alábbi beszédaktus, mely *explicit* jegyei szerint ígéret, szintén inkább fenyegetésként értendő:

- (7) Megígérem, hogy ha nem engedelmeskedsz, nem kapsz ajándékot a születésnapodra.

Ez szükségessé teszi, hogy ne csak az explicit és az implicit, hanem a direkt és az indirekt performatív megnyilatkozások között is különbséget tegyünk. Mind az implicit, mind az indirekt performatív megnyilatkozások léte megfosztja jelentőségüktől az azonosításukra alkalmazható grammatikai kritériumokat, s a beszédaktusok nyelven kívüli feltételeit állítja előtérbe.

Ha X. Y. kinevez egy személyt egy állásra, megnyit egy konferenciát stb., akkor megnyilatkozásának komoly következményei vannak a nyelven kívüli tények világában: a személy ki van nevezve, a konferencia kezdetét veszi, stb. Ennek az a nyelven kívüli feltétele, hogy létezzenek a társadalomban megfelelő intézmények és konvencionális eljárások (a kinevezések, az állások betöltésének intézményei és eljárásai, konferenciák és ezek lebonyolításának módjai); hogy X. Y. a szóban forgó aktus végrehajtására fel legyen hatalmazva; hogy az eljárás minden résztvevője helyesen és maradéktalanul végrehajtsa a rá rótt szerepet, stb. Austin hat ilyen feltételt különböztet meg. Az egyik feltétel és a neki megfelelő szabály (melyet később az „őszinteségi szabálynak” fogunk nevezni) látszólag a résztvevők merőben szubjektív állapotára vonatkozik, ti. azt mondja ki, hogy amennyiben az eljárás végrehajtóinak bizonyos gondolatokat vagy érzéseket tulajdonítanak, akkor a szereplőknek „valóban gondolniuk, illetve érezniük kell az említett gondolatokat, illetve érzéseket, és a megfelelő magatartásra is hajlandóságot kell mutatniuk”.¹³ Valójában ez a feltétel sem tisztán szubjektív, hiszen arról van szó, hogy az adott eljárásban *konvencionálisan* meghatározott érzések és gondolatok tulajdonítandók a szereplőknek, melyek meglétét az utóbbiak nem cáfolhatják sem szavaikkal, sem magatartásukkal. Ellentmondást tartalmazna, s

¹³ John L. Austin, *Tetten ért szavak*, 40.

ezért nem számítana gratulációnak, ha kollegánknak a következőképpen gratulálnánk:

- (8) Szívből gratulálok a díjához, de ezt nem gondolom komolyan, és valójában a pokolba kívánlak.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a performatív megnyilatkozásokat azáltal azonosítjuk valamely beszédaktus végrehajtásaként, hogy intézményes társadalmi konvenciók keretében értelmezzük őket: megértésük nem is áll másban, mint ilyen és ilyen beszédaktusként történő korrekt azonosításukban.

A performatív megnyilatkozások a nyelvnek egy olyan szektorát képviselik, mely közvetlenül mutatja a nyelv társadalmi beágyazottságát, illetve annak lehetőségét (sokak szerint szükségességét), hogy a jelentést intézményes konvenciókkal magyarázzuk. Azok a konvenciók, melyeket egy-egy performatív megnyilatkozás értelmezésekor figyelembe kell vennünk, különböző mértékben „intézményesültek”, vagyis különböző mértékben kapcsolódnak egy formálisan is fennálló társadalmi intézményhez. A jogi procedúrák részeként tett megnyilatkozások (vádemelés, vád alól való felmentés, tanú eskütétele) függnek leginkább az ilyen intézményektől, míg a skála másik végén olyan performatívumokat találunk, melyek nem intézményesültek abban az értelemben, hogy például szankciók vonatkoznának rájuk. Az utóbbiak közé tartozik természetesen az ígéret. A formálisan fennálló intézmény hiánya azonban nem jelenti azt, hogy az ígéret aktusa kevésbé lenne konvencióknak alávetve: ebben az esetben nagyon általános, bizonyára a társadalmiság alapjaival összefüggő konvenciókról van szó. Itt is érvényes tehát, hogy az értelmezőnek a mondat-jelentésen túli megnyilatkozás-jelentést kell megállapítania.

3. Illokúciós és perlokúciós aktusok

Főntebb megállapítottuk, hogy a performatívumok a nyelv bizonyos szektorát képviselik, ti. azt a szektorát, melyben közvetlenül érvényesül a nyelv társadalmi, illetve intézményes-konvencionális jellege. Ezek szerint a performatívumok (szótárilag tekintve: a performatív igék) a nyelv és a nyelvhasználat elkülönült részét alkotják, mely szembeállítható mondjuk az állítások megtételére alkalmas igaz vagy hamis mondatokkal, illetve Austin már ismert terminusát használva, a *konstatívumokkal*. Így jutunk ahhoz a képhez, hogy a kifejezések egy-egy nagy csoportjának megfeleltethetők a nyelv hagyományosan elkülönített fő funkciói: egyik oldalon van a cselekvés és a kommunikáció (a performatívumokkal), a másik oldalon pedig a leírás és a reprezentáció (a konstatívumokkal). Egyik oldalon *megnyilatkozásokat*, a másik oldalon ténymegállapításokat teszünk; egyik oldalon megnyilatkozás-jelentésekkel, a másik oldalon mondat-jelentésekkel van dolgunk; egyik oldalon a konvenció, a másik oldalon az igazság magyarázza a jelentést.

A 2. pontban tett megállapításunkat és ezt a hozzákapcsolódó képet most felül kell vizsgálnunk, mivel a tüzetesebb vizsgálat fényében az „állítani” is performatív igének bizonyul. „Ha egyszer elfogadtuk – mondja Austin –, hogy *nem* a mondatot, hanem a megnyilatkozásnak a beszédhelyzetben való megtételét kell tanulmányoznunk, elkerülhetetlenül be kell látnunk, hogy az állítás egy cselekvés megcselekvése”.¹⁴ Az „állítani” ige az alábbi mondatban éppúgy viselkedik, mint (1) számú példánkban az „ígérni”:

(9) Állítom, hogy *p*.

A megnyilatkozás alanya (a beszélő) most sem azért mondja ki a mondatot, hogy leírja azt, amit cselekszik, hanem azért hogy

¹⁴ Austin, *i. m.* 135–136.

végrehajtsa azt a cselekvést (s explicitté tegye, hogy azt a cselekvést hajtja végre), melyet az ige jelöl, jelen esetben egy tény állításának az aktusát. Ez nagymértékben relativizálja a performatívumok és konstatívumok előbbi szembeállítását, különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy (9)-es mondatunk – eltekintve egy vitathatatlan hangsúlybeli különbségtől – nem mond mást, mint amit p önmagában is kifejez. Mindkét megnyilatkozás egyaránt az állítás-aktus végrehajtásának számít, a különbség annyi, hogy egyik esetben explicit, a másik esetben implicit performatív megnyilatkozást teszünk, egyik esetben kitesszük, a másodikban pedig nem az állítás jelét. Következésképpen – az állítás (az állító erő) külön jelzése nélkül is – minden egyes kijelentő mondat kimondása az állítás aktusának számít, vagyis *cselekvésnek*, mely nem értékelhető az igazságérték szempontjából. Úgy tűnik, ezáltal a nyelv egésze kivonja magát minden olyan jelentésemélet hatálya alól, mely a mondatok jelentését a mondatok igazságfeltételeivel azonosítja. A pragmatikai elméletek néhány híve hajlandó is levonni ezt a következtetést.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy az előbbi következtetés jogos-e vagy kényszerítő erejű-e, rögzítsük, hogy meddig jutottunk: elemzéseink végeredménye szerint a *konstatívumok* is *performatívumok*. A kijelentő mondatok megértéséhez ugyanúgy nem elegendő felismernünk a mondat-jelentést, s ugyanúgy számolnunk kell a beszélő- vagy megnyilatkozás-jelentéssel, mint az ígéretek, figyelmeztetések, utasítások, stb. esetében. Ez szükségessé teszi a mondat-jelentés és a megnyilatkozás-jelentés kapcsolatának szisztematikus tanulmányozását, illetve egy olyan elmélet – a beszédaktus-elmélet – felállítását, mely mindazt számba veszi, amit egy mondat kimondásakor vagy egy mondat *kimondása révén* megteszünk. Már ez a megfogalmazás is érzékelteti, hogy a beszédhangok kiejtése által egyszerre több dolgot cselekszünk, ugyanúgy, mint amikor a vadász meghúzza a ravaszt: a vadász a ravasz meghúzása révén elsüti a puskát, a puska elsütése révén pedig elejti a vadat. Jól figyeljük meg: a vad elejtésének leírásában egymás után következő cselekedetek nem

időben elkülönülő *részei*, hanem csak fogalmilag megkülönböztethető mozzanatai egymásnak, hiszen a vadász nem tesz mást, mint hogy mutatóujjával elmozdít egy fém alkatrészt (illetve szoros értelemben csak mutatóujját mozditja meg). A beszédaktus-elmélet tipikusan a cselekvések leírásának ezt a módját tartja szemelőtt. Hierarchikusan egymásra épülő beszédaktusokról, illetve egy beszédaktus hierarchikusan egymásra épülő szintjeiről beszél, de ezt mindig úgy kell érteni, hogy egy cselekvés fogalmilag egymást feltételező mozzanatairól van szó. Az alapformula a következő:

(10) X *a* végrehajtása révén végrehajtja *b*-t.

A performatív igék tanulmányozásakor elért eredmények általánosításával Austin a következő beszédaktusokat (a beszédaktusok következő szintjeit) különbözteti meg: egy hangsor kiejtése révén végrehajtunk egy *lokúciós* aktust, ennek révén egy *illokúciós* aktust, végül pedig (bár kevésbé egyértelműen) egy *perlokúciós* aktust.

A *lokúciós aktus* a „valami mondásának” a cselekedete, vagyis a nyelv alapegységének, a mondatnak a produkálása. Ezen a szinten helyezkednek el a jelentés és a referencia hagyományos problémái. Ugyanannak a mondatnak a produkálása egyben *illokúciós aktus* is, mely John Searle szavaival „az emberi nyelvi kommunikáció legkisebb teljes egysége.”¹⁵ A lokúciós és illokúciós aktus viszonyát úgy is leírhatjuk, hogy egy lokúciónak tőle elválaszthatatlanul *illokúciós ereje* vagy *jelentése* van. A kommunikáció sikeréhez feltétlenül szükség van arra, hogy a hallgató azt is megértse, vajon a beszélő minek *szánta*, milyen *erővel* ruházta fel a kiejtett mondatot. Egy mondat felszólító módja — „írd meg a levelet” — lehet könyörgés, kérdés, tanács vagy utasítás. Pontosan a felszólító mód lehetséges értelmezését szeretnénk eldönteni, amikor kétes esetben megkérdezzük:

¹⁵ John R. Searle, *Elme, nyelv és társadalom* (Ford. Kertész Balázs). Vince Kiadó, Bp. 2000. 138.

„vegyem ezt parancsnak?” Az illokúciós aktusok körébe tartoznak mindazok a funkciók, melyeket a föntiekben a performatívumokkal hoztunk összefüggésbe, ezért az illokúciós jelentést valamely performatív formula segítségével tehetjük explicitté. Az előbbi példát folytatva a beszélő az „utasítalak, hogy írd meg a levelet” vagy „vedd ezt utasításnak” formulával tisztázhatja, hogy milyen illokúciós erővel ruházta fel megnyilatkozását. Az explicit alak létezése és tisztázhatósága a fő indoka annak, hogy Austin az illokúciós aktusokat konvencionális aktusokként értelmezi.

A *perlokúciós aktus* fogalma arra vonatkozik, hogy a beszédaktus milyen hatást gyakorol a hallgatóra, pontosabban: a beszédaktust a hallgatóra gyakorolt hatás aktusaként jellemzi. Áruklódó jegyei az ezekhez hasonló formulák: „rávettem, hogy...”, „meggyőztem, hogy...”, „arra bátorítottam, hogy...”, „eltántorítottam attól, hogy...”, „megijesztettem azzal, hogy...”. A perlokúciós aktusok érdekes módon nem tehetők explicitté egy performatív ige segítségével. Míg az illokúciós erő kifejezésének tipikus és explicit módja a következő:

(11) Önt ezennel utasítom, hogy *p* (tegye meg *a*-t),

addig nincs mód arra, hogy egy perlokúciós aktust a következőképpen tegyünk explicitté:

(12) Önt ezennel megijeszttem, hogy *p*.*

Emiatt a perlokúciós aktusok — ellentétben az illokúciós aktusokkal — nem konvencionálisak. Ez a különbség arra bátoríthat minket, hogy az illokúciós erőt vagy jelentést — melyet a mondottak után logikus *beszédaktus-jelentésnek* is nevezni — a nyelvi jelentés mintájára fogjuk fel, illetve a megnyilatkozásnak a mondat-jelentésen túli teljes jelentését a nyelvi jelentéshez soroljuk.

Az I. fejezetben foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen alapon sorolhatunk egyes jelenségeket a *langue* vagy a *parole*

körébe, s megemlíttettük, hogy a beszédaktusok sokak szerint a *langue*-hoz tartoznak. Bár *mint aktusokat* hajlamosak lennénk inkább *parole*-jelenségeknek tekinteni őket, az illokúciós jelentések konvencionális jellegére vonatkozó előbbi megjegyzés mégis azzal a nézettel cseng össze, hogy a beszédaktusok a *langue* részeiként tanulmányozandók. Határozottan ezt az értelmezést képviseli John Searle, aki explicite leszögezi: „a beszédaktusokat tanulmányozni annyi mint a *langue*-ot tanulmányozni.”¹⁶

A mondottakkal párhuzamosan az illokúciók és a perlokúciók közé kerül az a határ, melyet más összefüggésben a szemantika és a pragmatika közt vontunk meg. Ezáltal a pragmatikai problémák jelentős része szemantikainak minősül, s pusztán a beszélőre gyakorolt hatás hagyományos retorikai problematikája marad meg továbbra is a jelentés és a megértés kontextuális feltételektől függő aspektusai között.

Mindennek alapján megállapíthatjuk: a beszédaktus-elmélet – itt kifejtett értelmezésében – olyan globális nyelvelmélet, mely – a beszédaktusok középpontba helyezésével – a kommunikáció pragmatikai dimenzióját átfogónak és alapvetőnek tekinti, s így a jelentést is első sorban pragmatikai fogalomként kezeli. Ha emellett emlékeztetünk arra, hogy a fenti elemzések fényében a megnyilatkozások illokúciós erejét a nyelvi jelentés részeként kell felfognunk, a beszédaktus-elmélet keretében el lehet jutni addig az erős következtetésig, hogy a jelentés szempontjából releváns társadalmi konvenciók magában a nyelv formális struktúrájában kódolódnak.

Mindamellet az elmélet nem minden képviselője megy el eddig a pontig. A legtöbbben elvetik az illokúciós aktusoktól különböző perlokúciós aktusok fogalmát, s ugyancsak megkér-

¹⁶ John R. Searle, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press. 1969. 17.

dőjelezik, hogy az illokúciós erők teljes köre konvencionális vagy konvencionalizálható.¹⁷

4. Érvényességi feltételek

A megnyilatkozásokat és beszédaktusokat visszatérően úgy jellemeztük, hogy nem lehetnek igazak vagy hamisak. Ez abból következik, hogy *cselekvések*, márpedig a cselekvések nem ítéltetők meg az igazságérték szempontjából. Azt, hogy „*p-t állítom*”, „*p-t mondom*” vagy „*p-tígérem*”, pontosan olyan furcsa lenne igaznak tartani, mint azt, hogy berúgom a gólt, vagy hogy szöget verek a falba (míg persze teljesen természetes, ha az mondom, hogy „*p-t állítva igazat mondok*”, vagy hogy „*igaz, hogy szöget verek a falba*”). Az igaz vagy hamis nem azt illeti meg, hogy állítunk valamit (hogy állítást teszünk), hanem *azt, amit* állítunk.

Nem a beszéd *cselekvés*-jellegének a felismerése volt az első csapás, melyet a deskriptivista hagyománynak el kellett szenvednie. Az üres neveket (leírásokat) tartalmazó, vagyis a referencia nélküli kijelentő mondatok („Franciaország jelenlegi királya bölcse”) elemzése azt mutatta, hogy vannak jelentéssel bíró, de igazságérték nélküli megnyilatkozásaink. Pontosabban: az ilyen mondatok egyik elfogadható elemzésének bizonyult az, hogy nem tulajdonítható nekik igazságérték. Ezt néhány filozófus nemcsak a Russell-féle leírás-elmélet bírálatára használta fel, hanem annak a bizonyítására is, hogy a jelentés fogalma általában is elválasztható az igazság fogalmától.

Különség van azonban aközött, hogy azt mondjuk: egyes kijelentő mondatainknak valamilyen speciális okból (a referencia hiánya miatt) nincs igazságértékük; valamint aközött, hogy azt mondjuk: a beszédaktusok — köztük az állítások mint cselekvé-

¹⁷ P. F. Strawson, „Intenció és konvenció a beszédaktusokban” (Ford. Sebes Gábor). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*, 198–213.

sek — egyáltalán nem értékelhetők az igaz és a hamis dimenziójában. Az előző, speciális esetben azért hiányzik az igazságérték, mert semmilyen aktussal nincs dolgunk: referencia híján nem sikerült az állítás szándékolt aktusát végrehajtani. A második, általánosnak tekintett eset a performatív formulák segítségével explicitté tehető összes illokúciós aktusra vonatkozik: ezek végrehajtásuk sikeres vagy sikertelen voltától függetlenül azért vannak híján az igazságértéknek, mert — mint éppen az imént foglalmaztuk meg — az igazság kérdése nem a cselekvések végrehajtásának a szintjén merül fel. Úgy is kifejezhetjük magunkat, hogy nem érvényesíthetjük velük szemben az igazság érvényességi igényét.

Térjünk vissza az első esethez. Ezt a beszédaktus-elmélet keretében úgy lehet megfogalmazni, hogy Franciaország jelenlegi királyáról nem állíthatunk semmit, vagy hogy a Franciaország jelenlegi királyáról szóló mondatok nem fejeznek ki sikeres állítást. Mint említettük, csak az lehet igaz vagy hamis, *amit* állítunk, ám a nem létezőkről szóló mondatokkal nem állításokat, hanem legfőljebb látszat-állításokat teszünk.

Ez az eset azért fontos, mert megmutatja, hogy az állításokat ugyanúgy elvethetjük, s ugyanúgy *véhetjük el*, mint a többi beszédaktust.

A beszédaktusok végrehajtásakor, így az állítások megtételekor is, bizonyos hibák, „balfogások”¹⁸ veszélyével kell számolnunk, s bizonyos sikerültségi vagy boldogulási feltételekre kell tekintettel lennünk. Ezeket olyan explicit szabályok formájában lehet megadni, melyekre a performatív megnyilatkozásokkal kapcsolatban már hoztunk fel példákat: ilyen szabályként említettük, hogy egy adott megnyilatkozás akkor sikeres, ha a szereplők betartanak bizonyos előírásokat és konvenciókat, vagy ha az aktus végrehajtója a megfelelő személy, s meghatározott érzések, gondolatok, szándékok tulajdoníthatók neki, stb. Ha valaki komolyan hajt végre egy beszédaktust, például komolyan

¹⁸ Austin, *i. m.* 42.

állítja, hogy p , akkor a hallgatóság fel van jogosítva annak a következtetésnek a levonására, hogy teljesülnek az illető aktus sikerességi feltételei: ebben az esetben többek közt az, hogy a beszélő *hiszi* és *tudja* is, hogy p , s képes és hajlandó lenne igazolni p -t. Az állítás és bármely beszédaktus logikailag implikálja (az „implikálás” többféle értelmében) sikerültségi feltételeinek teljesülését, ez által pedig bizonyos mondatoknak az igazságát. „Bizonyos performatív megnyilatkozások sikerültségéhez – szögezi le Austin – bizonyos kijelentéseknek *igaznak kell lenniük*.”¹⁹

A fentieket a következő terminusok bevezetésével foglalhatjuk össze. A beszédaktusok nem igazak vagy hamisak, hanem – attól függően, hogy teljesültek-e sikerültségi feltételeik – *érvényesek* vagy *érvénytelenek*. Más szóval: a beszédaktusokkal szemben bizonyos érvényességi igényeket támasztunk. Az állításokkal szemben támasztott speciális érvényességi igény az igazságigény, ami abban áll, hogy *amit* az állítás aktusa során állítunk, az megítélhető és felülbírálható igazsága szempontjából. A (9)-ik példamondat ennek megfelelően akkor reprezentál érvényes állítást, ha a benne szereplő p igényt tart az igazságra, vagyis ha a francia király varenne-i szökését kommentáló történész például a következő módon helyettesíti be p -t:

- (13) Állítom, hogy p (p = Franciaország királya 1791 jún. 20.-án nem volt bölcs).

Ha (9)-ben p -t úgy helyettesítjük be, hogy a „Franciaország jelenlegi királyáról” szóljon, akkor – mint láttuk – az itt bemutatott elemzések fényében azt kell mondanunk, hogy Russell híres példamondatával 2001. nov. 23-án *érvénytelen* állítást tettünk.

A beszédaktusok sikerültségi feltételeivel kapcsolatban főntebb megállapítottuk, hogy a beszédaktusok – bár nem

¹⁹ I. m. 63.

igazak vagy hamisak — igaz kijelentéseket implikálnak. Fontos eredményről van szó, mely úgy általánosítható, hogy a különféle beszédaktusok és az igazság között szisztematikus kapcsolatok fedezhetők fel. Ezeknek különösen érdekes formáját alkotják azok az összefüggések, melyeket a nyelvészeti és logikai irodalom „előfeltevéseknek” nevez. Az előfeltevések meghatározása a következő:

- (14) q akkor előfeltevése (preszuppozíciója) egy beszédaktusnak, ha
 q igazsága esetén a beszédaktus érvényes, q hamissága esetén érvénytelen.

Az állításokra, mint speciális esetre ez a következőképpen konkretizálható:

- (15) q akkor előfeltevése p -nek, ha
 q igazsága esetén p lehet igaz vagy hamis,
 q hamissága esetén p se nem igaz, se nem hamis.

Mint tudjuk, az a tény, hogy p se nem igaz, se nem hamis, azzal egyenértékű, hogy p érvénytelen, illetve nem is állítás.²⁰ Az így értelmezett előfeltevési (preszuppozíciós) reláció sok fajtája²¹ közül az a leggyakoribb, melyet a „Franciaország jelenlegi királya kopasz” állítás illusztrált, s „egzisztenciális előfeltevésnek” nevezzük. A szóban forgó esetet a most bevezetett terminusokkal úgy írhatjuk le, hogy q egy egzisztenciális állítás („létezik egy és

²⁰ Úgy is mondhatjuk, hogy q érzéketlen arra, hogy p -t állítjuk vagy tagadjuk. Éppen ezért annak eldöntésére, hogy q előfeltevése-e p -nek, kézenfekvő a tagadási tesztet használni: ha q igazságértéke invariáns marad p tagadására, akkor előfeltevéssel van dolgunk.

²¹ Ezek kimerítő osztályozását, valamint nyelvészeti és logikai szempontú elemzését a magyar nyelvű szakirodalomban Kiefer Ferenc könyve nyújtja: Kiefer Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. Az egzisztenciális előfeltevésről lásd 36–39.

csak is egy x , amely Franciaország királya”), s hogy p egy egzisztenciális állítás igazságát preszupponálja. Ezzel ugyanazt mondtuk más szavakkal, mint az előbb, amikor azt mondtuk, hogy p igazságértéke attól függ, van-e referenciája. Egy normális kijelentő mondatnak, mely egy szubjektum-predikátum szerkezetű állítást reprezentál, az általa preszupponált igaz egzisztenciális állítás biztosítja a referenciát.

Ezek után a beszédaktusok sikerültségi feltételeit, végrehajtási szabályait, belső szerkezetét és típusait fogjuk részletesebben megvizsgálni.

5. Az illokúciós aktusok végrehajtási szabályai, szerkezete és típusai

Ama számos beszédaktus közül, melyet egy mondat kimondásakor végrehajtunk, itt a lokúciós és illokúciós aktus és ezek viszonya érdekel minket. Ha az illokúciós aktus a nyelvi *kommunikáció* legkisebb teljes egysége, s a lokúciós aktus egy mondat produkálása, akkor ez utóbbit az illokúciós aktus *tartalmának* foghatjuk fel. A filozófusok és a logikusok ezt a megnyilatkozás *propozicionális tartalmának* nevezik, pontosan azért, mert a komplex beszédaktus részeként produkált mondatról van szó. Ugyanaz a propozicionális tartalom különböző illokúciós aktusokban fordulhat elő. A hagyományos grammatika ezekről az esetekről a *mód* (a „kijelentő mód”, „feltételes mód”, „felszólító mód”, számos nyelvben a „kötőmód”) fogalmával ad számot, vagyis a szóban forgó összefüggést úgy írja le, hogy az igemódtól függően ugyanannak a mondatnak lehet kijelentő, felszólító, kérdő alakja: „megírod a levelet”, „írd meg a levelet”, „megírtad a levelet?”, „megírnád a levelet”. Az „illokúciós erő” fogalma tehát olyan típusú különbségeket ragad meg, mint amilyeneket a hagyományos grammatika a „mód” fogalmához kapcsol, de természetesen a mondatfajták sokkal finomabb differenciálását teszi lehetővé.

Ha az illokúciós erőt, pontosabban az illokúciós erők típusait F -fel, az illokúció tartalmát pedig a hagyományos p betűvel jelöljük, akkor Searle-t követve így ábrázolhatjuk az illokúciós aktus szerkezetét:

$$(16) \quad F(p)$$

Az illokúciós aktusokat fel lehet úgy fogni, hogy a nyelv egy-egy funkcióját képviselik. Ezzel a felfogással olyan, főleg wittgensteiniánus teoretikusok rokonszenveznek, akik szerint nem lehet a nyelvet egy vagy két alapvetőnek tartott funkcióra visszavezetni. Jól jön nekik az az érv, hogy mivel az illokúciós aktusoknak igen sok különféle típusa van, a nyelvnek számtalan egyenrangú funkciót tulajdoníthatunk. Az illokúciós aktusok osztályozása során azonban juthatunk más következtetésre is.

Az illokúciós aktusok különféle típusainak megnevezésére a performatív igék által jelölt cselekvések nevei kínálkoznak („ígéret”, „figyelmeztetés”, „fenyegetés”, stb.), aminek természetesen az a magyarázata, hogy a megfelelő performatív formula segítségével tesszük őket explicitté. A megfelelés mindazonáltal nem teljes. Ahogyan a perlokúciós aktusok nem tehetők explicitté egy performatív formula segítségével, úgy az illokúciós aktusok egy részének sincs ilyen alakja. Bár sokféleképpen elvégezhetjük a sértés illokúciós aktusát — egy pofon vagy egy odadobott kesztyű éppoly jól megteszi, mint a „Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára?” megszólítás — nem létezik az alábbi explicit formula:

$$(17) \quad \text{Én ezúton megsértem Önt!}^*$$

Az ilyen példák valóban arra utalnak, hogy nem tartható az a meghatározás, hogy minden illokúciós aktus konvencionális. Az explicit performatív formulák és az illokúciós aktusok típusai közötti megfelelés minden esetre még így is elég széleskörű ahhoz, hogy érdekesnek tartsunk egy általános hipotézist: a performatív igék rendszere, melynek segítségével a nyelv

funkciói, megnevezhetők, illetve tipikus használati módjai azonosíthatók, és osztályozhatók, a nyelvi kommunikációnak magában a nyelvben rejlő elméletét képviseli. Röviden:

- (18) A nyelv tartalmazza saját kommunikatív használatának elméletét.

Ha ki lehetne mutatni, hogy a performatív igék elegendően széles osztálya univerzális, akkor nagymértékben alátámasztanánk ezt a hipotézist. Ennek eldöntése persze konkrét nyelvészeti kérdés, hiszen a performatív igék az egyes nyelvek grammatikájához tartoznak. Arra vonatkozóan, hogy ezen az úton nyelvi univerzálékhoz jutunk-e, nincsenek végső eredmények. Mindenesetre bizonyos adatok arra engednek következtetni, hogy amennyiben egy ige valamelyik nyelvben performatív, akkor igen nagy valószínűséggel a többi nyelvben is az. A mondottak fényében a (18)-ik tétel tulajdonképpeni értelme az, hogy valamilyen módon minden nyelv tartalmazza az általában vett nyelv (kommunikatív használatának) elméletét.

Ezek az elméleti lehetőségek komoly jelentőséget kölcsönöznek a performatív igék és az illokúciós erők osztályozásának. Meg kell jegyeznünk, hogy a performatív igék és az illokúciós aktusok közti nyilvánvaló kapcsolat ellenére, melyet többször is hangsúlyoztunk, két különböző feladatról van szó, amit már azok a megfigyeléseink is előrevetítettek, hogy nincs teljes fedés a két jelenségcsoport között. Searle ezért elvetette Austinnak azt a próbálkozását, hogy az illokúciós osztályozásához a performatív igék induktíve megállapított listáját vegye alapul. Saját új kiindulópontját azzal indokolta, hogy az illokúciók és a nekik többé-kevésbé megfeleltethető performatív vagy illokúciós igék két különböző szinthez tartoznak: az előbbiek általában a nyelv, az utóbbiak az egyes nyelvek részei.²² Az illokúciós igékben

²² John R. Searle, „A Taxonomy of Illocutionary Acts”. In: John R. Searle, *Expression and Meaning Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge University Press. 1979. 2.

mutatkozó különbségek jó vezérfonalul kínálkoznak az illokúciók különbségeinek felfedezéséhez, de nem adnak biztos vezérfonalat az illokúciók osztályozásához. Az alábbiakban, céljaink szempontjából leegyszerűsített formában, Searle elméletére támaszkodunk.

Ahhoz, hogy megállapítsuk, melyek az illokúciós erők fő típusai, el kell mélyítenünk az illokúciós aktusok szerkezetének és végrehajtási szabályainak elemzését. A (16)-ik példában szereplő *F*-et az „illokúciós erő indikátoraival” (ígéret: *Pr*, állítás: *Ass*, stb.) helyettesíthetjük be. (Ilyen indikátort először Frege használt, amikor az ítézés vagy állítás jeleként bevezette a „+” jelet.)²³ *F*-et a *Pr*-rel behelyettesítve így ábrázolhatjuk az ígéret aktusát:

(19) $Pr(p)$

Ebben a formulában *p* a beszélő valamely jövőbeni *A* aktusát tulajdonítja a beszélőnek, hiszen nem ígérhetünk olyasmit, amit a múltban hajtottunk végre. A hallgató *A* meg nem tételével szemben előnyben részesíti, hogy a beszélő megtegye *A*-t, ami egyenesen következik az „ígéret” jelentéséből: a cselekedet, melynek végrehajtását megígérjük, a hallgató számára (a fenyegetéssel ellenétben) előnyös. *A* sem a beszélő, sem a hallgató számára nem magától értetődő: mindkettőjük számára nyilvánvaló, hogy az ígértétel nélkül a beszélő nem tenné meg *A*-t. *Pr* kimondása továbbá magában foglalja, hogy a beszélőnek szándékában áll *A*-t megtenni, végül pedig hogy kötelezettséget vállal *A* megtételére. Ezeknek az intuitív belátásoknak az alapján *Pr* csak akkor ejthető ki, ha betartjuk a következő szabályokat (melyeknek finomabb részletezésétől itt eltekintünk):

(20) *Pr* használati szabályai.

²³ Gottlob Frege, „Fogalomírás. Előszó”. In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok* (Ford. Máté András, Bimbó Katalin). Osiris, Bp. 2000. 21.

Propozicionális tartalmi szabály:

- (20.1) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *p* *S* beszélő jövőbeni *A* aktusát állítja.

Előkészítő szabályok:

- (20.2) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *H* hallgató előnyben részesíti *A*-t;

- (20.3) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *S* különben nem tenné meg *A*-t.

Őszinteségi szabály:

- (20.4) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *S* szándékozza *A*-t.

Lényegi szabály:

- (20.5) *Pr* kimondásával *S* kötelezettséget vállal *A*-ra.

Az előbbi elemzés kiterjeszthető általában a beszédaktusokra, vagyis a többi „illokúciós-erő-indikátorra” is hasonló használati szabályok vonatkoznak. Vegyük röviden az állítást (*Ass*). A propozicionális tartalmi szabály úgy hangzik, hogy *S*-nek bizonyítékokkal kell rendelkeznie *p* igazságára nézve. Az előkészületi szabály abban áll, hogy nem lehet *S* és *H* számára egyszerre nyilvánvaló, hogy *H* tudja, hogy *p*. Az őszinteségi szabály azt fejezi ki, hogy *S*-nek hinnie kell (meg kell győződve lennie arról), hogy *p*; a lényegi szabály pedig azt mondja ki, hogy *p* kimondásával *S* elkötelezi magát *p* igazsága mellett (amellett, hogy *p* a dolgok valóságos állásának felel meg).

Az őszinteségi szabályról már volt szó: (8)-ik példánkkal illusztráltuk, hogy a szabály nem a tényleges őszinteséget követeli meg, hanem azt mondja meg, hogy egy adott beszédaktus azzal egyenértékű, hogy kifejez egy pszichológiai állapotot, attól függetlenül, hogy az fennáll-e vagy sem. Az előkészületi szabály arra utal, hogy a beszélő az adott aktus végrehajtásával mit *implikál* (a köszönet kimondásával a beszélő azt implikálja, hogy a hallgató cselekedete kedvező volt a számára). A lényegi szabály fejezi ki, hogy a beszédaktus *minek számít*.

Az *x y-nak számít* alakú szabályok a sakkjáték szabályaihoz hasonlóak: nem egy hozzájuk képest előzetesen létező viselkedéstípust szabályoznak (mint az udvariassági előírások), hanem

létrehoznak (definiálnak) egy viselkedéstípust, ahogyan a sakkjáték is csak az öt *definiáló* szabályok által létezik. Az ilyen szabályokat nevezi Searle konstitutív szabályoknak. Egy beszédaktus lényegi szabálya ezek szerint a beszédaktus konstitutív, meghatározó szabálya.

A beszédaktus lényegi, konstitutív szabálya számos beszédaktusban közös. Ennek alapján bevezethetjük az „illokúciós lényeg” fogalmát, amelyen a beszédaktus „poénja”, értelme vagy célja értendő. Ha például kérünk, könyörgünk, parancsolunk, utasítunk, stb., akkor különböző nyomatékú (s persze különböző „illokúciós erővel” vagy „jelentéssel” bíró) beszédaktusokat hajtunk végre, de mindegyik esetben arra teszünk kísérletet, hogy rávegyük a hallgatót, hogy a beszédaktus propozicionális tartalmának megfelelően cselekedjen.

Ez a megfontolás világos és egyértelmű felosztási alapot kínál, s lehetővé teszi, hogy jelentős mértékben csökkentünk az illokúciós erők típusainak számát. Korábban már megjegyeztük, hogy az illokúciók a nyelvhez tartoznak, s nem az egyes nyelvekhez. Erre való tekintettel olyan taxonómiában reménykedhetünk, mely – kikapcsolva az egyes nyelvek véletlenszerű vonásait – az illokúciós erők egyáltalán lehetséges osztályait tartalmazza. Öt ilyen osztályhoz jutunk, s úgy tűnik, több nem is lehetséges: „Öt és csak öt különböző típusú illokúciós lényeg van” – mondja Searle.²⁴

Teljes egészében vagy majdnem kizárólag a beszédaktus illokúciós lényege dönti el, hogy az adott beszédaktusnak melyek az érvényességi feltételei, s hogy ebből kifolyólag végrehajtási szabályai milyen követelményeket állítanak elénk. Így az állítás illokúciós lényegéből, mely a beszédaktus propozicionális tartalmának igazsága mellett kötelezi el a beszélőt, az következik, hogy itt az őszinteségi feltétel mindig valamilyen hit. Még valamit eldönt az illokúciós lényeg: azt, hogy a beszédaktusban milyen irányú megfeleltetés jön létre a világ és a szavak között.

²⁴ John R. Searle, *Elme, nyelv és társadalom*, 149.

Ezen a ponton be kell tehát vezetnünk a „megfeleltetési irány” fogalmát. Megnyilatkozásainkkal vagy azt kívánjuk elérni, hogy szavaink igazodjanak a világhoz (ez a „szó a világhoz” megfeleltetési irány, melynek evidens esete az állítás), vagy pedig azt, hogy valamiképpen a világ igazodjon szavainkhoz (ez a „világ a szóhoz” megfeleltetési irány, melynek evidens esete az, hogy a hallgatót kívánjuk rábírnivalaminek a megtételére).

Az illokúciós lényeg, a megfeleltetési irány és az őszinteségi feltétel megadásával egyértelműen megadhatók az illokúciós aktusok típusai. Ezek – továbbra is Searle-t követve – a következők:

- (21) Az illokúciók típusai:
- (21.1.) *Asszertív illokúciós lényeg* („I” az állítás jele, „I” a „szavak a világhoz” megfeleltetési irány, „B” a hit mint őszinteségi feltétel jele):
I I B (p).
- (21.2.) *Direktívumok* („I” a felszólítás jele, „I” a „világ a szóhoz” megfeleltetési irány jele, „W” az akarat mint őszinteségi feltétel jele, „S” a beszélő jele, „H” a hallgató jele):
! I W (H megteszi A-t).
- (21.3.) *Kommisszívumok* („C” az elkötelező illokúciós lényeg jele, „I” az Intenció mint őszinteségi feltétel jele):
C I I (S megteszi A-t).
- (21.4.) *Expresszívumok* („E” a kifejező illokúciós lényeg jele, „Ø” a megfeleltetési irány hiányának jele, „P” az őszinteségi feltétele jele, mely ebben az esetben a propozicionális tartalommal specifikált tényállásra vonatkozó pszichológiai állapot):
E Ø P (S/H + tulajdonság).
- (21.5.) *Deklarációk* („D” a deklaratív illokúciós lényeg jele, „I” a kétirányú megfeleltetési irány jele):
D I Ø (p).

Az állítás fönti formulája könnyen kiolvasható: a szavak a világhoz igazodnak, a beszélő pedig elkötelezi magát amellett, hogy hiszi, hogy *p*. Ezt természetesen az „állítani” igén kívül számtalan más eszközzel el lehet érni: a tanúvallomás esetében az „esküszöm, hogy ...” éppúgy az asszertív erőt képviseli, mint az „arra következtetek, hogy ...”, „amellett érvelek, hogy ...”, „azzal dicsekszem, hogy ...”, „amiatt panaszkodom, hogy ...”, stb. formulák.

A *direktívumok* közé tartozik a korábban felhozott példák mellett a „követelem, hogy ...”, „felhívom arra, hogy ...”, „megengedem, hogy ...”, „azt tanácsolom, hogy ...”. A formula ebben az esetben is érthető: azzal, hogy a hallgatót rá kívánjuk venni A megtételére, a világot akarjuk szavainknak megfelelően megváltoztatni, miközben megnyilatkozásunk őszinteségi feltétele az, hogy kifejezzük akaratunkat.

A *komisszívumokról* az ígéret elemzése révén már eddig is sok szó esett: A megtételére kötelezve magunkat a világot feleltetjük meg szavainknak, s megnyilatkozásunk őszinteségi feltételeként A-ra vonatkozó szándékunkat fejezzük ki. További példák: „kötelezem magam”, „szándékozom” stb. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy az „esküszöm”-nek is van elkötelező használata: „Esküszünk,/ Esküszünk, hogy rabok tovább/ Nem leszünk!” (Felmerül a kérdés, vajon ez azt jelenti-e, hogy az „esküszöm” kétértelmű? Valószínűleg nem: inkább arról van szó, hogy ellentétes megfeleltetési iránnyal az állítás is elkötelezés: a *komisszívumokkal* arra kötelezzük magunkat, hogy a világot megfeleltetjük szavainknak, az *asszertívumok* esetében pedig arra, hogy szavainkat megfeleltetjük a világnak. Az „esküszöm” mindkét esetben az elkötelezés erejének vagy mértékének kifejezésére szolgáló konvencionális eszköz).

Az *expresszívumok* szerkezetét kifejező formula azt mutatja meg, hogy ebben az esetben a beszélő pszichológiai állapotának a kifejezése a legfontosabb mozzanat (vagyis az őszinteségi feltétel dominál), s nem merül fel a szavak és a világ közötti megfelelés kérdése. A kifejezett pszichológiai állapot mindenképpen a hallgató vagy a beszélő valamely tette vagy tulaj-

donságára vonatkozik, melyet a beszédaktus propozicionális tartalma (S/H + tulajdonság) tulajdonít nekik. Példák: „gratulálok azért, hogy...”, „köszönöm, hogy...”, „bocsánatot kérek azért, hogy...”. S persze idetartoznak a köszönet- és részvétnyilvánítások, stb.

A *deklarációk* talán a legnyilvánvalóbb esetei annak, hogy valaminek a mondása révén csinálunk valamit: megváltoztatjuk a tényeket, illetve új tényeket hozunk létre („tényeken” ilyenkor mindig nyelven kívüli tényeket értve). Pusztán a beszédaktus sikeres végrehajtása által előidézzük, hogy a propozicionális tartalom megfeleljen a világnak. Más szóval: a tény leírása egyúttal a tény létrehozása. Ez magyarázza a kettős megfelelési irányt: a világ megváltoztatásával a világot feleltetjük meg a szavaknak, miközben a szavak leírják a világ megváltozását, s ezáltal megfelelnek a világnak. A kinevezések, elnevezések stb. sokat idézett példái mellett ide taroznak, többek között, a trónfosztások és hadüzenetek súlyos történeti aktusai. Deklarációként elemezhetők a következő esetek: „lemondok”, „X-et bűnösnek nyilvánítom” (= „X bűnös”), „olybá veszem”, stb.

Az illokúciós aktusoknak ez az osztályozása a nyelvről alkotott általános képünk szempontjából érdekes következménnyel jár. Egyrészt megőrzi azt a Wittgenstein és Austin nevével fémjelzett felfogást, amely szerint a nyelvet elsősorban tevékenységként, a különféle társadalmi gyakorlatok és életformák részeként kell értelmeznünk, másrészt szakítást jelent azzal a jelszóval, hogy a nyelvnek végtelen sok funkciója és használati módja van, mely nem is írható le egy formális elmélet keretében. Searle ezt a tanulságot így fogalmazza meg: „Nincs, mint Wittgenstein és sokan mások állították, végtelen vagy meg nem határozott számú nyelvjáték vagy nyelvhasználat. [...] Ha a nyelv használati módjainak osztályozására szolgáló alapfogalomként az illokúciós célt fogadjuk el, akkor meglehetősen korlátozott számú dolog van, amit a nyelvvel csinálni lehet.”²⁵

²⁵ John R. Searle, „A Taxonomy of Illocutionary Acts”, 29.

6. A referálás és predikálás mint beszédaktusok

Előző fejtegetéseink értelmében nem lehet a lokúciós aktusokat úgy végrehajtani (vagyis nem ejthetünk ki komolyan úgy egy mondatot), hogy egyúttal ne hajtánánk végre valamilyen illokúciós aktust is, mindazonáltal elvonatkoztathatunk illokúciós erejüktől, s önmagukban is vizsgálat tárgyává tehetjük őket.

Mint korábban jeleztük, a lokúció szintjén helyezkednek el a jelentés és referencia hagyományos problémái. Ez nem jelenti azt, hogy az illokúciós jelentésétől megfosztott lokúciót azonosíthatjuk az illokúciós aktus propozicionális tartalmával. Könnyű belátni, hogy ha egyszer a lokúciós aktust is beszédaktusként elemezzük, akkor azt nem az illokúció tartalmaként, hanem eszközöként, illetve a komplett beszédaktus részeként kell azonosítanunk.

Hasonló gondolatmenetet kell követnünk a további elemzési szinteken. A referáló kifejezések, melyekről az előző fejezetben szó volt (a tulajdonnevek, leírások, stb.) *a mondat és nem a lokúciós aktus részei*: ez utóbbit ugyanis a referencia és a predikáció *aktusai* alkotják. A beszédaktus-elmélet elemzési keretében *a referencia és a predikáció is beszédaktus*.

Az a lehetőség, hogy a referenciát beszédaktusként elemezzük, az analitikus filozófián belül annak az áramlatnak köszönhető, mely a kifejezések *használatát* állította a figyelem középpontjába. Ebben a megközelítésben nem azt mondjuk, hogy kifejezéseink „referálnak” valamire, hanem – Strawson útmutatása szerint – azt, hogy kifejezéseinket referenciális funkciójukban *használjuk*: „a kifejezést arra *használjuk*, hogy egy bizonyos személyről *említést* tegyünk, vagy *referáljunk* annak a mondatnak a használata során, amelyben róla beszélünk”. Más szóval, „az” *említést*” vagy „referálást” nem egy kifejezés teszi, hanem egy kifejezést

megfogalmazhatjuk a referencia alapelveit, illetve – ahogyan Searle nevezi őket – „a referencia axiómáit”:²⁷

- (22) A referencia axiómái
- (22.1) „Létezési axióma”:
Amire referálunk, annak léteznie kell.
- (22.2) „Azonossági axióma”:
Ha egy predikátum igaz valamely tárgyról, akkor igaz bármely vele azonos tárgyról, függetlenül attól, hogy milyen kifejezéssel referálunk arra a tárgyra.
- (22.3) „Azonosítási axióma”:
Ha *S* egy tárgyra referál, akkor azonosítja, vagy szükség esetén képes azonosítani *H* számára a tárgyat.

A referencia aktusának a szabályait az illokúciós aktusok elemzésével párhuzamosan adhatjuk meg. Ezek, meglehetősen leegyszerűsítve, a következők.

- (23) A referencia szabályai (a referenciális aktus sikeres, ha fennállnak a következő feltételek):
- (23.1) *R* referenciális kifejezés valamely *T* mondat kimondásának részeként fordul elő.
- (23.2) Létezik egy olyan *X* tárgy, hogy vagy *R* tartalmazza *X* azonosító leírását, vagy *S* képes *R*-t *X*-nek egy azonosító leírásával kiegészíteni.
- (23.3) *S*-nek az a szándéka, hogy *R* kimondása kiemeli vagy azonosítja *X*-et *H* számára.
- (23.4) *S*-nek az a szándéka, hogy *R* kimondása az által emelje ki vagy azonosítsa *X*-et *H* számára, hogy *H* felismeri *S* szándékát *X* azonosítására, és *S*-nek az a szándéka, hogy *H* ezt a szándékot

²⁷ John R. Searle, *Speech Acts*, 77.

használhatunk a megtételére.”²⁶ A lehetséges félreértések elkerülése érdekében azonnal közbe kell vetnünk: a „használat” szempontjának ez az erőteljes érvényesítése nem függ össze azzal a jelszóval, amely szerint „a jelentés a használat”: a beszédaktus-elmélet keretében folytatott elemzések egyáltalán nem feltételezik a jelentés „használatelméletének” elfogadását.

Ha a referencia beszédaktus, akkor az a kérdés merül fel, hogy mit *csinálunk* akkor, amikor ezt az aktust végrehajtjuk, a kérdésre pedig az a válasz, hogy kiemeljük, azonosítjuk azt a dolgot, amelyről mondani vagy állítani akarunk valamit. A referencia aktusa ugyanúgy lehet sikeres vagy sikertelen, mint a többi beszédaktus. Erre már láttunk példát, amikor „az üres neveket tartalmazó, vagyis a referencia nélküli” mondatokról beszéltünk, mint amilyen a „Franciaország jelenlegi királya bölc”. Most úgy fejezhetjük ki magunkat, hogy a „Franciaország jelenlegi királya” kifejezés használatakor elvétjük a referencia aktusát, illetve sikertelen referenciális aktust hajtunk végre. Általában (de mint látni fogjuk, nem mindig!) ez a balszerencse sújtja az üres nevek (leírások) referenciális használatát. A sikertelenség abban áll, hogy a világ egyetlen dolgát sem tudjuk kiemelni vagy azonosítani, vagyis nem tudunk tárgyat szolgáltatni állításunk számára, ami által az állítás is megghiúsul. (A „Franciaország jelenlegi királya” – mint leírás – állhat predikatív helyzetben is. Ilyenkor nem okoz bajt, hogy nincs olyan tárgy a világban, mely kielégítené. Míg 1960-ban a „Franciaország királya bölc” mondattal nem tettünk volna sem igaz, sem hamis állítást, addig a „De Gaulle Franciaország királya” mondattal egyszerűen hamis állítást tettünk volna.)

Nem szükséges külön érvelnünk amellest, hogy belássuk: egy kifejezés segítségével akkor hajtunk végre sikeres referenciális aktust, ha egy létező, valamint a beszélő és a hallgató által egyaránt azonosítható tárgyra utalunk vele. Ennek alapján

²⁶ P. F. Strawson, „A referálásról”. In: Irving M. Copi – James A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 177.

annak köszönhetően ismerje fel, hogy ismeri R szabályait és tudatában van C kontextusnak.

A kissé bonyolultnak tetsző (23.4) szabály a jelentés és az intenció viszonyának Grice-féle elemzését követi, azt is illusztrálva egyben, hogy a Grice-féle elmélet hogyan épült be a beszédaktus-elméletbe. A (23.2) szabályt illetően egyrészt azt jegyezzük meg, hogy magába foglalja mind a létezési, mind az azonosíthatósági axiómát, másrészt azt, hogy az X tárgyra történő referálás sikerességét függővé teszi attól, hogy rendelkezésünkre áll-e X -nek egy megfelelő leírása. Kétségtelen, hogy ezen a ponton a beszédaktus-elmélet másként kezeli a referencia problémáját, mint például az előző fejezetben tárgyalt kauzális elméletek. Pedig aki a referálást egy jól vagy rosszul elvégezhető munkának, sikeres vagy sikertelen cselekedetnek tekinti, az nem mond önmagának ellent, ha a referálás sikerességének kérdését elválasztja attól, hogy rendelkezésünkre áll-e egy igaz leírás az adott tárgyról. Könnyű olyan eseteket találnunk, amikor ez nincs így. Maradjunk a köztársasági Franciaországban. Tegyük fel, hogy S – teljesen tájékozatlan lévén Franciaország politikai viszonyáról – 1968 májusában igaznak hitte azt a mondatot, hogy „De Gaulle Franciaország királya”, s teljesen komolyan és az irónia legcsekélyebb árnyéka nélkül így adta tovább De Gaulle lemondásának hírért:

(24) Franciaország királya lemondott.

Annak ellenére, hogy a referálás céljára használt leírás hamis arról a személyről, aki 1968-ban Franciaország köztársasági elnöke volt, bizonyosnak vehetjük, hogy a fenti mondatot H az esetek túlnyomó többségében nemcsak értelmesnek találta volna, hanem informatívnak is: a De Gaulle-ról szóló sikeres, ráadásul igaz állítás kifejezésének. Ez egész egyszerűen azért van így, mert joggal feltehetjük, H megértette S szándékát. S a referálás *szándékával* használta a „Franciaország királya” kifejezést, s – mint a meghatározott leírások különféle használatairól szóló

egyik híres cikk szerzője, Keith Donnellan mondja – „a meghatározott leírások referenciális használatukban egy bizonyos fajta munka elvégzésének pusztá eszközei – felhívják a figyelmet egy személyre vagy dologra – és általában bármely más eszköz, egy másik leírás vagy egy név, ugyanúgy megtenné, hogy elvégezzük vele ugyanezt a munkát”.²⁸ Az előbbi példát természetesen nem úgy kell érteni, hogy *S* megsértette (22.1)-et, vagyis a létezési axiómát. Nem egy nemlétező tárgyra utalt (hiszen a „Franciaország királya” kifejezés a konkrét referenciális aktus során nem volt „üres”), hanem egy létező tárgyra utalt egy hamis (szigorúan véve nem adekvát) leírás segítségével. *S* ugyanakkor (22.2)-t és (22.3)-at sem sértette meg, hiszen példamondatunk nem vonja ki magát az azonossági és az azonosíthatósági axióma hatálya alól. (A „lemondott” predikátum igaz bármely tárgyról, amely azonos a referált *X* tárggyal, és félreértés esetén *S*-nek kétségtelenül több eszköz is rendelkezésre állt, hogy *H* számára azonosítsa *X*-et. Például rámutathatott De Gaulle fényképére az újság címlapján, vagy használhatta volna azt a leírást, hogy „az a hosszú orrú arrogáns férfi, aki a televízióban szózatot intézett a francia nemzethez”). Mindezek ellenére lehet az az érzésünk, hogy a példamondatunk által képviselt eseteket a (21.2) szabály nem fedi le. A szabály azonban nem azt kívánja meg, hogy *S*-nek *aktuálisan* rendelkezésére álljon egy leírás, vagy hogy az általa aktuálisan használt leírás *igaz* legyen, hanem csak azt, hogy a referencia céljából használt *R* kifejezést – „Franciaország királya” – képes legyen valamilyen más, használhatóbb leírással – „az a hosszú orrú arrogáns férfi, aki a televízióban szózatot intézett a francia nemzethez” – kiegészíteni. És mint láttuk, *S* képes erre.

A referencia mellett a predikálást is a lokúciós aktus részeként említettük, ami azt jelenti, hogy bizonyos értelemben az is

²⁸ Keith Donnellan, „Reference and Definite Descriptions”. In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge University Press 1971. 102.

szándékot és cselekvést feltételez, hogy valamit valamilyen általános fogalom alá rendelünk, valamilyen fajtájúnak nyilvánítunk, egy tulajdonsággal jellemzünk, stb. A predikálást mégsem tekinthetjük pontosan abban az értelemben beszédaktusnak, mint amilyen értelemben a referálást annak tekintjük. Az utóbbit a komplett beszédaktustól elkülönítve tanulmányozhattuk, mivel semleges ahhoz az illokúciós aktushoz (állításhoz, tagadáshoz, kérdéshez) képest, melynek részeként a beszélő végrehajtja. Vagyis függetlenül attól, hogy állítunk-e vagy kérdezzünk-e valamit Franciaország királyáról, esetleg felszólítjuk-e őt valamire, stb., az illokúciós aktus sikerességének egyik feltételeként ugyanazt a referenciális aktust kell végrehajtanunk.

A predikálás aktusa ezzel szemben mindig ebben vagy abban az illokúciós módban fordulhat csak elő, és sohasem semleges. Nem két külön aktus, hogy predikálok a bölcsességet Franciaország királyáról, és hogy azt állítom, hogy „Franciaország királya bölcs”; ahogyan nem két külön aktus, hogy megkérdeszem, megilleti-e Franciaország királyát a bölcsesség predikátuma, és hogy azt kérdezem, hogy Franciaország királya bölcs-e. Más szóval, egy *P* predikátum egyszerre fordul elő a mondat illokúciós erejének indikátorával: „...bölcs”, „...bölcs?”, „...bölcs!”, stb. A referálás és a predikálás beszédaktusai közti különbséget Searle így foglalja össze: „A referencia különálló beszédaktus, még akkor is, ha absztrakció a teljes illokúciós aktustól. [...] A predikálás szintén absztrakció, de nem egy különálló beszédaktus”.²⁹

A predikálásra, illetve egy *P* predikatív kifejezés használatára vonatkozó szabályok a következők:

- (25) A predikálás szabályai.³⁰
- (25.1) *P* csak egy *T* mondat részeként mondható ki, melynek kimondása egyben egy illokúciós aktus végrehajtása.

²⁹ John R. Searle, *Speech Acts*, 123.

³⁰ Lásd i. m. 127.

- (25.2) *P* csak akkor mondható ki *T*-ben, ha *T* kimondása magában foglalja az *X*-re való sikeres referenciát.
- (25.3) *P* csak akkor mondható ki, ha *X* olyan típusú vagy kategóriájú, hogy logikailag lehetséges, hogy *P* igaz vagy hamis legyen *X*-ről.
- (25.4) *P* kimondása annak számít, hogy egy bizonyos illokúciós módban felvetődik a kérdés, hogy *P* igaz-e vagy hamis *X*-ről.

Az elmondottak fényében az első két szabály nem igényel további magyarázatot, a másodikról is csak annyit kell megjegyezni, hogy a predikálás aktusa szempontjából rögzíti a jól ismert összefüggést: egy sikeres beszédaktus előfeltételezi – az „előfeltevési” relációnak abban az értelmében, melyet a 4. pontban részleteztünk – a referencia meglétét. (25.3) szabály *P* alkalmazásának egyik további előfeltevését mondja ki: a predikátum fogalmával együtt jár ugyanis, hogy egy *P* predikátum akkor lehet igaz vagy hamis egy *X* tárgyról, ha *X* egy meghatározott kategóriába tartozik. Bizonyos predikátumok például nem lehetnek igazak vagy hamisak szellemi természetű tárgyakra, vagyis előfeltételezik, hogy a tárgyak, amelyekre alkalmazzuk őket, a „fizikai dolgok” kategóriájába tartoznak. Jól illusztrálja ezt Chomsky híres, bár más célból kreált példája:

(26) „Színtelen zöld eszmék alszanak dühösen”.³¹

A mondat a benne szereplő predikátum több használati szabályát is sérti: *X*-re például akkor alkalmazható igaz vagy hamis módon a „zöld” predikátum, ha *X* a színes dolgok kategóriájába sorolható, ám csak fizikai dolgokról, s nem a szellemi dolgok kategóriájába tartozó ideákról lehet igaz, hogy színesek vagy színtelenek, stb. Az ilyenfajta szabálysértést

³¹ Noam Chomsky, *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme* (Ford. Zólyomi Gábor). Osiris, Bp. 1995. 17.

nevezik egyébként a filozófiában „kategóriahibának”. A filozófusok gyakran úgy fejezik ki magukat, amikor egy kategóriahibára utalnak, hogy „a kérdés fel sem merül”. Ezzel valójában a predikálás aktusának lényegére emlékeztetnek: arra, hogy *P* predikátumot bármilyen illokúciós erővel (állítás, tagadás, kérdés stb. keretében) *X* tárgyra alkalmazni annyit tesz, hogy felvetjük a kérdést, vajon *P* lehet-e igaz *X*-ről. *P* pontosan ezt mondja ki a (25.4).

7. Tükröződik-e a mondatok grammatikai szerkezetében a megnyilatkozások cselekvés-jellege?

A 2. pontban felvetődött az a kérdés, hogy milyen viszonyban van a beszédaktus-elmélet a nyelvészeti szemantikával, illetve a nyelvészek által is széleskörűen használt formális szemantikával. A kérdésre két ellentétes választ idéztünk (Lyonsét és Kieferét). Befejezésül érdemes erre kissé általánosabb formában visszatérnünk. Nem az a fontos, hogy eldöntsük: melyik válasz a helyes, hanem az, hogy bemutassunk néhány szempontot, melyet az ilyen típusú kérdések esetében tekintetbe kell venni.

Annak egyik kritériumát, hogy egy filozófiai elméletnek van egyáltalán nyelvészeti relevanciája, abban jelölhetjük meg, hogy az elméletnek vannak-e következményei a nyelv különböző aspektusainak, így a mondatok szintaktikai szerkezetének formális leírásában. Adott esetben azt kell vizsgálni, hogy tükröződnek-e a beszédaktusok tulajdonságai magában a grammatikában. Számos nyelvész és filozófus vélte úgy, hogy igen. Maga Searle lehetségesnek tartotta, hogy az illokúciós típusok reprezentációja megtalálható azokban a mondatok jelentését meghatározó elvont szintaktikai szerkezetekben, melyeket Chomsky egy időben „mély struktúrának” nevezett. Néhányan igyekeztek ezt nyelvészeti eszközökkel a generatív grammatika (illetve az ún. „generatív szemantika”) oldaláról is

alátámasztani. A bizonyítékok egyik fajtáját, melyeket fel szoktak hozni, az alábbi példa illusztrálja:

- (27) Miközben összetörte a hajó oldalán a pezsgős-
üveget, Péter elkeresztelte azt Szent Istvánnak,
bár nem volt felhatalmazva arra, hogy hajókat
nevezzen el.

A főmondatban egy potenciálisan performatív ige nem-performatív használatát figyelhetjük meg, miközben az egyik alárendelt mondat ugyanezen ige performatív használatának, a keresztelési aktus végrehajtásának egyik sikerességi feltételét tematizálja. A főmondat és az alárendelt mondat között ellentmondás van, hiszen az az állítás, hogy Péternek nem volt felhatalmazása hajók elnevezésére, ellentmond annak, amit az „elkeresztelni” ige használatával eleve előfeltételeztünk, nevezetesen annak, hogy Péternek igenis volt felhatalmazása a szóban forgó hajó elnevezésére. Az érv mármost úgy hangzik, hogy az ellentmondást az „elkeresztelni” ige jelentésének ismerete alapján érzékeljük, nem pedig annak alapján, hogy milyen információink vannak a világról. Ebből következően, mint George Lakoff leszögezi, egy mondat szemantikai reprezentációjának csak azok a magyarázatai adekvátak, melyek meg tudják mutatni ezt az ellentmondást. (27)-es példánk mindezek alapján azt illusztrálja, hogy egy beszélőnek az illokúciós aktusok sikerességi feltételeire vonatkozó tudása része az illető nyelvi kompetenciájának, vagyis a nyelvről alkotott tudásának.³² Mások feltételezik, hogy létezik egy szemantikai kompetencia, mely egyrészt megtestesíti az ideális beszélő tudását a nyelv mondat-típusainak a jelentéséről, másrészt magában foglalja a beszélő arra vonatkozó tudását is, hogy hogyan használja a mondatokat beszédaktusok végrehajtására. Jerrold Katz e feltevésre

³² George Lakoff, „Presupposition and relative well-formedness”. In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*, 335.

támaszkodva jelenti ki, hogy „a szemantikai elmélet ugyanazon az alapon magyarázza a mondatok illokúciós potenciálját, mint amilyen alapon a mondatok grammatikai jelentésének más aspektusait magyarázza.”³³

A megfontolásoknak egy másik csoportja, melyek alapján feltehető, hogy a beszédaktusok tulajdonságai a mondatok formális grammatikai szerkezetével is kölcsönhatásban vannak, azon a korábban többször említett tényen alapszik, hogy az illokúciós aktusok explicitté tehetők a performatív igék segítségével. Ilyenkor az explicit igével *ugyanazt* az aktust hajtjuk végre, mint nélküle, ami alapot ad arra, hogy kimondjuk: a performatív ige implicit módon akkor is hat, amikor nem jelenik meg a kimondott mondatban, jelen van ugyanis a mondat mélyszerkezetében. Mindezt általánosítva úgy halad tovább az érv, hogy *minden* mondat tartalmaz egy implicit performatív igét, még akkor is, ha ez a felszínén jelenik meg. Mivel a javaslat szerint a mondatok utóbbi típusát a mélyszerkezetükben szereplő performatív ige törlésével kapjuk meg, ezt az elemzést a performatívumok törlési elemzésének nevezik.³⁴

A performatívumok törlési analízise nyelvészeti és filozófiai okokból egyaránt tarthatatlan (implicit entitások feltételezésével sérti többek közt a magyarázat gazdaságosságának elvét). A (27)-hez hasonló példával illusztrált érv-típus valóságos nyelvi jelenségre világít rá, de nem mond újat ahhoz képest, amit más elemzések alapján már tudunk, s nincs kimutatható szintaktikai következménye. A felhozott bizonyítékok ellenére is úgy látszik tehát, hogy a beszédaktusok szempontjából a szintaktikai

³³ Jerrold J. Katz, *Propositional Structure and Illocutionary Force: A Study of the Contribution of Sentence Meaning to Speech Acts*. Thomas Y Crowell, New York 1977.

³⁴ Ennek kezdeményezője J. R. Ross. Lásd J. R. Ross, „On declarative sentences”. In: R. A. Jacobs – P. S. Rosenbaum (Szerk.), *Readings in English Transformational Grammar*. Ginn and Co. 1970. 222.

szerkezet legtöbb aspektusa közömbös.³⁵ Ez azonban – mint előrebocsátottuk – csak az egyik kritériuma annak, hogy a beszédaktus-elméletnek van-e nyelvészetileg releváns következménye. Továbbra is tartható tehát az a felfogás, amely szerint a beszédaktus-elmélet – legalábbis a jelentés kutatásában – kiegészíti a nyelvészetet.

8. Társadalomelméleti és általános filozófiai vonatkozások

A beszédaktus-elmélet relevanciájával kapcsolatos kérdés természetesen nem egyedül a nyelvészet oldaláról merül fel. Mint *filozófiai* elmélet más filozófiai diszciplínák és tudományágak területén is győzelembe vehető hatást gyakorolt.

Az egyik terület, melyen a beszédaktus-elméletet sokan gyümölcsözőnek találták, a széles értelemben vett társadalomelmélet. Ez annak köszönhető, hogy – mint láttuk – a beszédaktus-elmélet által használt alapvető fogalmak a nyelv társadalmi beágyazottságát fejezik ki. Nem véletlen, hogy maga Searle is kiterjesztette vizsgálódásait a társadalomfilozófia területére.³⁶ A társadalomelmélet nagyhatású elméletei közül a kommunikatív cselekvés Habermas-féle elmélete számos ponton használja azokat a fogalmakat, melyekkel Austin, Searle és mások írták le a beszédaktusok szerkezetét, érvényességi igényeit és különböző típusait.³⁷

³⁵ Kiefer Ferenc így fogalmaz: „A beszédaktus-elmélet számára a szintaktikai szerkezet is közömbös.” Kiefer Ferenc, *i. m.* 50.

³⁶ John R. Searle, *The Construction of Social Reality*. Free Press, New York 1995.

³⁷ Jürgen Habermas, *A kommunikatív cselekvés elmélete (I-II)*. (Ford. Felkai Gábor, Király Edit). A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE, é. n. Lásd a III. fejezetet („Első közbevetés”), 82–128.

Egy másik fontos terület a morál- és a jogfilozófia. Az analitikus morálfilozófiának főleg a metaetikával foglalkozó képviselői elemzik az etikai fogalmakat a különböző illokúciós aktusok terminusaiban. A beszédaktus-elmélet (az analitikus filozófia hagyományainak megfelelően) nem kapcsolódik össze valamelyik tartalmi vagy szubsztantív természetű etikai állásponttal, hanem sokkal inkább az álláspontok közötti viták fogalmi keretét szolgál. Így lehetséges például, hogy Hare, az egyik legjelentősebb etikai gondolkodó a „jó”-t mint az etika alapfogalmát az „ajánlás” illokúciós aktusának erejével ruházza fel, s szintén a beszédaktus-elméletet alkalmazó más analitikus filozófusokkal ellentétben az ún. „preskriptivizmus” mellett érveljen. Nézete szerint a morális nyelvhez tartozó kijelentések előíró és nem leíró jellegűek. Egyetlen illokúció – az „ajánlás”, „előírás” – hatálya alatt állnak, jelentésük kimerül illokúciós jelentésükben, és nincs leíró tartalmuk.³⁸ Ez annak a tételnek nyelvfilozófiai újrafogalmazása, mely az értékeknek a tényekre való visszavezethetetlenségét mondja ki. Ezzel szemben Searle a beszédaktus-elmélet fogalmaival a „deskriptivizmus” mellett érvel, amely viszont azt a tételt fogalmazza újra, hogy az értékek levezethetők a tényekből, a „kell” pedig a „van”-ból. Az értékelés és a leírás közti különbség a sokféle illokúció közül csupán kettőnek a különbsége, s ez nem azonos azzal a szakadékkal, melyet a filozófusok Hume és Kant óta a „kell” és a „van” között tételeztek fel.³⁹

A fenti néhány kapcsolódási pontot csupán az illusztráció kedvéért említettük. Annak a bemutatása, hogy a beszédaktus-elmélet, illetve általában a nyelvfilozófia itt bemutatott fogalmait és módszereit hogyan alkalmazzák más területeken, az illető diszciplínákra tartozik.

³⁸ Az elmélet klasszikus megfogalmazása: R. M. Hare, *The Language of Morals*. Clarendon Press, Oxford 1952.

³⁹ John R. Searle, „Hogyan vezethető le a »kell« a »van«-ból? (Ford. Lónyai Mária). *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából* (Szerk. Lónyai Mária). Gondolat Kiadó, Bp. 1981. 587.

V.

Nyelv, gondolkodás, világ

A nyelv és a gondolkodás, illetve a nyelv és a világ közötti viszonytal kapcsolatos filozófiai problémák többször is felbukkantak a korábbi fejezetekben. A referencia-fejezet például azt a kérdést vizsgálta, hogy bizonyos típusú nyelvi kifejezések hogyan vonatkozhatnak a világ dolgaira. A nyelv elemi modelljeit ismertető fejezetben találkoztunk egy bizonyos nézettel a nyelv funkciójáról, mely szerint a nyelv alapvetően gondolataink kifejezésének eszköze; sőt láttuk, hogy ez a tétel kiegészíthető azzal, hogy a nyelv gondolataink kifejezésének eszközeként a világ reprezentálására szolgál. A jelentés-fejezetben említettük a jelentés igazságfeltétel-elmélete mellett kardoskodó filozófusokat, akik osztották azt a nézetet, hogy a nyelv elsődleges feladata a világ leírása. Ebben a fejezetben ezen problémák néhány további, a huszadik században sok vitát kiváltó fejleményét vesszük szemügyre.

1. Nyelv és gondolkodás

Nyelv és gondolkodás között van egy nyilvánvaló kapcsolat: azt, amit valaki egy *kifejezés alatt ért*, kézenfekvő azonosítani azzal a *gondolattal*, amit a kifejezés használatakor a nyelvhasználó elgondol, vagy másképp azzal a gondolattal, amit a nyelvhasználó a kifejezés használatával kifejez. Az, amit valaki egy adott nyelvi kifejezésen ért, nem mindig esik egybe azzal, amit a kifejezés jelent a nyilvános nyelvhasználatban. A megkülönböztetést már említettük a IV. fejezet 1. szakaszában. Jó néhány nyelvi

jelenség teszi szükségessé ennek a megkülönböztetésnek a bevezetését: kezdve attól, hogy valaki egyszerűen félreért egy kifejezést, az olyan összetettebb jelenségekig, mint a társalgási implikációk vagy az ironia jelenségei. Ezért előfordulhat az, hogy egy kifejezés nyilvános nyelvi *jelentése* nem egészen esik egybe a *gondolattal*, amit a kifejezés használója elgondol. A bevezetett megkülönböztetésre támaszkodva viszont mondhatjuk azt, hogy a beszélő-jelentés és a gondolat között szoros megfelelés van.

Ez a nézet nyelv és gondolkodás kapcsolatának talán legkevésbé vitatható formáját mondja ki, de számos további kérdést nyitva hagy. Két ilyen kérdést már említettünk az I. fejezetben (3.1. szakasz): először is felmerülhet, hogy ennek a kapcsolatnak mi a jelentősége. Egyfelől láthatunk benne a nyelv alapvető funkcióját kifejező tény, másfelől pedig – a kapcsolat tényének elismerése mellett – a nyelv magyarázatát kereshetjük a nyelv valamely másik funkciójában, például a kommunikációban. Egy másik kérdés a két oldal közötti prioritás kérdését firtatja: vajon a gondolkodás megelőzi a nyelvet, és az egyes kifejezéseket csak a már függetlenül meglevő gondolatok kifejezésére vezetjük be; avagy a nyelv maguknak a gondolatoknak a megformálásában, illetve a gondolkodási műveletek végrehajtásában is szerepet játszik. Az első kérdést már akkor tárgyaltuk részletesen, a másodikra a 4. szakaszban fogunk sort keríteni. Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, vizsgáljunk meg egy alapvetőbb kérdést: ha a nyelv alkalmas a gondolatok kifejezésére, vajon mennyiben jelenti ez azt, hogy a nyelv és a gondolkodás hasonló természetű?

2. Reprezentáció

A II. fejezetet azzal a kérdéssel nyitottuk, hogy vajon hogyan lehetséges nyelvi jelentés – azaz hogyan lehetséges az, hogy nyelvünk szavai, mondatai valamit kifejezzenek. Ezt tekinthetjük egy általánosabb kérdés speciális esetének: hogyan lehetséges az, hogy *bármilyen* jelentsen vagy kifejezzen valamit, avagy *bármilyen*

valamiről szóljon? Ezt a funkciót ugyanis a nyelven kívül még számos más dolog is betöltheti: képek, ábrák, grafikonok, zászlók, KRESZ-táblák, hangjegyek és így tovább. Valahányszor valamiről azt mondjuk, hogy jelent vagy kifejez valamit, vagy hogy valamiről szól, a *reprezentáció* egy esetével van dolgunk. A reprezentációnak két szereplője van: a reprezentáló dolog és a reprezentáció tárgya. Látjuk, hogy a reprezentáló dolog sokféle lehet – mi a helyzet a reprezentáció tárgyával? Úgy tűnik, hogy ez lényegében akármi lehet: például a nyelv reprezentálhat fizikai tárgyakat, tulajdonságokat, tényeket, érzelmeket, érzéseket, hangulatokat, absztrakt fogalmakat, magát a nyelvet, sőt nem létező dolgokat is. Az alábbiakban először nem a reprezentáció tárgyai, hanem a reprezentáló dolgok csoportosítása alapján szólunk néhány szót a reprezentáció típusairól.

A képi reprezentáció egy fontos tekintetben különbözik a nyelvi reprezentációtól. Említettük azt, hogy a nyelvi reprezentáció esetében a reprezentáló jelek fizikai tulajdonságai nem játszanak szerepet sem annak magyarázatában, hogy mi teszi a reprezentációt reprezentációvá, sem annak magyarázatában, hogy mit reprezentál a szóban forgó reprezentáció. A képek esetében úgy tűnik, más a helyzet. Gondoljunk például egy portréra – mondjuk Hans Holbein híres VIII. Henrik portréjára. Annak, hogy ez a festmény VIII. Henriket és nem I. Erzsébetet vagy VI. Edwardot ábrázolja, nyilván fontos alkotóeleme, hogy a festmény VIII. Henrikre *hasonlít*, márpedig a hasonlóság az alaknak, színeknek, arányoknak – azaz fizikai tulajdonságoknak köszönhető. Ennyiben tehát a képi reprezentáció nem kontingens és konvencionális úgy, ahogy a nyelvi reprezentáció az. Azt azért érdemes megjegyezni, hogy a képi reprezentációban nagyobb szerepet játszhat a konvenció és a kontingencia, mint azt talán első látásra gondolnánk. Ezt alátámasztja az, hogy a hasonlóság *önmagában* nem elegendő annak magyarázatára, hogy hogyan és mit reprezentál egy kép. Ez nyilvánvaló, ha belegondolunk abba, hogy a hasonlóság szimmetrikus reláció, a reprezentáció viszont nem. Ha a Holbein-portré hasonlított VIII. Henrikre, akkor VIII. Henrik is hasonlított a portréra; de bár a portré reprezentálja VIII.

Henriket, az nem áll, hogy VIII. Henrik is reprezentálná a portrét. A hasonlóság ráadásul reflexív is: minden dolog hasonlít önmagára. Azt azonban abszurd lenne állítani, hogy ezért minden dolog reprezentálja önmagát.

A reprezentáló dolgok fizikai tulajdonságai a jelek szerint a nyelv esetében egyáltalán nem, és a képek esetében is legfeljebb részben magyarázzák meg a reprezentáció jelenségét. Sőt, úgy tűnik – különösen a nyelv esetében – hogy a reprezentáló dolgok semmilyen, *önmagában vett* tulajdonsága nem magyarázza megfelelően a reprezentáció lehetőségét. A jelentésről szóló fejezetben a jelentés lehetőségének kérdésére egy bizonyos szempontból igyekeztünk válaszolni: a jelentés lehetőségét általában úgy próbáltuk magyarázni, hogy egy nyelvi és nem-nyelvi elem között kerestünk kapcsolatot; a kapcsolat fennállásának feltételeit azonban nem vizsgáltuk részletesen. Kézenfekvő azt feltenni, hogy a kapcsolat létéhez nem elegendő az, ha a két összekapcsolt dolog (például egy hangsor és az annak referenciájául szolgáló fizikai tárgy) létezik: a kapcsolatot az *elme* teremti meg. Ha például elfogadjuk, hogy a kijelentő mondatok jelentése igazságfeltételeivel adható meg, akkor az elme lesz az, ami egy hangsort egy adott igazságfeltétellel összekapcsol. Ugyanez lesz igaz a reprezentáció számos formájára: ábrák, zászlók, táblák és a többi csak egy értelmező elme számára fejeznek ki valamit.

A fenti nézet korántsem problémamentes és nem is ért vele egyet mindenki. Annyiban azonban fontos, hogy figyelmünket a reprezentáció egy harmadik fontos típusára: a gondolati vagy *mentális reprezentációra* irányítja. A képekhez és a nyelvi kifejezésekhez hasonlóan ugyanis a gondolatok is képesek arra, hogy valamiről szóljanak, vagy valamit kifejezzenek. A most említett nézet lényegében annak kifejezése, hogy a reprezentációk közül a mentális reprezentáció az elsődleges.

Akárhogyan is álljon a helyzet az elsődlegesség kérdésével, annyit megállapíthatunk, hogy nyelv és gondolkodás abban biztosan hasonlít egymásra, hogy mindkettő reprezentáló rendszer. Egyes filozófusok szerint a hasonlóság ennél is közeleb-

bi: nyelv és gondolkodás ugyanolyan módon reprezentálnak. Hogy ez mit jelent, azt a következő szakaszban magyarázzuk el.

3. A gondolkodás nyelve

3.1. A mentális reprezentáció és a gondolkodás nyelve

Először is érdemes lesz néhány kifejezést bevezetni.¹ Ebben a könyvben többször is szerepelt a „Hesperus azonos Phosphorusszal” mondat. Minden egyes ilyen előfordulás ugyanannak a mondattípusnak egy-egy különböző példánya. A könyv lapjain szereplő példányok valamennyien papírra nyomtatott szövegek – ahogy azonban a könyvet írjuk, a számítógép ugyanezt a mondatot elektronikus impulzusok formájában tárolja. Ez azt mutatja, hogy ugyanazon típus különböző példányait eltérő közegekben – papírra nyomtatva, elektronikus impulzusok, hanghullámok, magnószalagra rögzített mágneses jelek segítségével – lehet megvalósítani.

Ugyanakkor az is lehetséges, hogy egyazon üzenetet különböző hordozók segítségével fejezzük ki. Az alábbi szimbólum

és a „Vigyázat, sugárveszély” magyar mondat például ugyanazt az üzenetet fejezi ki, különböző hordozókkal. Ez a különbségtétel más, mint az előző, közegek közötti különbségtétel: akkor arról volt szó, hogy egyazon mondatot hogyan lehet eltérő közegekben megvalósítani, itt pedig arról van szó, hogy ugyanazt az üzenetet egyszer egy mondat, egyszer pedig egy kép hordozhatja. Ezt az

¹ A kifejezéseket Tim Crane *The Mechanical Mind* (Penguin Books 1995.) című könyvének 4. fejezetéből kölcsönöztük.

utóbbi esetet is többféle közegben lehet megvalósítani: egy papírra nyomtatva, vagy megint csak a számítógép elektromos impulzusainak segítségével.

Az, hogy a számítógép ilyen módon alkalmas reprezentációk tárolására és manipulálására, fontos szerepet játszott a kérdés történetében. A számítógépek térnyerésével ugyanis jó néhány filozófus jutott arra a gondolatra, hogy legalábbis a mentális tevékenységek egy osztálya magyarázható a számítógép működésének analógiájával.² Ahogyan a számítógép elektromos áramkörei, úgy az agy neurális hálózata is képes reprezentációk tárolására és manipulálására. Jellemzően itt az elme kognitív, azaz a világ leírásával és megismerésével kapcsolatos tevékenységéről van szó. Pontosítsuk ezt egy kissé. A fentiekben a „reprezentáció” kifejezést rendkívül általános értelemben használtuk, mindazokra a jelenségekre, amelyek „kifejeznek valamit”. A „reprezentáció” kifejezés azonban egy speciálisabb értelemben is használatos az elmefilozófiában. Eszerint a mentális állapotoknak két aspektusa van: az egyik a reprezentáló, a másik a *kvalitatív* aspektus. Az előbbire tipikus példát szolgáltatnak a hitek vagy a vágyak, amelyek a világot valamiképpen megjelenítik: az a hit, hogy az ember esendő, az embereket jeleníti meg, esendőként. A kvalitatív aspektusra példa lehet az a szubjektív érzés, amely mondjuk egy napsütéses tavaszi nap reggelén hirtelen támadt eufóriát, vagy a tizedik emeletről lepillantva az enyhe szédülést jellemzi. Ezen utóbbi esetekben, állítja jó néhány filozófus, az érzés, hogy *milyen is* ezekben az állapotokban lenni, nem reprezentál, nem jelenít meg valami *mást*: lényege magából a szubjektív érzésből áll.³

² Az ezzel kapcsolatos kérdésekről igen jó áttekintést nyújt Barry Loewer „A kognitív tudomány filozófiai kérdései” című írása, (Ford. Farkas Katalin) *BUKSZ* 2000 tél. 352–360.

³ Azt, hogy a mentális jelenségeket ekképpen két osztályra lehet osztani, korántsem mindenki fogadja el. Egyesek szerint az elme valamennyi aspektusa jellemezhető a reprezentáció vagy az intencionalitás terminusaiban. Ennek a nézetnek a védelmében lásd Tim Crane, *Elements*

Azok, akik az elme működését a számítógépéhez kívánják hasonlítani, rendszerint csak a mentális állapotok reprezentáló aspektusával foglalkoznak. Egyes filozófusok továbbá úgy vélik, hogy a gondolati reprezentáció természetét akkor érthetjük meg a legjobban, ha feltesszük, hogy létezik a *gondolkodás nyelve*, amelyet Jerry Fodor, az elmélet fő szószólója „mentálinak” (Mentalese) nevez.⁴ Eszerint egy gondolat elgondolása abban áll, hogy a fejünkben megfogalmazódik egy mentáli mondat. A korábban bevezetett kifejezéseket felhasználva ez azt jelenti, hogy egy gondolat egy olyan reprezentáció, amelynek *hordozója* nyelvi (és nem mondjuk képi) természetű, megvalósító *közege* pedig az agy neurális szerkezete. A természetes nyelvek kifejezései pedig a gondolkodás nyelvéből nyerik jelentésüket.

3.2. Érv a gondolkodás nyelve mellett

Vajon milyen érvek szólnak a hipotézis mellett? Az első érv a nyelvi produktivitás és szisztematicitás említett jelenségét (lásd II. fejezet, 1. szakasz) állítja párhuzamba a gondolkodásnál tapasztalt hasonló jelenséggel. A gondolatok esetében szintén igaznak tűnik az, hogy egy gondolat elemeit képesek vagyunk új gondolattá rendezni, és hogy képesek vagyunk potenciálisan végtelen számú új gondolat elgondolására. Ezekre a jelenségekre, akár csak a nyelv esetében, az nyújt kézenfekvő magyarázatot, hogy a gondolkodás kompozicionális természetű: azaz a gondolatok tartalmát összetevőik tartalma és az összetétel módja határozza meg. A gondolkodás kompozicionalitásának kimondása pedig Fodor szerint lényegében egyet jelent a gondolkodás nyelvének feltételezésével.

of Mind, Oxford University Press 2001.

⁴ A gondolkodás nyelvről alkotott hipotézis klasszikus kifejtése: Jerry Fodor, *The Language of Thought*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975.

A második érv ismertetéséhez érdemes felidézni azt, amit a II. fejezet 3.2. szakaszában a logikai formáról mondtunk. Akkor azt állítottuk, hogy egyes következtetések helyessége pusztán a *formájuktól* függ: például a „ha ... akkor” konnektívumra a szokásos „ $\rightarrow$ ” jelölést alkalmazva a

Premisszák: $p \rightarrow q$

p

Konklúzió: q

következtetés, bármit is írjunk p és q helyébe, érvényes lesz. Mindez a következő lehetőségnek nyit utat: egy olyan „szerkezet”, amely felismeri a szimbólumok formáját (jelen esetben mondjuk az első premisszában szereplő nyilat), ki tudja választani az ilyen következtetéseket. Például egy számítógép, amely alkalmas arra, hogy szimbólumokat formájuk alapján manipuláljon, képes lesz a formailag helyes következtetéseket felismerni.

A fenti következtetési séma felismerésének képessége talán nem tűnik nagyon fontosnak a mindennapi életben, de Fodor szerint a hasonló típusú kognitív operációk alkalmazási köre rendkívül kiterjedt. Ilyesfajta műveleteket végzünk például azokban az esetekben, amikor cselekvéseket racionális mérlegelés előz meg. Az elmének erre a képességére magyarázatot kapunk akkor, ha az agyat — a számítógéphez hasonlóan — szimbólummanipuláló szerkezetnek fogjuk fel; ezt a elméletet szokás a gondolkodás *komputációs* elméletének nevezni. A magyarázat viszont csak akkor működik, ha a gondolatok megfogalmazása a fenti példához hasonlóan *mondatok* segítségével történik. Az a hipotézis tehát, hogy a gondolat nem más, mint egy mentáli mondat (az agy neurális szerkezetében megvalósuló nyelvi hordozóval rendelkező reprezentáció), kiegészítve azzal, hogy az agy képes ezeket a mondatokat manipulálni, megmagyaráz számos alapvető kognitív képességet.

Ebből az érvből levonható egy további következtetés, amely egy különbségre világít rá a természetes nyelvek és a mentáli között. A természetes nyelvekben előfordulhat az, hogy egy

mondat felszíni vagy grammatikai szerkezete nem tükrözi kristálytisztán logikai szerkezetét. Hasonlítsuk össze az alábbi két párbeszéd-töredéket:

- (1) Kit várunk ma este vacsorára? – Alexandert.
- (2) Kit várunk ma este vacsorára? – Senkit.

Az első válasz egy individuumra utal, a második, bár látszólag ugyanolyan szerkezetű, nyilván nem egy másik individuumra utal – az efféle mondatokat kvantifikált mondatoknak szokás tekinteni. Hasonló jelenséget tapasztaltunk Russell leírás-elméleténél: Russell szerint a határozott leírásokat tartalmazó mondatok, bár látszólag egyedi referáló kifejezéseket tartalmaznak, valójában kvantifikált mondatként kezelendők. A felszíni és a logikai forma eltér. A különbség a természetes nyelvek és a mentáli között az lenne, hogy a mentáli grammatikája megegyezik a logikai formával. Ezért alkalmas arra, hogy a gondolkodás közege legyen.

Fontos megjegyezni, hogy a gondolkodás nyelvének hipotézise számos kérdést bevallottan megválaszolatlanul hagy. Ugyanazzal a gondolattal kapcsolatban – például hogy Arany tisztelte Petőfi költészetét – többféle attitűd is lehetséges: bizonyosak lehetünk vagy kételkedhetünk benne, remélhetjük azt, vagy tarthatunk attól, hogy így volt. Az efféle különbségekről a gondolkodás nyelve nem ad számot: mindegyik attitűd tartalmát ugyanaz a mentáli mondat fejezi ki. Egy másik kérdés arra vonatkozik, hogy a mentáli primitív nem-logikai szavai honnan nyerik jelentésüket.⁵

⁵ Ezekben a kérdésekben eligazítást nyújt Fodor egy másik könyve: *Psychosemantics*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.

4. Univerzalizmus és relativizmus kérdése a nyelv és a gondolkodás viszonyában

4.1. Az elsődlegesség

A fenti két érv azt az állítást volt hivatva alátámasztani, hogy a gondolkodás nyelvyszerű. Eltekintve azonban az utolsó körülménytől – amely a mentáli és a természetes nyelvek közötti különbségre mutat rá – ezeket az érveket alkalmasint annak alátámasztásaként is felfoghatnánk, hogy a nyelv gondolkodás-szerű. Más szavakkal, valaki mondhatná a következőt: elfogadom, a gondolkodás hordozója nyelvi típusú. De miért kell ehhez egy speciális nyelvet, a gondolkodás nyelvét feltételezni? Egyszerűbb lenne azt állítani, hogy a természetes nyelvekkel nem kifejezzük gondolatainkat, hanem ezekben a nyelvekben gondolkodunk: az angolok angolul, a magyarok magyarul, és így tovább.

Fodor szerint a legfontosabb ellenérv ezzel szemben az, hogy nyelvvel nem rendelkező egyedek – állatok és a preverbális korban levő gyerekek – is képesek olyasfajta kognitív operációkra, amelyeknek magyarázatára a gondolkodás nyelvének hipotézisét bevezettük. Azok, akik elfogadják a gondolkodás nyelvének hipotézisét, nem feltétlenül kötelezik el magukat amellett, hogy a mentáli univerzális: elvileg lehetségesnek látszik az, hogy például különböző fajok esetében különböző mentális működjének – jóllehet az emberi agyak hasonló struktúrája valószínűsíti azt az empirikus feltevést, hogy az emberek mentálisa igen nagy hasonlóságot mutat⁶. Fodor mindenesetre úgy gondolja, hogy bizonyos – kísérletekkel igazolt –

⁶ Fodor a *The Language of Thought*-ban azt a nézetet védelmezi, hogy a mentáli velünk született. Ez azonban valószínűleg nem elengedhetetlen része a gondolkodás nyelvéről alkotott hipotézisnek. Lásd Barry Loewer – Georges Rey (Szerk.), *Meaning in Mind: Fodor and his Critics*. Blackwell, Oxford, UK and Cambridge, Mass. 1991. Introduction, xviii.

pszichológiai hasonlóságokra az emberek és állatok, illetve a preverbális korban levő gyermekek és a felnőttek között egyedül akkor nyerünk magyarázatot, ha hasonló kognitív mechanizmust tételezünk fel. Fodor így mindenképpen azok közé tartozik, akik szerint létezhet gondolkodás nyelv nélkül, és a nyelv és a gondolkodás viszonyának magyarázatában fogalmilag a gondolkodás az elsődleges.

Az az állítás, hogy a gondolkodás elsődleges a nyelvhez képest, nem jelenti azt, hogy mondjuk *A tiszta ész kritikáját* lehetséges lett volna kigondolni nyelv nélkül. Kézenfekvőnek tűnik feltenni azt, hogy a nyelvben már létező fogalmak fontos szerepet játszanak összetett fogalmak megalkotásában. A nyelvileg kifejezett gondolatok felkínálják annak lehetőségét, hogy újabb fogalmakat alkossunk: egy finoman cizellált filozófiai elmélet kellett például a transzcendentális idealizmus eszméjének megalkotásához. Ám e konkrét példa tanúsága szerint is az látszik kézenfekvőnek, hogy a gondolat előbb létezett, mint a szó: mikor adva voltak az elmélet alapvonalai, már el lehetett nevezni transzcendentális idealizmusnak. Ha a gondolkodás nem haladna ilyen módon mindig egy lépéssel a nyelv előtt, akkor lényegesen nehezebb lenne megmagyarázni, hogy hogyan születnek valaha is új fogalmak.

De korántsem ért egyet mindenki azzal, hogy a gondolkodás ilyen értelemben elsődleges a nyelvhez képest. Vannak, akik elfogadják ugyan a gondolkodás és nyelv természete között feltételezett szoros kapcsolatot, ám inkább azzal a már korábban említett feltevessel rokonszenveznek, hogy a gondolkodás nyelvi természetű, vagy éppen azonos a nyelvvel, mert a nyelvben megy végbe.⁷ Ez azt jelenti, hogy a nyelv – legalábbis bizonyos tulajdonságai révén – meghatározza a gondolkodást. Egy

⁷ E feltevést – gyengébb és erősebb változatában – elméleti szinten Humboldt dolgozta ki. Lásd Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig*. Áron Kiadó, Bp. 2000. 143–144. Ez a forrása a "nyelvi relativizmus" néven ismert elképzeléseknek, melyekről a következő szakaszban esik szó.

további kérdés az, hogy a természetes nyelveket alapvetően hasonló vagy inkább eltérő természetűnek tekintjük-e. Az első fejezetben szóltunk a nyelvi univerzálékról: azokról a vonásokról, amelyek a jelek szerint minden nyelvben fellelhetők. Ugyancsak említést tettünk az „egyetemes kifejezhetőség elvéről”; arról, hogy minden nyelv egyaránt alkalmas (vagy alkalmassá tehető) arra, hogy segítségével bármilyen tartalmat megformáljunk és kifejezzünk. Ha valakit a nyelvek között mutatkozó hasonlóságok ragadnak meg, akkor a gondolkodás nyelvfüggősége az emberi gondolkodás alapvető uniformitását támasztja alá.

Ezzel szemben lehetséges azt állítani, hogy a természetes nyelvek között döntő eltérések vannak, és ezért a különböző természetes nyelvek *más és másképpen* befolyásolják a gondolkodást. Ezzel a nézettel foglalkozunk a következő szakaszban.

4.2. Nyelvi relativizmus

A nyelvi relativizmus szerint a nyelvek nem pusztán a gondolatok kifejezésének semleges eszközei, hanem sajátos tulajdonságaik révén más és más módon befolyásolják a világról való gondolkodást.⁸ A feltételezések szerint a nyelvek kétféle módon eredményezhetnek különböző gondolati rendszereket: egyrészt a rendelkezésre álló *szavak*, másrészt a nyelv *grammatikája* révén. A két probléma lényegében hasonló, ezért csak az elsővel foglalkozunk részletesen.

Legalábbis logikailag lehetségesnek tűnik, hogy két dolog minden tulajdonságában vagy legalábbis minden belső tulaj-

⁸ A nézet egyik első védelmezője Edward Sapir, és tanítványa, Benjamin Whorf volt. Lásd Benjamin Whorf, *Language, Thought and Reality* (Szerk. és bevezetés John B. Carroll). MIT Press, Cambridge, Mass. 1956. Tárgyalásunk itt elkerülhetetlenül behatárolt lesz; további tájékozódáshoz kiindulópontot nyújthat a Neumer Katalin szerkesztette *Nyelv, gondolkodás, relativizmus* (Osiris, Budapest 1999.) című kötet.

donságában megegyezzen,⁹ de a való életben ez ritkán fordul elő. Ezért általában bármely két dolgot vagy eseményt vetünk össze, lehetséges lesz közöttük hasonlóságot és különbséget is találni. A világról való gondolkodásnak fontos része az, hogy a világban tapasztalható dolgokat milyen kategóriákba rendezzük; hogy melyek azok a dolgok, amelyeket egymáshoz hasonlónak tekintünk, és melyek azok, amelyeket nem. Az osztályozást kétségkívül a nyelv segítségével fejezzük ki: a zöldeket megkülönböztetjük a pirosaktól, a kétlábúakat a négylábúaktól. Vajon mi a nyelv szerepe az osztályozásban? Igen sematikusan fogalmazva erről kétféleképpen gondolkodhatunk:

- (3) az elme képes önállóan hasonlóságokat észlelni a dolgok között, és döntení arról, hogy ezt a hasonlóság elég fontos ahhoz, hogy nevet adjunk neki, vagy
- (4) a nyelv szabja meg, hogy miket tekintünk hasonlónak vagy különbözőnek.

A nyelvi relativizmus akkor érdekes tétel, ha a második változatot fogadjuk el. De ugyan milyen érvek szólhatnak emellett?

A kérdést illusztrálhatnánk a sokat emlegetett állítással, mely szerint az eszkimóknak kétszázötven szavuk van a hóra, ha ez az állítás mérvadó forrás szerint nem lenne alaptalan¹⁰. Ezért egy másik példát választunk. A magyar „kolbász”, „virsli”, „hurka”, „szafaládé” szavakat angolra egyaránt fordíthatjuk a „sausage”

⁹ Minthogy ez a kérdés nem döntő a jelen gondolatmenet szempontjából, csak megjegyezzük, hogy az egyik feltevés, amelytől a tökéletes hasonlóság lehetősége függ, a tér természetével kapcsolatos. Ha elfogadjuk az abszolút tér létezését és azt, hogy két dolog nem lehet egy időben egy helyen (ami egyébként kevésbé magától értetődő, mint első látásra gondolhatnánk), akkor a térbeli pozíció mindig megkülönböztet két dolgot.

¹⁰ Lásd Steven Pinker, *A nyelvi ösztön*. (Ford. Bócz András) Typotex, 1999. 62–63. Whorf nézeteinek meggyőző kritikai ismertetése az 58. oldaltól olvasható.

kifejezéssel. Az angol nem tesz alapvető kategoriális különbséget mondjuk a kolbász és a virsli között, a magyar viszont nem észlel olyan átfogó osztályt, amely megfelelne a „sausage”-nak. Ez a nyelvi relativizmus szerint azt jelentené, hogy a világ természetéről alkotott kép eltér az angol és a magyar számára: ahol ők alapvető hasonlóságot látnak, ott mi alapvető különbségeket.

A valódi kérdés persze az, hogy az ilyen különbségek áthidalhatóak-e. Ha a fenti (3) elképzelés a helyes, akkor itt mindössze a következőről van szó: mind a magyar, mind az angol képes észlelni valamit, ami az összes „sausage”-nak nevezett dologban hasonló; és mindkét társaság ugyancsak képes felismerni például a kolbászok egymáshoz való hasonlatosságát és a virslikthől való különbözőségét. Történetesen az első kategóriára nincs külön szó a magyarban, az utóbbi kettőre nincs szó az angolban, de a szavak jelentését könnyedén elsajátíthatjuk. A tárgyalt esetben ez valóban nem tűnik nagyon nehéznek. Feltehető, hogy az angolok is képesek észlelni a különbséget a különböző húskészítmények között: a megfelelő fajták bemutatásával elmagyarázhatjuk nekik, hogy például a csabai és a gyulai az kolbász, a frankfurti viszont virsli. Mi is megtanulhatjuk a „sausage” használatát a következő magyarázat alapján: a „sausage” szót a kolbászra, virsli-re, hurkára és a többire kell alkalmazni. A kérdés valamivel bonyolultabb annál, mint hogy képesek vagyunk-e a másik nyelv szavainak korrekt használatát elsajátítani. A fenti magyarázat ugyanis önmagában nem elégséges a „sausage” fogalmának elsajátításához: az angol kifejezés jelentése ugyanis nem diszjunktív, a magyaré viszont igen. Mi tudomásul vehetjük az angolok ama sajátos szokását, hogy ezeket a dolgokat azonos néven emlegetssék, ám más kérdés az, hogy képesek vagyunk-e valamiféle alapvető hasonlóságot észlelni mindezen dolgok között, amely értelmet ad annak, hogy ugyanúgy nevezzük őket. Valójában még ez sem okoz különösebb nehézséget. A „sausage” általában bélbe vagy műbélbe töltött darált húskészítményeket jelöl.

4.3. Családi hasonlóság

Az előbbi bekezdésben feltételeztük, hogy a dolgokban, amit az angolok „sausage”-nak neveznek, van valami közös; hogy ezt mi képesek vagyunk átlátni, és ezzel értjük meg azt, hogy a „sausage” mit jelent. Ezt alátámasztotta az, hogy sikerült viszonylag elfogadható meghatározást találni a kifejezésre. Egyébként az, hogy egy szó nem definiálható, nem mindig jelenti azt, hogy a szó által jelölt dolgokban nincs valami közös. Erre példaként szolgálhatnak az egyszerű megfigyelési fogalmak: például a piros. A pirost nem lehet definiálni a pirostól független fogalmak segítségével; de mégis kézenfekvő azt feltenni, hogy a piros dolgokban van valami közös, amit képesek vagyunk már akkor érzékelni, ha még nem rendelkezünk a „piros” szóval. Mutathatnak nekünk például színmintákat, és mi egyszerűen láthatjuk, hogy melyek hasonlóak és melyek nem, anélkül, hogy lenne szavunk rájuk; majd az egyikről megtanulhatjuk, hogy az a szépia. Ismeretes, hogy különböző nyelvek másképpen osztják fel a színskálát; de a kérdés továbbra is az, hogy ebben — a fenti (3) nézettel összhangban — mindössze annak jelét lássuk-e, hogy a nyelvtől függetlenül észlelhető hasonlóságok köréből a nyelvek eltérően válogatnak.

Egyes filozófusok szerint azonban a szavak megértésének nem feltétele az, hogy a szó által jelölt dolgokban valami közöset megragadjunk. Wittgenstein nevezetes eszmefuttatása¹¹ a „játék” szóval kapcsolatban arra a konklúzióra vezet, hogy nem tudjuk meghatározni, hogy mi a közös valamennyi játékban. A játékok egy családot alkotnak, amelyet „családi hasonlóság” különböző bonyolult szövedékei tartanak össze: bizonyos játékok egy szempontból hasonlítanak, mások másból, de nincs olyan, amely valamennyiben közös lenne és csak a játékokban lenne közös. Pontosabban: a játékokban csak az a közös, hogy valamennyi játék — a hasonlóságot maga a nyelvi kifejezés konstituálja. Ha

¹¹ Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin) Budapest: Atlantisz 1992. 66. §.

viszont nincs a nyelvtől független hasonlóság, akkor vajon hogyan sajátítjuk el a szavak jelentését? A wittgensteiniánus szellemű válasz így hangzik: a szavak jelentését az otthonukat adó nyelvjátékban való részvétel során sajátítjuk el. Következik-e ebből relativizmus? A nyelvjátékra való hivatkozás talán önmagában nem teszi lehetetlenné azt, hogy elsajátítsuk egy idegen nyelv szavainak jelentését, és így megtanuljunk a másik nyelv szerint gondolkodni: de az szükséges lesz hozzá, hogy a nyelv jelentős részét megtanuljuk, és hogy magunk is képesek legyünk részt venni a szóval kapcsolatos nyelvjátékokban.¹²

Nem véletlen, hogy a nyelvi relativizmus eszméje gyakran összekapcsolódik a kulturális relativizmus eszméjével. A fenti gondolatmenetet ugyanis könnyű lesz úgy folytatni, hogy valódi megértést csak akkor remélhetünk, ha teljes értékű szereplőként tudunk részt venni a nyelvhasználó közösség életében: ha magunk is beilleszkedünk abba a kultúrába, amelynek finom rétegződései a szavak használatát irányítják. És persze a kérdés az, hogy egy kultúrában felnőve mennyiben lehetséges egy másikba átlépni: lehetséges, hogy a kulturális kontextus által kormányzott nyelvhasználati és gondolkodási szokások egy idő után annyira rögzülnek, hogy nem lehet tőlük olyan könnyen elszakadni.

Mielőtt azonban ilyen messzemenő következtetéseket vonnánk le, érdemes lesz megvizsgálni, hogy egyáltalán el kell-e fogadnunk Wittgenstein megállapítását a játékkal kapcsolatban. Az mindenesetre gyanakvóvá tehet minket, hogy ha Wittgensteinnek általában igaza van, akkor ugyancsak meglepő az a tény, hogy léteznek értelmező szótárak. A Magyar Értelmező Kéziszótár például megad egy meghatározást a „játék” szóra,

¹² Ezzel nem akarjuk feltétlenül azt állítani, hogy Wittgenstein maga elfogadta a relativizmust, vagy hogy a családi hasonlóságokkal kapcsolatos nézetét a relativizmus alátámasztására szánta. A Wittgenstein-értelmezés komplikált kérdéseit itt nincs módunk tárgyalni. Állításunk mindössze az, hogy az érv *felhasználható* ebben a kontextusban.

igaz, a szó 13 különböző jelentését sorolja fel.¹³ Ebbe azonban érdemes lesz beletörődni: rengeteg szónak van több jelentése. A „játék” szó például jelölhet tevékenységet, és jelölheti a tevékenységben használt kellékeket (játékszert). Látható, hogy a két jelentés eltér, de az is könnyen megérthető, hogy miért használjuk ugyanazt a szót rájuk. Ha tehát meg kell határozni, hogy a *Vizsgálódások* 66. paragrafusában felhozott példákban mi a közös, a következőt javasoljuk. A „játék” kifejezés itt két kissé eltérő értelemben használatos: játék az időtöltésül (főképpen gyermekek által) szórakozásképpen végzett szabad tevékenység; vagy pedig szabályok szerint végzett hasonló tevékenység, amelynek célja a nyereség. Abban persze igaza van Wittgensteinnek, hogy ezen felül még számos szempontból hasonlíthatjuk össze a játékokat: aszerint, hogy mennyire játszik szerepet bennük a szerencse, az ügyesség, hogy hányan játsszák, stb. Ez azonban mindössze azt jelenti, hogy nem minden játék teljesen egyforma – nem pedig azt, hogy nincs mindegyikben közös elem.

Említettük, hogy a nyelvi és a kulturális relativizmus eszméje gyakran összekapcsolódik: mégis érdemes lesz a kettőt megkülönböztetni. Kár lenne tagadni, hogy a kulturális kontextus rengeteg olyan asszociációval ruház fel szavakat, amelyek közösségről közösségre mások lehetnek. De ha egy szó megértésének azt szabjuk feltételül, hogy minden lehetséges kulturális konnotációját ismerjük, akkor sokkal nehezebbé tesszük egy nyelv megtanulását, mint amilyen az valójában; ezen felül indokolatlannak látszó különbségeket vezetünk be a nyelvi kifejezés jelentésében: a Mexikóban beszélt spanyol például lényegesen különbözni fog a Spanyolországban beszélttől.

¹³ Az Értelmező Szótár találékonyabb Wittgensteinnél: A Wittgenstein által felhozott példák mindegyike az első három jelentés valamelyikébe tartozik. Ezen a ponton az is számít, hogy a könyv melyik fordítását olvassuk. A magyar „játék” szó, hasonlóan a német „Spiel”-hez tágabb jelentésű, mint mondjuk az angol „game”. Ez egyébként alátámasztja azt, hogy a „játék” például a magyarban több jelentésű: az eltérő jelentésű angol „game”, „play” és „toy” szavak egyaránt fordíthatók „játék”-ként.

Célravezetőbbnek látszik mindezen kérdéseket nyelven kívüli kérdésként kezelni.

Mindezek után engedjessék meg nekünk az, hogy bizonyos szkepticizmust fejezzünk ki a nyelvi relativizmus filozófiai jelentőségével kapcsolatban. Ha vannak ehhez kapcsolódó érdekes kérdések, akkor ezek alighanem empirikus, például a pszichológia által tanulmányozható kérdések lesznek.¹⁴

5. A privátnyelv-argumentum

Az előző szakaszban szkepticizmusunkat a nyelvi relativizmussal kapcsolatban főképpen a (3) tételben kifejtett nézet indokolta: meggyőzőnek találtuk azt a feltevést, hogy képesek vagyunk felismerni a dolgok vagy események közötti hasonlóságokat. Egy híres, szintén Wittgensteintől származó érv szerint azonban ez a feltevés egyes kontextusokban problematikusabb, mint azt első hallásra gondolhatnánk.¹⁵

A hagyományos és rendszerint Descartes-tól eredeztetett koncepció szerint tapasztalatainkhoz vagy érzeteinkhez sajátos, privilegizált hozzáférésünk van. A privilegizált hozzáférés tételének lehetséges erősebb és gyengébb változata. A gyengébb változat szerint másoknál mindig kedvezőbb pozícióban vagyunk ahhoz, hogy megítéljük, valamit tapasztalunk vagy valamit érzünk. Természetes elfogadni azt, hogy mások számára sem lehetetlen tudni, hogy valaki fájdalmat érez: ha valaki leforrázza a kezét és elkezd sírni, nyilván feltesszük, hogy fájdalmat érez. A

¹⁴ Lásd például Pléh Csaba kiváló áttekintő tanulmányát a fent említett, Neumer Katalin által szerkesztett kötetben (8. lábjegyzet).

¹⁵ Mi itt a privátnyelv argumentum hagyományos értelmezést vesszük szemügyre. Kripke egy másik, nagy érdeklődést kiváltó értelmezést kínált: *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982. Kripke gondolatmenete az általános vélekedés szerint nem feleltethető meg Wittgenstein szándékainak, de érve önmagában is érdekes.

különbség az, hogy míg mi a körülményekből és az illető magatartásából következtetünk arra, hogy fájdalmat érez, addig neki erről közvetlen tudása van. Éppen ezért az ő ítélete mindig többet nyom a latban, mint a mienk. Ezt a jelenséget *első személyű autoritásnak* nevezhetjük. Az erősebb változat szerint *igazából* mások nem tudhatják, hogy valaki fájdalmat érez – csak az, aki érzi a fájdalmat. Végül is lehetséges, hogy a forró víz nem is ömlött előző példánk szereplőjének kezére, és a fájdalom szokásos megnyilvánulásait tettetni is lehet. Ilyenfajta tévedés lehetősége viszont nem áll fenn saját érzéseinkkel és tapasztalatainkkal kapcsolatban. Azt mondani, hogy tapasztalatok privátak, azt jelenti, hogy egyedül az ismerheti őket, aki a tapasztalattal rendelkezik.

A privát nyelv olyan nyelv, amely az ember így értelmezett privát tapasztalataira vagy érzeteire vonatkozik. Ha valaki azt mondja „fájdalmat érzek”, természetes feltenni, hogy az érzés ugyanaz, mint amire mi utalunk akkor, amikor azt mondjuk, fájdalmat érzünk. De ha a privilegizált bejárás fenti erős tétele igaz, akkor szigorúan szólva ezt nem tudhatjuk. Ezért egy bizonyos értelemben egy privát nyelvet mindig csak egy ember érthet meg: mert ő ismeri egyedül saját privát élményeit, ő tudhatja egyedül azt, hogy mire vonatkoznak a nyelv szavai. Wittgenstein érve szerint azonban egy ilyen nyelv lehetetlen.

A gondolatmenet azzal a megfigyeléssel kezdődik, hogy az értelmes nyelvhasználat szabályok követését jelenti. Ezt a következőképpen kell értelmezni: ha egy kifejezés rendelkezik jelentéssel, ez azt jelenti, hogy különbség van a kifejezés helyes és helytelen használata között. Ez a megállapítás minden bizonnyal helytálló: nehéz lenne elképzelni, hogyan is rendelkezhetne mondjuk a „játék” szó jelentéssel, ha nem lenne igaz, hogy egyes szituációkban helyes, máskor helytelen a használata. A szabálykövetés alapvetően normatív fogalom, és ebben különbözik a pusztá regularitásoktól. Ha valaki minden reggel megiszik egy csésze kávé, ez kétségtelenül egyfajta regularitás, de nem egy szabály követése a most használt értelemben: nem mondhat-

nánk, hogy az illető *helytelenül* cselekszik, ha egy reggel elmulasztja a kávéivást.

A probléma mármost a következő: ha a privát nyelv szavai értelmesek, akkor különbségnek kell lennie a szavak helyes és helytelen használata között. Ennek állítólagos nehézségeire a Vizsgálódások híres 258. paragrafusa hívja fel a figyelmet.

Képzeljük el ezt az esetet: Egy bizonyos érzet visszatéréséről naplót akarok vezetni. Az „É” jelet asszociálom hozzá, és egy naptárban minden egyes naphoz, amikor érzem, beírom ezt a jelet. — Először azt szeretném megjegyezni, hogy a jel definícióját nem lehet kimondani. — De magamnak mégis megadhatom mint egyfajta rámutató definíciót! — Hogyan? Képes vagyok rámutatni az érzetre? — A megszokott értelemben nem. De kimondom vagy leírom a jelet és közben figyelmemet az érzetre összpontosítom. — De mire ez a ceremónia? Mert semmi többnek nem látszik! Egy definíció mégiscsak arra szolgál, hogy egy jel jelentését rögzítse. — Nos, éppen ez történik a figyelem összpontosítása révén; mert ezáltal vésődik belém a jel kapcsolata az érzettel. — Az, hogy „belém vésődik”, csakis annyit jelenthet: e folyamat hatására a jövőben a kapcsolatra *helyesen* emlékszem. De hiszen ebben az esetben nincs kritériumom a helyességre. Az ember itt azt szeretné mondani: helyes az, ami nekem mindenkor helyesnek tűnik. És ez csak annyit jelent, hogy itt »helyes«-ről nem lehet beszélni.

Az érv értelmezői néha úgy vélik, hogy Wittgenstein itt az emlékezzettel kapcsolatos szkepticizmusnak ad hangot. Ez azonban felületes értelmezés. Nem egyszerűen arról van szó, hogy időnként rosszul emlékszünk valamire — ez egyébként nem csak privát élményekkel, hanem publikus tárgyakkal kapcsolatban is előfordulhat. A kulcs az, hogy nincs *kritérium* az „É” alkalmazásának helyességére — márpedig a jelek szerint Wittgenstein feltételezi, hogy az alkalmazás helyességének ellenőrizhetőnek kell lennie: a helyességnak nem lehet olyan

standardja, amely még elviekben sem alkalmazható arra, hogy a helyes és helytelen között különbséget tegyen. Márpedig itt erről van szó: ha az érzet privát, akkor egyedül a naplóvezető tudja megítélni, hogy az érzetet tapasztalja vagy sem. Nem fordulhat ezért elő, hogy valaha is saját tévedésének nyomára jut.

Wittgenstein azt nem állítja, hogy egyáltalán nincsenek érzetek – tulajdonképpen azt sem kell állítania, hogy nincsenek privát érzetek, mindössze azt, hogy ha vannak, nem lehetséges róluk beszélni. Ebből az következik, hogy ha beszélünk érzetekről – például fájdalomról –, nem privát élményeket nevezünk meg. Az ilyen szavak jelentésének forrása ugyanúgy a közösségi nyelvhasználat, mint minden más szó esetében. A megoldás részleteiben nem érdemes elmerülni, mert ugyancsak kétséges, hogy Wittgenstein érve megállja a helyét.

Térjünk vissza egy pillanatra a 6. szakasz (3) tételéhez, mely szerint a nyelvtől függetlenül felismerhetjük a dolgok közötti hasonlóságokat és különbségeket. Ez persze nem jelenti azt, hogy az ilyesfajta felismerés tévedhetetlen. Ha valaki hisz a privát élmények létében, feltehetően elfogadja, hogy ezek az élmények *meghatározott természettel* rendelkeznek. Amikor egy ilyen élményben részünk van, ez a meghatározott természet adja meg az élmény jellegét, és ez olyasmi, amit képesek vagyunk felismerni. A naplóíró úgy határoz, hogy ennek nevet ad: és egy későbbi alkalommal, amikor egy ugyancsak meghatározott természetű élményben van része, úgy ítélheti, hogy a korábbi és későbbi élmény természete azonos. Előfordulhat, hogy téved. (Például azért, mert a korábbi élményre rosszul emlékszik). A tévedés azt jelenti, hogy a két élmény természete valójában nem azonos: ebben az esetben a naplóíró helytelenül alkalmazta az „É” kifejezést. Így van különbség helyes és helytelen alkalmazás között. A privát élmények eme felfogását nevezhetjük „felismerési” koncepciónak: mert lényege az, hogy a privát élmények meghatározott felismerhető természettel rendelkeznek.¹⁶

¹⁶ Lásd például Howard Robinson, *Perception*. Routledge, London and New York 1994. 98.

Ha elfogadjuk az élmények privát természetéről szóló feltevést, akkor Wittgenstein megfontolásainak alapján a következőt mondhatjuk: ha valaki a fent leírt módon téved, a tévedés soha nem derülhet ki. A naplórónak el kell fogadnia azt a konok tényt, hogy időként tévedhet – de soha nem lesz módja megállapítani, hogy ez bekövetkezik-e vagy sem. Vigyázzunk: ez nem azt jelenti, hogy a naplóró soha nem tudja megállapítani, *hogy az érzetet tapasztalja vagy sem*. A fenti koncepció szerint ennek megállapításához elégséges az a képessége, hogy privát élményeit felismerje. Amit nem tud megállapítani az az, *hogy az érzetekre vonatkozó megállapításai helyesek-e*. Kérdés azonban az, hogy ha valaminek fennállásáról – jelen esetben az alkalmazás helyességéről vagy helytelenségéről – nincs módunk megbizonyosodni, akkor ebből következik-e, hogy értelmetlen beszélni róla. A következtetés akkor állna, ha elfogadnánk a verifikacionizmus tételét¹⁷ – csakhogy a verifikacionizmus mellett nem szólnak erős érvek. Így azonban aligha van kényszerítő okunk arra, hogy a privát élmények létre vonatkozó feltevésünket feladjuk.

Ez annál is inkább így van, mert korántsem világos, hogy a publikus tárgyak esetében a ugyanez a probléma hogyan oldható meg.¹⁸ Első látásra jobb helyzetben lenne a naplóró, ha nem egy privát érzetnek, hanem egy nyilvánosan megfigyelhető típusnak akarna nevet adni: például lát egy jellegzetes tulajdonságokkal rendelkező madarat, és elhatározza, hogy azt „keselyű”-nek fogja nevezni. Legközelebb, amikor ugyanezt a madarat látja, egy „K” jelet ír a naplójába. Úgy tűnik, a naplóró itt mások véleményére is támaszkodhat annak eldöntésében, hogy a most látott madár ugyanolyan típusú-e, mint az előző volt. Jól teszi tehát, ha madártani vizsgálódásaiban segítségül hívja néhány társát, és amikor ismét felbukkan a madár, kikéri az ő véleményüket is. „Nem, ez nem keselyű”, mondja az egyik; „igaza van, tényleg

¹⁷ A verifikacionizmusról lásd a II. fejezet 4. szakaszát.

¹⁸ Az alábbiakhoz hasonló kritikát A. J. Ayer fogalmazott meg: lásd Wittgenstein. Weidenfeld and Nicholson, London. 1985. 76.

nem az”, mondja egy pár perc gondolkodás után egy másik. A privát érzet esetével ellentétben itt látszólag rájöhethet a naplói, hogy tévedett. Csakhogy ennek az a feltétele, hogy társainak megnyilatkozását *ő felismerje és kritikaként értelmezze*. Ebben a feladatban pedig csak saját magára támaszkodhat. Vajon mi a kritériuma annak, hogy az, amit a társak mondanak, az egyetértés vagy a jóváhagyás kifejezése? A fenti idézetet parafrázálva ezt mondhatnánk: „kritika az, ami nekem mindenkor kritikának tűnik”. Ha ez annyit jelent, hogy itt nem lehet kritikáról beszélni, akkor a nyilvánosan megfigyelhető tárgyak és a közösségi nyelvhasználat esete pontosan ugyanazokat a problémákat veti fel, mint a privát élményeké. Ha a nyelv szavai nem jelölhetik az utóbbiakat, akkor nem jelölhetik az előbbieket sem.

6. A nyelv és a külvilág

6.1. A jelentés és a külvilág

Az eddigi szakaszokban annak a kérdésnek a különböző aspektusait vizsgáltuk, hogy vajon a gondolkodás mennyire autonóm a nyelvhez képest. A következő szakaszokban egy másik fontos viszony vizsgálatába fogunk: vajon a nyelv — és vele a gondolkodás — mennyiben autonóm a külvilág tényeihez képest.

Szavaink jelentését a nyelvhasználó közösség konvenciói határozzák meg. Ha e könyv szerzői úgy döntenek, hogy mostantól kezdve a „kutya” szót csak macskákra fogják használni, ettől a magyar nyelv nem változik meg. Ebben az értelemben a jelentés tehát rajtunk kívül álló tényektől függ. A jelentésről azonban nem csak a nyelvi vagy nyilvános jelentés értelmében beszélhetünk: mint már többször említettük, a beszélő-jelentést, azt, amit mi egy kifejezés alatt értünk, érdemes megkülönböztetni a szó nyilvános jelentésétől. A beszélő-jelentéssel a mostani kérdés szempontjából más a helyzet, mint a nyilvános jelentéssel:

úgy tűnik, egyedül rajtunk áll az, hogy mit értünk szavaink alatt. Általában persze feltehető, hogy a beszélő-jelentés egybeesik a nyilvános jelentéssel; de ha valaki a fejébe veszi, hogy ezentúl macskát ért a „kutya” alatt, az elhatározás ugyan nem különösebben praktikus, de kivitelezhető. Ebben az értelemben a jelentés tehát egyedül a nyelvhasználótól függene.

Vitathatatlan tény, hogy környezetünknek szerepe van abban, hogy szavaink milyen jelentésekre tesznek szert. Ausztrália felfedezése előtt vélhetően egyetlen európai nyelvben sem szerepelt a „kenguru” szóval azonos jelentésű kifejezés. A szót és a hozzátartozó jelentést a kengurukkal való megismerkedés hívta életre. De vajon lehetséges lett volna az, hogy a szó és a jelentés a kenguruk nélkül létrejöjjön? Úgy tűnik, igen. Nyilván lehetséges a „kenguru” jelentését anélkül megtanulni, hogy valaki látott volna igazi kengurut; a szó rajzokból, leírásokból is elsajátítható. Márpedig rajzokat és leírásokat nem létező dolgokról is lehet készíteni; tegyük fel, hogy nem is léteztek soha kenguruk, és a kengurukról szóló leírás néhány félreértés és hibás megfigyelés következménye. Alighanem ilyesmi lehetett például a „jeti” eredete. Éppenséggel létezhetnének jetik; de minthogy valószínűleg nem léteznek, a szó és a jelentés ebben az értelemben nem függ a külvilág egyes dolgainak lététől.

A jelek szerint így a jelentés nem függ a nyelvhasználón kívüli tényektől. Ezt az állítást szemléltethetjük egy szélsőséges példán.¹⁹ A következő gondolat kísérlet voltaképpen Descartes gonosz-démon hipotézisének sci-fi változata. Descartes azt a kérdést tette fel, hogy vajon honnan tudjuk, hogy a külvilág létezik, és nem csak egy gonosz démon hiteti el velünk, hogy ez így van. A kortárs változat így hangzik: képzeljük el, hogy egy tudós, aki igen komoly eredményeket ért el az agysebészet területén, a következő kísérletet hajtja végre: kioperálja valakinek az agyát, és egy tápláló folyadékkal teli tartályba helyezi,

¹⁹ A történet Hilary Putnam könyvében vált híressé. *Reason, Truth and History*. Cambridge University Press 1981. Magyarul részlet a könyvből: *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/1.

amelyben az agy életben marad. Az agy idegvégződése egy nagyteljesítményű számítógépre vannak kötve, amely olyan impulzusokat bocsát ki, hogy az áldozat azt hiszi, körülötte minden változatlan. A számítógép képes az agyból kifutó jeleket is érzékelni; így ha például az alany fel akarja emelni a kezét, a visszacsatolás a számítógépből azt az illúziót kelti benne, mintha tényleg felemelte volna. Az illúzió tehát koherens. A számítógép programozásával bármilyen illúzió kelthető az áldozatban. Így akár gondolhatja azt is, hogy minden rendben van, és éppen arról az abszurd feltevésről olvas, hogy egy gonosz tudós kioperálta az agyát és egy tápláló folyadékkal teli tartályba helyezte ...

A hipotézis egy lehetséges alkalmazása a külvilág ismeretével kapcsolatos szkepticizmus kérdésének vizsgálata. Honnan tudjuk azt, hogy nem vagyunk agyak a tartályban? A hipotézisnek azonban érdekes következményei vannak a nyelvi jelentésre nézve is.

Második lépésként tegyük fel, hogy valaki, nevezzük Neónak²⁰, már így született: egész életét a tartályban töltötte. A számítógép Neót olyan tapasztalatokban részesíti, amelyek pontosan követik a testet öltött létélményeit: ennek részei lesznek olyan tapasztalatok, amelyek elégségesek mondjuk az angol nyelv megtanulásához. Neo így felnőttkorára koherens illúzióval rendelkezik arról, hogy beszél az angol nyelvet. Ez csak abban az értelemben illúzió, hogy Neo valójában nem *beszél*, nem ad ki hangokat – de úgy tűnik, minden okunk megvan azt feltenni, hogy Neo valóban *érti* az angol nyelvet. Ha például a tudós Neót egy napon visszahelyezi a való világba, ahol immáron hasznát veheti halló- és hangképző szerveinek, és Neo itt találkozik angolul beszélőkkel, azt várjuk, hogy képes lesz kommunikálni velük. Ha ez így van, akkor azt mondhatjuk, hogy a jelentést az határozza meg, ami a fejünkben van, és nem a külvilág tényei: mert mindegy, hogy körülöttünk mi van, hogy a való világ, a

²⁰ Ezzel a Mátrix című filmre utalunk, amely hasonló lehetőséget mutat be. A Mátrixban nem agyak, hanem testtel rendelkező emberek élnek a tartályban – a hipotézis szempontjából ez nem jelent nagy különbséget.

számítógép, vagy bármi más tapasztalataink eredete, mi érthetjük ugyanazt szavaink alatt.

6.2. Jelentés-externalizmus

Az előző szakasz utolsó állítását igyekezik cáfolni a nyelvi externalizmus elmélete. A nézetet explicite először Hilary Putnam 1975-ben megjelent „The Meaning of »Meaning«”²¹ című cikkében fejtette ki, és az azóta rendkívüli népszerűsége tett szert. Az elméletet már Kripke egyes megfontolásai is alátámasztják. Kripke szerint egy tulajdonnévhez kapcsolt leírás sem nem szükséges, sem nem elégséges ahhoz, hogy a név referenciáját meghatározza. Azt, hogy az „Arisztotelész” név kire referál, az határozza meg, hogy mely individuum megkeresztelése indította el azt az oksági láncot, amely a mi névhasználatunkhoz vezetett. Az oksági lánc megléte pedig egy külső tény. A következményeket Putnam egy másik gondolatkísérletével szemléltethetjük.²² Tegyük fel, hogy létezik a világegyetemben egy másik bolygó, az Ikerföld, amely a mi Földünk hasonmása, párhuzamos történelemmel, és így minden földi lakosnak megvan az ikerföldi *Doppelgänger*e. Legyen Oscar₁ egy földi lakos, és Oscar₂ az ő ikerföldi hasonmása. (Természetesen mindkettejüket egyszerűen Oscarnak hívják.) Ha Oscar₁ Arisztotelészről beszél, a név referenciáját a földi Arisztotelészhez vezető, míg Oscar₂ esetében az ikerföldi iker-Arisztotelészhez vezető oksági lánc határozza meg. Nyilvánvalónak látszik, hogy Oscar₁ csak a mi Arisztotelészünkre referál, míg Oscar₂ csak az ikerföldi Arisztotelészre. Ugyanakkor mindaz, ami Oscar₁ és Oscar₂ fejében van, a hipotézis szerint pontosan megegyezik. Ezek szerint az,

²¹ Hilary Putnam, „The Meaning of »Meaning«”. In: *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press. 1975.

²² A következőkben az Ikerföld történet egy módosított változatát ismertetjük. Az eredeti, Putnam-féle változatra alább kerül sor.

hogy mi van a fejünkben, nem elégséges ahhoz, hogy meghatározza, mire referálnak szavaink.

Kripke a *Naming and Necessity*-ben azt állítja, hogy a természetes fajtanevek a tulajdonnevekhez hasonlóan működnek.²³ Emellett érvel Putnam is. Putnam meghatározása szerint a természetes fajták olyan osztályok, amelyek felszíni tulajdonságait közös mélyen fekvő szerkezet tartja össze vagy magyarázza.²⁴ A természetes fajták közé tartoznak a természetes szubsztanciák, mint például a víz vagy az arany, és a biológiai fajták, mint például a tigrisek vagy bükkfák. Az aranyat a mindennapi életben felszíni tulajdonságai alapján azonosítjuk: sárga, csillogó, viszonylag nehéz fém, amelyből például jeggyűrűket készítenek. Putnam és Kripke szerint azonban egy olyan leírás, amely ezeket a felszíni tulajdonságokat foglalja össze, nem adja meg az „arany” szó jelentését, mégpedig azért, mert nem határozza meg a kifejezés referenciáját: a leírásnak való megfelelés sem nem szükséges, sem nem elégséges ahhoz, hogy valami az „arany” szó referenciája legyen. Nem szükséges, ugyanis van például fehér arany, vagy Kripke egyik példájával élve, a következő is elképzelhető: az arany valójában kék, de mi egy speciális optikai illúzió következtében eddig sárgának láttuk. Az éghajlati viszonyok változása következtében az optikai illúzió megszűnik, és ezt az a felfedezés követi, hogy az arany valójában kék. Ha az aranynak lényeges tulajdonsága lenne, hogy sárga, akkor a felfedezést így kellene jellemezni: rájöttünk, hogy arany nem létezik – nincs ugyanis semmi, ami a felsorolt felszíni tulajdonságokat egyesítő leírást kielégítené. Ezzel szemben azt mondjuk, hogy az *aranyról* derült ki, hogy kék. Egy másik példa azt illusztrálja, hogy a felszíni tulajdonságoknak való megfelelés nem is elégséges ahhoz, hogy valami az „arany” kifejezés

²³ Kripke, *Naming and Necessity*. Blackwell, Oxford 1980. Lásd főként a III. előadást.

²⁴ Hilary Putnam, „Is Semantics Possible?” in: *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press 1975. 139.

referenciája legyen. A hamis arany ugyanis felszíni tulajdonságai-ban megegyezik a valódi arannyal, de mégsem arany.

De ha a leírások nem, akkor vajon mi határozza meg az „arany” referenciáját? Kripke és Putnam válasza erre az, hogy pontosan az a mélyen fekvő szerkezet, amely egy természetes fajta egyedeiben közös. Ez a szubsztanciák esetében a kémiai összetétel (pl: arany az, aminek 79-es az elemszáma); a biológiai fajtáknál pedig valami olyasmi, mint a genetikai kód. A kék arany azért arany, mert ugyanaz a kémiai összetétele; a hamis arany pedig azért nem, mert a kémiai összetétele más. Putnam a következő elemzést adja mondjuk a „víz” szó használatáról: a „víz” olyan folyadékokra vonatkozik, amelyeknek mélyszerkezete (kémiai összetétele) azonos *ennek* a folyadéknak a szerkezetével – és itt rámutatunk egy vízmintára. Ez az eljárás igencsak emlékeztet arra, amelyet Kripke a tulajdonnevek esetében felvázolt: a referenciát egy (alkalmasint csak a racionális rekonstrukció szintjén létező) elnevezési aktus rögzíti, és a kifejezés használata ezután egy oksági lánc révén öröklődik a nyelvhasználó közösségben. Azt tehát, hogy a mi „víz” szavunk mire referál, a környezetünkben található folyadék aktuális összetétele határozza meg.

Putnam a „The Meaning of »Meaning«”-ben azt állítja, hogy létezik két hagyományos feltevés a jelentéssel kapcsolatban, amelyek valójában nem mindig összeegyeztethetők. Az első az, amelyet a 9. szakasz végén fogalmaztunk meg: a jelentés egyedül attól függ, ami a fejünkben van; annak, hogy egy szó valamit jelentsen, nem feltétele bármilyen specifikus dolog léte a kívülvilágban. A második feltevést már említettük (lásd a II. fejezet 1.5. szakaszát): eszerint egy szó jelentése meghatározza referenciáját: azonos jelentésű szavak referenciája így megegyezik. Láttuk, hogyan alkalmazták ezt a tételt a tulajdonnevek és a természetes fajtanevek jelentésének elemzésekor. Putnam úgy gondolja, hogy a második feltevéshez ragaszkodnunk kell; ám ennek az lesz a következménye, hogy olykor fel kell adnunk az elsőt.

A tanulságokat ismét egy Ikerföld-példán keresztül szemlél-tethetjük. Ezúttal Putnam eredeti, híressé vált verzióját mutatjuk

be. Az Ikerföld a mostani hipotézisben szintén pontos hasonmása a Földnek, egyetlen apró különbséggel: az a folyadék, amelyet az Ikerföld „magyar”-nak nevezett lakosai „víz”-nek hívnak, bár felszíni tulajdonságait tekintve megkülönböztethetetlen a víztől – színtelen, szagtalan, íztelen folyadék, oltja a szomjat, ez folyik a folyókban és a csapból, és így tovább – kémiai szerkezetét tekintve más: nem H_2O , hanem egy bonyolult szerkezetű vegyület, amelynek képletét az egyszerűség kedvéért XYZ-nek rövidítjük. Az XYZ *nem* víz: ha kiderülne, hogy egy ásványvizet palackozó vállalat nem H_2O -t, hanem XYZ-t tölt a palackokba, alighanem nagy lenne a felzúdulás, és a riportok így számolhatnának be az eseményről: „víz helyett ismeretlen összetételű folyadék került a ... vállalat ásványvizes palackjaiba!” Ha egy földi expedíció egyszer eljutna az Ikerföldre, a látogatók először nyilván azt gondolnák, hogy az Ikerföldön is van víz; ám később rájönnének, hogy az első benyomás téves volt.

Most lépünk vissza az időben 1750-ig, amikor sem a Földön, sem az Ikerföldön nem volt ismeretes a „víz”-nek nevezett folyadék kémiai összetétele. Természetesen már 1750-ben igaz volt az, hogy a Földön víz volt található, az Ikerföldön pedig a másik folyadék – nevezzük ikervíznek. (A folyadékot persze csak mi nevezzük „ikervíz”-nek; az Ikerföldön ugyanennek „víz” a neve.) Forduljunk most ismét Oscar₁-hez és ikerföldi hasonmásához, Oscar₂-höz. Amikor Oscar₁ használja a „víz” szót, ezzel kizárólag a H_2O -ra referál, míg Oscar₂ kizárólag az XYZ-re. A fenti második feltevés azt mondta ki, hogy a jelentés meghatározza a referenciát: ha különböző a referencia, akkor különböző a jelentés. Oscar₁ és Oscar₂ a hipotézis szerint minden belső tulajdonságukban megegyeznek, ám a „víz” szó kettőjük használatában másra referál. Ebből az következik, hogy belső hasonlóságuk ellenére szavaik jelentése különbözik. „A jelentések nem a fejben vannak” vonja le a konklúziót Putnam.

Putnam ezt a konklúziót egy másik érveléssel is alátámasztja, amely a jelentésnek nem a fizikai, hanem a társas környezettől való függését hangsúlyozza. Az I. fejezet 9. szakaszában már említettük a nyelvi munkamegosztás jelenségét: vannak olyan

terminusok, melyek alkalmazási kritériumait csak a beszélők egy része ismeri, s melyeket a közösség többi tagja csak az ilyen beszélőkkel való kooperáció következtében tud használni. Putnam például bevallja, hogy ő maga nem tudja, mi különbözteti meg a szilfákat a bükkfáktól; csak azt tudja, hogy ez két különböző faj, és felteszi, hogy a megfelelő szakértők képesek megtenni a különbséget. Ennek ellenére nyilvánvalónak gondolja, hogy ha a szilfákról beszél, szavai csak a szilfákra vonatkoznak. Ha például azt mondja, hogy „udvaromban áll egy szilfa”, ez igaz lesz, ha tényleg szilfa áll ott, és hamis, ha bükkfa. Tegyük most fel azt, hogy az Ikerföld egyetlen ponton tér el a Földtől: a „szilfa” és a „bükkfa” szavak jelentése fel van cserélve. Ha most összehasonlítjuk Putnamet és ikerföldi hasonmását, akkor kiderül, hogy amikor a „szilfa” szót használják, teljes belső hasonlóságuk ellenére másról beszélnek. Különböző referencia, különböző jelentés — ez megint csak azt jelenti, hogy a jelentések nem a fejben vannak.

Putnam az externalizmus tételét eredetileg jelentésekre mondotta ki, ám később a nézetet kiterjesztették gondolatokra is. Az első szakaszban nyelv és gondolkodás közötti kézenfekvő kapcsolatról beszéltünk: azt, amit valaki egy kifejezés alatt ért, azonosíthatjuk azzal a *gondolattal*, amelyet a kifejezés használatkor a nyelvhasználó gondol. Ha ez így van, akkor a fenti érv, amely azt mondja, hogy amit a szavakon értünk, az a külvilágtól függ, egyszersmind azt is bizonyítja, hogy amit gondolataink kifejeznek, az szintén a külvilágtól függ.²⁵ Térjünk most vissza egy pillanatra az „agyak a tartályban” hipotézisre és Neo esetére. Ha Putnamnak és a többi externalistának igaza van, akkor lehetetlen az, hogy Neo a tartályban felnőve megtanuljon angolul;

²⁵ Putnam eredeti cikke ebből a szempontból kissé félrevezető, mivel ő az Ikerföld-hipotézis részeként mondja ki azt, hogy Oscar₁ és Oscar₂ azonos hitekkal, gondolatokkal rendelkeznek — csak szavaik jelentése tér el. Egy későbbi írásában elismerte, hogy ez a megfogalmazás következetlen volt. Lásd Andrew Pessin — Sanford Goldberg (Szerk.), *The Twin Earth Chronicles*. M. E. Sharpe. 1996. xxi.

mert az ő nyelvének szavai egészen mást jelentenek (ha egyáltalán jelentenek valamit), mint a külvilág dolgaival rendes oksági kapcsolatban álló angolul beszélők szavai. Sőt, ha figyelembe vesszük a tétel kiterjesztését mentális tartalmakra, akkor az is igaz lesz, hogy Neo a tartálybeli lét során képtelen lesz ugyanazokat a gondolatokat elgondolni, mint amelyeket mi elgondolunk. Ha ez így van, akkor alapvetően inkoherens az a karteziánus szellemű elképzelés, mely szerint egy gonosz démon abban megcsalhatna ugyan minket, hogy a külvilág létezik-e, de gondolataink akkor is ugyanazok maradnának. Nem véletlen, hogy az externalizmus tételét tekintik a modern filozófiát meghatározó karteziánus elmefelfogás egyik legsúlyosabb kritikájának.

A nyelvfilozófia a huszadik században vált önálló diszciplínává, és jó néhány filozófus vallotta azt a tételt, hogy valamennyi filozófiai kérdés végső soron a nyelvvel kapcsolatos kérdésre vezethető vissza. A lelkesedés mostanra kissé alábbhagyott, és kevesen akadnak, akik ezzel a tétellel egyetértenek. A nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdések vizsgálata azonban a tradíció szerves részévé vált, és a filozófia más területeit is alapvetően befolyásolta. Ebben a könyvben számos példát láthattunk erre. A metafizikában a szükségszerűség, az azonosság vagy a nemlétezők problémája; az ismeretelméletben az priori megismerés kérdése; vagy, ahogy éppen most láttuk, az elme természetével kapcsolatos filozófiai kérdések tanulmányozásához egyaránt jó kiindulópontot nyújtanak a nyelvfilozófiai vizsgálódások.

BIBLIOGRÁFIA

- Arisztotelész, *Poétika* (Ford. Ritoók Zsigmond). Klett Kiadó, Budapest é. n.
- Ayer, A. J., *Language, Truth and Logic*. Penguin Books 1971 (1936).
- Ayer, A. J., *Wittgenstein*. Weidenfeld and Nicholson, London 1985.
- Austin, John L., *Tetten ért szavak* (Ford. Pléh Csaba). Akadémiai Kiadó, Bp. 1990.
- Boghossian, Paul A., „Analyticity Reconsidered” *Noûs* 30:3 (1996). 360–391.
- Barthes, Roland, „A szemiológia elemei” (Ford. Kelemen János). In: Roland Barthes, *Válogatott írások*. Európa Könyvkiadó (Modern Könyvtár 301), Bp. é. n. 9–93.
- Carnap, Rudolf, „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül” (Ford. Altrichter Ferenc). In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp. 1999. 9–25.
- Magyarul először: Altrichter Ferenc (Szerk.), *A bécsi kör filozófiája*. Gondolat Kiadó, Bp. 1972. 61–93.
- Chomsky, Noam, „Review of Skinner's Verbal Behaviour” *Language* 35 (1959). 26–58.
- Chomsky, Noam, „Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez”. In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése* (Ford. Papp Mária, Radics Katalin, Terts István). Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 85–97.
- Chomsky, Noam, *Reflections on Language*. Pantheon Books, New York 1975.

- Chomsky, Noam, „On Cognitive Structures and Their Development: A Reply to Piaget”. In: Massimo Piattelli-Palmarini (Szerk.), *Language and Learning. The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky*. Routledge & Kegan Paul, London and Henley 1979. 35–52.
- Chomsky, Noam, *Rules and Representations*. Columbia University Press, New York 1980.
- Chomsky, Noam, *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme* (Ford. Zólyomi Gábor). Osiris, Bp. 1995.
- Crane, Tim, *The Mechanical Mind*. Penguin Books 1995.
- Crane, Tim, *Elements of Mind*. Oxford University Press 2001.
- Croce, Benedetto, *La poesia*. Laterza, Bari 1966. (1936.)
- Croce, Benedetto, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*. Laterza, Bari 1973. (12. kiadás. Előszőr: Sandron, Palermo 1902.) 160. Ld. *Esz­tétika. Elmélet és történet* (Ford. Dr. Kiss Ernő). Rényi Károly kiadása, Budapest é. n.
- Csányi Vilmos, *Az emberi természet. Humán­etológia*. Vince Kiadó, Bp. 1999.
- Dante Alighieri, *A nép nyelvén való ékesszólásról* (Ford. Mezey László). In: *Dante Összes Művei* (Szerk. Kardos Tibor). Magyar Helikon, Budapest, 1962. 347–401.
- Davidson, Donald, *Inquiries into Truth and Interpretation*. Clarendon Press, Oxford 1984.
- Davidson, Donald, „A Nice Derangement of Epitaphs”. In: Ernest LePore (Szerk.), *Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Basil Blackwell, New York 1986. 433–46
- Devitt, Michael – Kim Sterelny, *Language and Reality*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.
- Donnellan, Keith, „Reference and Definite Descriptions”. In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge University Press 1971. 100–115.
- {Donnellan, Keith 1966: „Reference and Definite Descriptions”. In: A. P. Martinich, (Szerk.): *The Philosophy of Language* 2. kiadás, Oxford University Press. 1990. 235–247}

- Eco, Umberto, „A látás szemiológiája” (Ford. Máté Mária). In: Hoppál Mihály – Szekfű András (Szerk.), *A mozgókép szemiotikája*. MRT Tömegkommunikációs Központ, Bp. 1974. 117–167.
- Eco, Umberto, *A tökéletes nyelv kutatása* (Ford. Gál Judit és Kelemen János). Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1998.
- Eco, Umberto, *A nyitott mű* (Ford. Dobolán Katalin). Európa Könyvkiadó, Bp. 1998.
- Eco, Umberto, *Kant és a kacsacsőrű emlős* (Ford. Gál Judit). Európa Könyvkiadó, Bp. 1999.
- Evans, Gareth, „The causal theory of names”. In: A. W. Moore (Szerk.), *Meaning and Reference*. Oxford University Press 1993. 208–227.
- Evans, Gareth, *The Varieties of Reference*. (Szerk. John McDowell) Clarendon Press, Oxford 1982.
- Fodor, Jerry, *The Language of Thought*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975.
- Fodor, Jerry, *Psychosemantics*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.
- Fodor, Jerry – Ernest Lepore, *Holism: A Shopper's Guide*. Blackwell, Oxford 1993.
- Frege, Gottlob, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok* (Ford. Máté András és Bimbó Katalin). Osiris, Bp. 2000.
- Glock, Hans-Johann, *A Wittgenstein Dictionary*. Blackwell Publishers 1996.
- Grice, H. P., „Utterer's Meaning, Sentence Meaning, and Word-Meaning” (1968). In: Paul Grice, *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1991. 117–138.
- {Grice, H. P., 1968, „Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning”, *Foundations of Language* 4: 225–42.}
- Grice, H. P., „A társalgás logikája” (Ford. Pléh Csaba). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 213–228.
- Grice, H. P., „Jelentés” (Ford. Terestyéni Tamás). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 188–198.

- Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elmélete (I–II)*. (Ford. Felkai Gábor, Király Edit). A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE, é. n.
- Hare, R. M., *The Language of Morals*. Clarendon Press, Oxford 1952.
- Harrison, Bernard, *An Introduction to the Philosophy of Language*. Macmillan, London 1994. (1. kiadás 1979).
- Hjelmslev, L., „A jel glosszematikus megközelítése” (Ford. Antal László). In: Horányi Özséb–Szépe György (Szerk.), *A jel tudománya*. Gondolat, Bp. 1975. 187–217.
- Hookway, Christopher, *Quine*. Stanford University Press, Stanford, California 1988.
- Huoranszki Ferenc, *Modern metafizika*. Osiris, Bp. 2001
- Jakobson, Roman, „Nyelvészet és poétika”. In: Roman Jakobson, *Hang – Jel – Vers* (Ford. Barczán Endre és mások). Gondolat Kiadó, Bp. 1969. 211–257.
- Kaplan, David, „Thoughts on demonstratives”. In: Palle Yourgrau (Szerk.), *Demonstratives*. Oxford University Press 1990. 34–49
- Katz, Jerrold J., 33. *Propositional Structure and Illocutionary Force: A Study of the Contribution of Sentence Meaning to Speech Acts*. Thomas Y Crowell, New York 1977.
- Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története*. Áron Kiadó, Bp. 2000.
- Kiefer Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983.
- Kiefer Ferenc, *Jelentéselmélet*. Corvina, Bp. é. n. (2000)
- Kirkham, Robert L., *Theories of Truth*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1997.
- Kneale, William – Martha Kneale, *A logika fejlődése*. (Ford. Máté András, Fehér Márta, Hársing László, Bánki Dezső). Gondolat Kiadó, Bp. 1987.
- Kripke, Saul, *Naming and Necessity*. Blackwell, Oxford 1980. (1972.)
- Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982.

- Lakoff, George, „Presupposition and relative well-formedness”.
In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge University Press 1971. 329–341.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről* (Ford. Dr. Rácz Lajos). MTA kiadása, Bp. 1930.
- Loewer, Barry, „A kognitív tudomány filozófiai kérdései” (Ford. Farkas Katalin) *BUKSZ* 2000 tél. 352–360.
- Loewer, Barry – Georges Rey (Szerk.), *Meaning in Mind: Fodor and his Critics*. Blackwell, Oxford, UK and Cambridge Mass. 1991.
- Lotman, J. M., „A művészet mint nyelv” (Ford. Köves Erzsébet).
In: J. M. Lotman, *Szöveg, modell, típus*. Gondolat Kiadó, Bp. 1973. 13–53.
- Lyons, John, *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge University Press, 1995.
- Martinet, André, „A nyelv kettős artikulációja” (Ford. Terestyéni Ferenc). In: Szépe György (Szerk.), *A nyelvtudomány ma*. Gondolat, Bp. 1973. 39–53.
- McGuiness, Brian (Szerk.), *Wittgenstein und der Wiener Kreis*. Blackwell, Oxford 1967., Suhrkamp, Frankfurt 1984.
- Mill, John Stuart, *A System of Logic*. Longmans, Green and Co, London 1865. (1843.)
- Montague, Richard, „English as a Formal Language”. In: *Formal Philosophy. Selected Papers of Richard Montague*. Yale University Press, New Haven and London 1974. 188–222.
- Morris, Charles, *Foundation of the Theory of Signs*. University of Chicago Press, Chicago 1938.
- Neumer Katalin (Szerk.), *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris, Bp. 1999.
- Perry, John, „The problem of the essential indexical”. In: Nathan Salmon – Scott Soames (Szerk.), *Propositions and Attitudes*. Oxford University Press 1988. 83–101
- Pessin, Andrew – Sanford Goldberg (Szerk.), *The Twin Earth Chronicles*. M E. Sharpe. 1996.

- Piattelli-Palmarini, Massimo, „Evolúció, szelekció és megismerés” (Ford. Vinkler Zsuzsanna). In: Pléh Csaba (Szerk.), *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Bp. 1996. 223–254
- Pinker, Steven, *A nyelvi ösztön* (Ford. Bócz András). Typotex, Bp. 1999.
- Putnam, Hilary, „A »velünk született eszmék« hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei”. In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése. keletkezése* (Ford. Papp Mária, Radics Katalin, Terts István). Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 97–111.
- Putnam, Hilary, *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press 1975.
- Putnam, Hilary, *Reason, Truth and History*. Cambridge University Press 1981. Magyarul (Ford. Ruzsa Ferenc) részlet a könyvből: *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/1. 1–22.
- Quine, Willard van Orman, „Az empirizmus két dogmája” (Ford. F. Szabó István). In: *Magyar Filozófiai Szemle* 1973/1–2. 225–239.
- Quine, Willard van Orman, *Word and Object*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1960.
- Quine, Willard van Orman, „Carnap and logical truth”. In: *Ways of Paradox and Other Essays*. Revised and enlarged edition. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1976. 107–132.
- Quine, Willard van Orman, „Five milestones of empiricism”. In: *Theories and Things* Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1981. 67–72
- Quine, Willard van Orman, „Arról ami van”. In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 273–297
- Quine, Willard van Orman, „Naturalizált ismeretelmélet” (Ford. Farkas Katalin). In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp. 1999. 369–382.
- Robinson, Howard, *Perception*. Routledge, London and New York 1994.
- Rogers, Ben, A.J. Ayer. *A Life*. Grove Press, New York 2000.

- Ross, J. R., „On declarative sentences”. In: R. A. Jacobs – P. S. Rosenbaum (Szerk.), *Readings in English Transformational Grammar*. Ginn and Co. 1970. 222–272.
- Rossi-Landi, Ferruccio, *Metodica filosofica e scienza dei segni*. Bompiani, Milano 1985.
- Russell, Bertrand, „A denotálásról”. In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 143–166.
- Russell, Bertrand, *An Inquiry into Meaning and Truth*. 1. kiadás 1940; átdolgozott kiadás Routledge, London 1995.
- Ryle, Gilbert, „Use, usage and meaning”. In: Colin Lyas (Szerk.), *Philosophy and Linguistics*. Macmillan, London 1971. 54–61.
- Sainsbury, Mark, „Filozófiai logika” (Ford. Farkas Katalin). In: A. C. Grayling (Szerk.), *Filozófiai kalauz*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1997. 73–140.
- Saussure, Ferdinand de, *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Ford. B. Lőrinczy Éva), Gondolat, Bp. 1967.
- Searle, John R., *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, 1969.
- Searle, John R., „Chomsky’s Revolution in Linguistics”. In: Gilbert Harman (Szerk.), *On Noam Chomsky: Critical Essays*. Anchor Books, New York 1974. 2–34.
- Searle, John R., „Hogyan vezethető le a »kell« a »van«-ból?” (Ford. Lónyai Mária). In: *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából* (Szerk. Lónyai Mária). Gondolat Kiadó, Bp. 1981. 564–590.
- Searle, John R., „Proper names”. In: A. P. Martinich (Szerk.), *The Philosophy of Language*. 2. kiadás, Oxford University Press 1990. 273–277.
- Searle, John R., *Intentionality*. Cambridge University Press 1983.
- Searle, John R., *Elme, nyelv és társadalom* (Ford. Kertész Balázs). Vince Kiadó, Bp. 2000.
- Searle, John R., „A Taxonomy of Illocutionary Acts”. In: John R. Searle, *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge University Press, 1979. 1–30.

- Searle, John R., *The Construction of Social Reality*. Free Press, New York 1995.
- Skorupski, John, „Meaning, use and verification”. In: Bob Hale – Crispin Wright (Szerk.), *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford 1997. 29–60.
- Strawson, P. F., „Intenció és konvenció a beszédaktusokban” (Ford. Sebes Gábor). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 198–213.
- Strawson, P. F., „A referálásról”. In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 167–206.
- Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása” (Ford. E. Bártfai László). In: *Bizonyítás és igazság. Válogatott írások*. Gondolat, Bp. 1990. 307–365.
- Travis, Charles, „Pragmatics”. In: Bob Hale – Crispin Wright (Szerk.), *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford 1997. 87–108.
- Whorf, Benjamin, *Language, Thought and Reality* (Szerk. és bevezetés John B. Carroll). MIT Press, Cambridge, Mass. 1956.
- Wittgenstein, Ludwig, *Logikai-filozófiai értekezés* (Ford. Márkus György). Akadémiai Kiadó, Bp. 1963.
- Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin). Atlantisz, Bp. 1998.

NÉV ÉS TÁRGYMUTATÓ

- agyak a tartályban hipotézis, 235
- analiticitás (analitikus állítások), 78, 86–95, 137
- Austin, John L., 26, 75, 168, 172, 173, 176, 178, 180, 181, 184 l.j., 185, 189, 195
- Ayer, A. J., 75 l.j., 76–78, 80 l.j., 89, 90, 92, 230 l.j.
- ágostoni nyelvkép, 64, 83
- beszédaktusok, 24, 27, 32, 47, 165–206
ld. még illokúciós, lokúciós és perlokúciós aktusok; konstatívumok; performatívumok
- beszélő-jelentés, 166, 210, 231
- Carnap, Rudolf, 71 l.j., 75 l.j., 79 l.j.
- Chomsky, Noam, 22–23, 28, 49, 53, 58, 193, 194
- Croce, Benedetto, 47, 48
- családi hasonlóság, 223–226
- Dante Alighieri, 29, 31
- Davidson, Donald, 49 l.j., 110–122
- denotáció/konnotáció megkülönböztetés, 17, 126
- deskriptivista nyelvelmélet, *ld.* leírás mint a nyelv elsődleges funkciója
- dialektus, 29, 31
- Eco, Umberto, 34 l.j., 43, 44 l.j. előfeltevés, 186–187, 202
- említés és használat, 88, 196
- értelem és jelöllet, 67, 130–132, 146–147, 156–157
- Evans, Gareth, 136 l.j., 140 l.j., 141
- externalizmus, 234–239
- felcserélhetőség, 66–67, 129, 133, 151–152
- fizikalizmus, 99, 107 l.j.
- Fodor, Jerry, 98, 107–108, 215–216, 217 l.j., 218–219,
- fonéma, 14, 15, 40
- Frege, Gottlob, 34, 66–67, 69, 70, 72, 75, 111, 114, 128, 130–132, 133, 134, 146–147, 156–159, 190
- Frege-rejtvény, 128–130
- Gavagai, 100, 102–104
- gondolat, fregei, 156–161
- gondolkodás
 kifejezése a nyelv funkciója, 20–21
 és nyelv, 209–210, 218–220, 238

gondolkodás nyelve, 213–217
Grice, H. P., 168–170, 199

Hjelmslev, L., 13
holizmus, 96–98

idiolektus, 29, 31, 47, 52
igazságfeltétel, 63, 70–71, 72–73,
74, 79, 82, 90–91, 110–111,
114, 117, 120, 131, 155, 168,
171, 179

Ikerföld, 234–238

illokúciós aktusok, 171,
180–180, 182, 184, 187–196,
198, 201

típusai, 193

és a morálfilozófia, 207

indexikus kifejezések, 153–163

inger-jelentés, 101, 102–104

innátizmus, *ld.* a nyelv mint
velünk született képesség

intencionalitás, 106, 108

intenzionális, 106 *lj*

jelölő és jelölt, 12, 13, 51

jelölet *ld.* értelem

Kaplan, David, 160

karakter és tartalom, 160

kettős artikuláció, 15, 42, 44, 45

Kiefer Ferenc, 167, 171, 186 *lj*,
203, 206 *lj*

kifejezéssík és tartalomsík,
13–15, 17, 20, 37, 41, 44

kommisszívumok, 193, 194

kommunikációs

jelentés, 167

szituáció, 18–20

kompozicionalitás, 63, 66, 70,
115, 129, 131, 146

konstatívumok, 173, 178–179

kontextus, 18, 154–155, 156,
160, 163, 166, 167

konvenció, 48, 61–62, 89, 125,
129, 168, 178, 182, 212, 231

kreativitás, 40, 47, 55, 62

Kripke, 87, 135–145, 226 *lj*.
235–236

langue és parole, 27–29, 31, 32,
42–43, 45–46, 181

lehetséges világok, 86, 143–145,
160

leírás

mint a nyelv funkciója, 21,
27, 69, 165, 172, 178, 183

határozott ~, 124–125, 131,
132–133, 143, 148–152, 183

logika, 33–35, 71–73, 78, 86, 96

logikai forma, szerkezet, 72–73,
148–149, 216–217

logikai pozitivizmus (neopoziti-
vizmus), 36, 75–82, 92, 99

lokúciós aktusok, 180, 187, 196,
200

Martinet, André, 15, 44

Mill, John Stuart, 126–127

megnyilatkozás-jelentés, *ld.*
beszélő-jelentés

mentáli, *ld.* gondolkodás nyelve
merev jelölő, 143–145

metanyelv és tárgynyelv, 18, 19,
38–40, 88–89, 90–91, 117,
128–129

monéma, 15

mondat-jelentés, *ld.* beszélő-
jelentés

Morris, Charles, 165–167

- nevek
 leíró elmélete, 131–138
 milliánus elmélete 126–130, 142
 oksági elmélete 138–142
 nemlétező, 65–66, 127, 145–147, 149, 183, 197, 199–200
- nyelv
 formális ~, 33–36, 118
 másodlagos ~, 33, 36–37, 41–45
 instrumentalista felfogása, 49–51
 mint velünk született képesség, 22–23, 54–60, 218
 lj
 társas természete, 23, 28, 50–54, 58–59, 108, 141, 237–238
- nyelvi
 funkciók, 18–19, 20–27, 37–38, 60, 69, 165, 178, 188, 195
 munkamegosztás, 53–54, 237–238
 univerzálé, 59, 189, 220
- performatívumok, 173–177, 178–179, 181, 184–184, 188–189, 205
 perlokúciós aktusok, 181–183, 188
- Perry, John, 160 lj, 161–163
 privátnyelv érv, 226–231,
 produktivitás, *ld.* kreativitás
 Putnam, Hilary, 53, 55 lj, 232 lj, 234–239
- Quine, Willard van Orman, 70, 88 lj, 93, 96–97, 98–109, 115, 150 lj
- radikális fordítás, 100–105, 115, 120
 radikális interpretáció, 115–121
 reprezentáció, 21, 108–109, 178, 210–214
- Ryle, Gilbert, 16, 51
- Russell, Bertrand, 69, 72, 132–134, 135, 142, 147, 148–153, 183, 217
- Saussure, Ferdinand de, 12, 27–28, 46, 51
- Searle, John, 24, 134lj, 135 lj, 140 lj, 168, 170, 180, 182, 188–195, 198, 201, 203, 206–207,
- Strawson, P. F., 124 lj, 183 lj, 197
- Tarski, Alfred, 116–118
 tárgynyelv, *ld.* metanyelv és tárgynyelv
 társalgási implikátúra, 169
 típus és példány, 213
- verifikációs elv, 76–78, 81
 verifikációs jelentésemélet, 79–80, 97 lj
- Wittgenstein, Ludwig, 21 lj, 25–26, 27, 32, 50, 64–65, 75, 81, 82–86, 110 lj, 195, 223–225, 226–231
- Whorf, Benjamin, 220 lj, 221 lj